ISSN 0257-1951

ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ V, 2007

ΜΝΗΜΗ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΛΕΒΕΝΤΗ

ARCHAEOLOGIA CYPRIA

Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων
Λευκωσία - Κύπρος
2007

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ
ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ
ΑΡ. ΜΗΤΡ. 437
ΤΑΞ. ΑΡ.

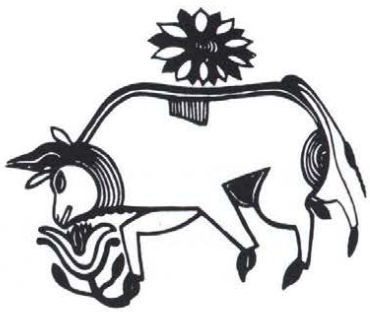
ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ
1983
CYPRUS ARCHAEOLOGICAL

ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ V, 2007

ΜΝΗΜΗ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΛΕΒΕΝΤΗ

ARCHAEOLOGIA CYPRIA

Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων
Λευκωσία - Κύπρος
2007

Επιστημονικό Περιοδικό Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης,
έκδοση του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων

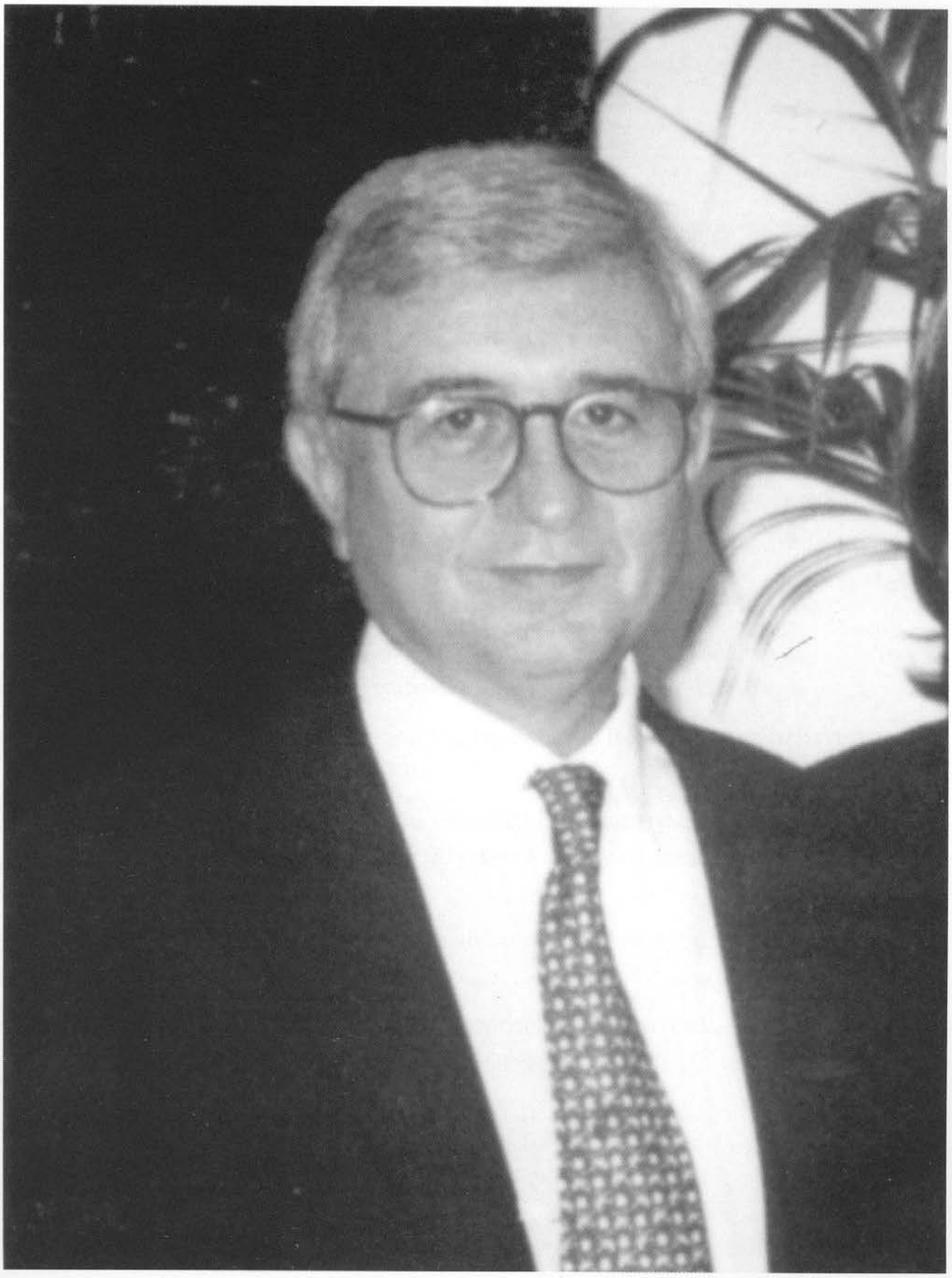
Γενική Επιμέλεια Έκδοσης:
Ανδρέας Δημητρίου Ph.D.

Άρθρα για δημοσίευση πρέπει να αποστέλλονται στην πιο κάτω διεύθυνση:

Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων
Τ.Κ. 20058, Λευκωσία, Κύπρος

Η έκδοση αυτή κατέστη δυνατή χάρη στη γενναία εισφορά
του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού

© Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων 2007
Τυπώθηκε στο Τυπογραφείο Theopress Ltd, Λευκωσία
ISSN 0257-1951

Κωνσταντίνος Λεβέντης
1938-2002

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ανδρέας Δημητρίου	:	Μνήμη Κωνσταντίνου Λεβέντη	11-12
Alan H. Simmons	:	The Earliest Cypriots	13-27
D. Frankel and J. M. Webb	:	The Excavations at Chalcolithic Politiko Kokkinorotsos, 2006	29-39
P. Åström and D. Anson	:	A Base-ring I Juglet from Memphis and Mycenaean Sherds from Amarna	41-55
Lindy Crewe	:	From Lithograph to Web: The British Museum's 1896 Enkomi Excavations	57-70
Andreas Demetriou	:	Island of Salamis, the Topography of Ginani (Pls. I-III)	71-77
Katerina Kolotourou	:	Rattling Jewellery and the Cypriot Coroplast	79-99
Χαραλαμπία Κέντη	:	Η Αρχαιολογία του Φύλου ή Αναζητώντας Σήμερα τη Χαμένη Εξουσία	101-115
Eustathios Raptou	:	Painted Tombs of Roman Paphos (Pls IV-VII)	117-128
Χρίστος Καρής	:	Η Συντήρηση της Εικόνας της Παναγίας της Γαλόκτιστης (Πιν. VIII-XII)	129-131
Walter Fasnacht	:	Who would be interested in old water wells? An interdisciplinary approach to 5000 years of history of water in Cyrpus (Pls XIII-XIV)	133-137
Ανδρέας Δημητρίου	:	Το Έργο του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων (Πιν. XV-XXII)	139-161
Αναστασία Χάματσου	:	Νεκρολογία - Χρυσόστομος Παρασκευάς	162

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΛΕΒΕΝΤΗ

Η γραφίδα και του άριστου των αρίστων χειριστών της αποδεικνύεται φτωχή, όταν αποτολμά να προβάλει την προσωπικότητα του πιο εξέχοντος ευεργέτη του Κυπριακού κράτους στον τομέα του πολιτισμού, των γραμμάτων και της παιδείας. Κι αυτός ο ευεργέτης δεν ήταν άλλος από τον αείμνηστο Κωνσταντίνο Λεβέντη, ο οποίος έφυγε σχετικά πρόωρα, όταν είχε ακόμη πολύ περισσότερα να προσφέρει στον τόπο του και στον ελληνισμό γενικότερα.

Από τη στιγμή που ανέλαβε την προεδρία των δύο Ιδρυμάτων Λεβέντη, η ζωή του αναλώθηκε ολόκληρη ως «καιομένη λαμπάδα» στο βωμό της προβολής και συντήρησης του ελληνικού πολιτισμού, της παιδείας αλλά και της απάμβλυνσης του ανθρώπινου πόνου. Εκατοντάδες νέοι επιστήμονες ωφελήθηκαν από τις υποτροφίες που χορηγούσε, πολλά μνημεία της Κύπρου, κυρίως βυζαντινά αλλά και νεότερα, θα είχαν καταστραφεί και ίσως σήμερα να ήταν ανύπαρκτα χωρίς τη συμβολή του. Το νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Κύπρου καθώς και ο δήμος της Λευκωσίας οφείλει πάρα πολλά στον μεγάλο ευεργέτη και το ίδιο ισχύει για το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου, το οποίο ωφελήθηκε τα μέγιστα από τις εκάστοτε δωρεές του. Μοναδική σε αξία ήταν η συμβολή του στον επαναπατρισμό κλεμμένων από τους Τούρκους θησαυρών μας, τους οποίους αγόραζε και επέστρεφε στην Κύπρο, όταν δημοπρατούνταν στο εξωτερικό.

Ως μόνιμος εκπρόσωπος της Κύπρου στην Ουνέσκο κατέβαλε υπεράνθρωπες προσπάθειες για την προστασία των αρχαιοτήτων μας στα κατεχόμενα. Αλλά και στις ελεύθερες περιοχές, με δικές του προσπάθειες περιλήφθηκαν στον κατάλογο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ουνέσκο σημαντικά μνημεία, ενέργεια που συνέβαλε στη μεγαλύτερη ακόμη αίγλη και προβολή τους.

Πέρα από τα ανωτέρω, δε φείσθηκε χρημάτων, όταν με πρωτοβουλία δική του τα μεγάλα μουσεία της Ευρώπης και της Αμερικής, τα οποία κατείχαν μεγάλες και σημαντικές συλλογές κυπριακών αρχαιοτήτων, πείστηκαν να τις συντηρήσουν και να τις αναδείξουν, αφού προηγουμένως ο μέγας ευεργέτης Κωνσταντίνος Λεβέντης φρόντιζε για τη δημιουργία των κατάλληλων αιθουσών που θα δέχονταν τους καταχωνιασμένους στα υπόγειά τους κυπριακούς θησαυρούς, ώστε να θαυμάζονται σήμερα από τις χιλιάδες των επισκεπτών τους. Λονδίνο, Κέιμπριτζ, Παρίσι, Κοπεγχάγη, Νέα Υόρκη και Τορόντο θα προβάλλουν εσαεί τον πολιτισμό της Κύπρου χάρη στις πλουσιοπάροχες δωρεές των Ιδρυμάτων Λεβέντη, εκτός και αν πειστούν οι κάτοχοί τους και επιστρέψουν τους θησαυρούς στη γη που τους δημιούργησε.

Η συμβολή του στη διοργάνωση κυπρολογικών διεθνών συμποσίων τόσο στην Κύπρο όσο και στο εξωτερικό ήταν σημαντικότατη. Το Πανεπιστήμιο Κύπρου, πέρα από το κτήριο που στεγάζει την Ερευνητική Μονάδα Αρχαιολογίας το οποίο είναι εξ ολοκλήρου δική του δωρεά, ευεργετήθηκε ποικιλότροπα. Τα ταμεία Φοιτητικής Μέριμνας και Ερευνητικών Προγραμμάτων τον είχαν μόνιμο αρωγό τους. Υπηρέτησε πιστά, μέχρι το θάνατό του, το ανώτατο πνευματικό ίδρυμα της Κύπρου από το αξίωμα του μέλους του Συμβουλίου και ανάλωσε πολύ χρόνο για την πρόοδό του.

Από τις ευεργεσίες του δεν ωφελήθηκε μόνο η ιδιαίτερή του πατρίδα Κύπρος αλλά και ολόκληρος ο Ελληνισμός. Μεγάλες δωρεές δόθηκαν για μνημεία στον ελλαδικό χώρο αλλά και εκτός αυτού. Το ελληνικό πνεύμα ήταν για αυτόν ένα και αδιάσπαστο και όπου βρισκόταν έργα του τύγχαναν πάντα της αρωγής και στήριξής του. Για τον Κωνσταντίνο Λεβέντη ο ελληνικός πολιτισμός δεν περικλειόταν στα στενά όρια της νεότερης Ελλάδας αλλά ήταν πανανθρώπινο αγαθό που βρισκόταν όπου και οι όπου γης Έλληνες.

Το εύρος των δραστηριοτήτων του ήταν πολύ μεγάλο και θα μπορούσε ο εκτιμητής του έργου του να συγγράψει πραγματείες ολόκληρες για κάθε τομέα με τον οποίο καταπιάστηκε. Εμείς αρκεστήκαμε σε τηλεγραφικές αναφορές, απλά και μόνο για να θυμίσουμε μερικούς τομείς στους οποίους η παροιμιώδης γενναιοδωρία του συνέβαλε τα μέγιστα στην πρόοδό τους.

Το μόνο βέβαιο είναι πως ο άνθρωπος Κωνσταντίνος Λεβέντης, με την απλότητα, τη σεμνότητα και την αρχοντιά που απέπνεε, άφησε ως αιώνια παρακαταθήκη τη φήμη «ανδρός καλού κ' αγαθού». Ανθρώπου που επιδίωκε πάντα τους χαμηλούς τόνους, που απέφευγε τη δημοσιότητα. Τα έργα του όμως βοούσαν και βοούν για την αρετή του ανδρός, ενώ τα αξιώματα με τα οποία τιμήθηκε στην ουσία τιμήθηκαν από αυτόν. Αναμφίβολα η Κύπρος και ολόκληρος ο Ελληνισμός θα περιβάλλουν πάντα με αγάπη τη μνήμη του μεγαλύτερου μαικήνα του κυπριακού και γενικότερα του ελληνικού πολιτισμού.

Η αφιέρωση του παρόντος τόμου του επιστημονικού δελτίου του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων στη μνήμη του αποτελεί ελάχιστο μόνο δείγμα της εκτίμησης των μελών του προς το πρόσωπο του μεγάλου τέκνου της Κύπρου Κωνσταντίνου Λεβέντη.

Δρ. Ανδρέας Δημητρίου
πρόεδρος Συνδέσμου
Κυπρίων Αρχαιολόγων

ALAN H. SIMMONS

THE EARLIEST CYPRIOTS

Introduction

Recent and exciting discoveries have rewritten not only the earliest prehistory of Cyprus but have wider ranging implications throughout the Near East. This is particularly true for the Neolithic period, the economic and social transformation from mobile hunting and gathering to domestic food production and sedentary villages (Simmons 2007). While the Mediterranean islands produced some of the most sophisticated ancient cultures in the world (Patton 1996), our knowledge of these islands' earliest occupants has been relatively limited. There is, in fact, little evidence that most of the Mediterranean Islands were occupied prior to the Neolithic. The traditional paradigm was that the islands were late recipients of Neolithic colonists, who imported complete Neolithic packages but left few material linkages to their homelands. Many believed that the island Neolithic was little more than a footnote within the broader Neolithic world. For Cyprus at least, this is no longer the case. Studies over the past two decades have demonstrated that Cyprus had both a pre-Neolithic occupation as well as an earlier variant of the Neolithic that is contemporary with developments on the mainland. These new investigations are dramatically fueling the debate of when and why the island was occupied, and its role within a wider Neolithic world. So substantial have been these discoveries that no less than four recent volumes devoted to the early prehistory of Cyprus have been produced over the past few years (Guilaine and LeBrun 2003, Peltenburg and Wasse 2004, Steele 2004, Swiny 2001). In this contribution, I provide an overview of these developments, beginning with pre-Neolithic discoveries and concluding with those related to the Neolithic.

Cyprus Before the Neolithic

Over the years, many claims have been made for pre-Neolithic remains on several Mediterranean Islands (summarized in Simmons 1999c:14-27). Critical examination of these, however, shows that they do not do not stand up to critical scrutiny. Many years ago, Stanley-Price (1977b:69) provided two simple criteria for evaluating such claims: 1) the materials must exhibit features exclusively characteristic of the Paleolithic or Mesolithic (Epipaleolithic) and 2) the materials' context must be clearly of Pleistocene age. Although a pre-Neolithic occupation must by definition be Epipaleolithic or earlier, it is conceivable that such materials, reflecting adaptations to islands, would not be directly comparable with Epipaleolithic (or earlier) remains from elsewhere. Basing cultural affiliations on artifact similarities alone can be misleading and dangerous, and may not account for functional, as opposed to chronological, differences in various technologies and typologies. Far more important is the need to obtain materials in good context that can be absolutely dated (e.g., by the radiocarbon method). In addition, depending upon where one draws the boundary line, pre-Neolithic material need not necessarily be "Pleistocene"--it could include

materials from the early Holocene. Stanley-Price's second criterion is equally significant. Context is all important, and a problem here is that many pre-Neolithic sites, usually reflecting the remains of hunters and gatherers, tend to be small and have a low archaeological "visibility." Oftentimes, this can be misleading, as even such sites can be more complex than they initially appear (Simmons 1998). Regardless, Stanley-Price's criteria are useful as general guidelines, and certainly any claims for pre-Neolithic materials must demonstrate both a chronological antecedence to the Neolithic and an artifact assemblage sufficiency distinct from the Neolithic to warrant separate cultural classification.

Additionally, one obvious aspect of proposing human visits to any island is the need for an adequate sea faring technology. Marine travel as early as ca. 12,000 B.P. already was known in the Mediterranean, based on obsidian from the island of Melos found at Frachthi Cave in mainland Greece (Perlès 2001:36). Melos, however, is not a great distance from the mainland, and several interspersed islands could have provided convenient "stepping stones." Voyaging to oceanic islands such as Cyprus was a more difficult task. Subsequent to the late Miocene, Cyprus always has been isolated by open sea. During the maximum sea-level recession, there was a gap of at least 30-60 km between Cyprus and Anatolia. Slightly over 100 km today separates Cyprus from Latakia in Syria and in clear weather, the island is visible from the mainland (Simmons 1999c:18-19 and citations therein). Despite modest distances, however, Held (1989a:15, 1989b:78-104) concludes that Cyprus was a rather difficult and isolated target, partially due to a lack of "stepping stone" islands.

Thus, given these comments, can a pre-Neolithic occupation in Cyprus be documented? As with other islands, there have been claims for such occurrences. Two widely cited ones are by Stockton (1968) and Vita-Finzi (1973). Critical examination of both shows them to be less than convincing. Slightly more convincing, yet still unverified, claims have been made by others but none of these meet the minimal criteria noted by Stanley-Price above, and upon careful examination, they do not stand up to critical scrutiny (Simmons 1999c:21-27).

There also are hints of early cultural materials from at least two paleontological sites containing the remains of the endemic and extinct Cypriot pygmy hippopotamus (*Phanourios minutus*) (Bate1906; Boekschoten and Sondaar 1972). The first site is Xylophagou *Spilia tis Englezous*, in southeastern Cyprus, which contains *Phanourios* and some *Monodonta* shell. The cave, which is one of the original sites investigated by Dorthea Bate, who first scientifically documented the pygmy hippopotamus of Cyprus. The other paleontological site that may contain both *Phanourios* and cultural remains is Akanthou *Arkhangelos Mikhail* in northern Cyprus (Reese 1995:86-131). While this site is slightly more convincing than the first, at present neither is particularly compelling in suggesting a cultural association, and thus presently must be considered solely as paleontological sites.

This negative assessment of a pre-Neolithic occupation of Cyprus changed dramatically with the documentation of the Akrotiri Phase, based on the discovery of Akrotiri *Aetokremnos* on the southern coast (Simmons and Associates 1999). This small, collapsed rock-shelter, ranks as one of the few earliest well-documented human presence on any of the insular Mediterranean islands. Not only is *Aetokremnos* the oldest site on Cyprus, dating to ca. 10,000 cal. B.C., based on over 30 radiocarbon determinations (Wigand and Simmons 1999), but more controversially, it is associated

with a huge assemblage pygmy hippopotami. Over 500 individual hippos are present, as are smaller amounts of other animals (including at least three dwarf elephants and numerous large birds).

In addition to the huge faunal assemblage, the chipped stone from *Aetokremnos* is unique to Cyprus, consisting of a blade and bladelet dominated technology. The most distinctive and potentially diagnostic tool elements are small "thumbnail" scrapers. While such artifacts had not previously been documented in Cyprus (but see below), they are consistent with what would be found on the mainland during this time. *Aetokremnos* also contains several features, primarily hearths and "casual hearts." Stratigraphically, the bulk of the hippopotamus remains occurs in the lower stratum (Stratum 4), although approximately 12% of the chipped stone also is present in this stratum. The upper stratum (Stratum 2) contains most of the chipped stone and features, although approximately 4,000 hippopotamus bones also occur here. It is important to note that the stratigraphy is very "clean," with no evidence for the mixing of levels.

While there are numerous Pleistocene fossil sites in Cyprus and other Mediterranean islands (e.g., Sondaar 1986), these animals have not previously been associated with humans (although see the comments made earlier regarding Xylophagou *Spilia* and Akanthou *Arkhangelos Mikhail*). Skeptics of *Aetokremnos* dispute this connection (e.g., Ammerman and Noller 2005; Binford 2000; Bunimovitz and Barkai 1996), but a careful reading of the evidence strongly supports the direct association of pygmy hippopotami with cultural activities. When all aspects of *Aetokremnos* are examined, the most parsimonious explanation is cultural in nature. A small group of humans could have been the trigger to eradicate remnant hippopotami populations who were suffering ecological stress due to climatic change, and were thus on the verge of decimation. Thus, collectively, the evidence suggests that humans were at least partially instrumental in finalizing the extinction of these unique animals (Reese 1996; Simmons 1999a,b, 2001, 2004a).

Aetokremnos is significant for several reasons. First, it firmly establishes a human presence on Cyprus in the 11th millennium B.C., making it one of the earliest occupied Mediterranean islands. Here the distinction made by Cherry (1981, 1990) between "occupation" and "colonization" is important, as *Aetokremnos* appears to represent a relatively short-lived (ca. 500 years or less) occupation rather than an actual colonization episode. Second, *Aetokremnos* has ramifications for how islands are occupied, indicating that a Neolithic technology was not necessary. Third, *Aetokremnos* is one of the very few sites anywhere in the world dating to the Pleistocene/ Holocene boundary that shows a direct relationship between extinct megafauna and human hunters. Fourth, *Aetokremnos* challenges earlier suggestions that islands such as Cyprus could not have supported hunter/gatherer populations (e.g., Evans 1977:14-15; Cherry 1981:58-59). Cherry (1981:59), however, also notes that only with the inception of agriculture would the islands be perceived as appropriate places for permanent colonization, thereby leaving open the door for more temporary settlement. Finally, *Aetokremnos* also has challenged research paradigms that exist on many of the Mediterranean islands on the nature of archaeological data. The archaeological "signature" of non-sedentary peoples often is quite ephemeral, resulting in low-visibility sites, which have a history of not receiving much research attention on most of the islands (cf. Simmons 1991, 1998). *Aetokremnos* has demonstrated that such sites' small size can belie their significance.

Although *Aetokremnos* is thus far the sole well-defined representative of the Akrotiri Phase, recent investigations suggest the possibility of contemporary coastal sites located on aeolian dunes near Nissi Beach and north of Paphos (Ammerman et al. 2006; Sorabji and Ammerman 2005). Given these claims of contemporary sites and the support that *Aetokremnos* provides, it is curious that Ammerman and colleagues (e.g., Ammerman and Noller 2005, Ammerman et al. 2006:3-4) mischaracterize certain aspects of *Aetokremnos*. For example, they incorrectly state that we claimed that *Aetokremnos* was coastal when, in fact, we (Mandel 1999:68-69; Simmons1999c:12-14, 1999b:315) concluded, as they do, that sea-level was lower at the time of occupation, thereby providing a wider coastal area than at present. In addition, while they question our claim of the association of pygmy hippopotami with cultural remains (from Level 4), they end their discussion with a scenario in which humans are indeed hunting these animals (Ammerman and Noller 2005: 540-541). Throughout, they provide misleading characterizations of our arguments (e.g., relating to cut-marks or chronology, or where they curiously omit radiocarbon dates from Level 4 [Ammerman et al. 2006:3], which show a close contemporaneity with Level 2).

Regardless, what is important in the context of this paper is the possibility of contemporary coastal sites. Bolstering this argument, there are additional suggestions of sites both contemporary to *Aetokremnos* and dating to the Pre-Pottery Neolithic A (PPNA) (McCartney et al. 2006) that, significantly, are inland rather than coastal. Thus far, the antiquity of all these sites is largely based on rather compelling technological and typological similarities to the chipped stone from *Aetokremnos*. I suspect that these claims of early sites will be proven correct, since logic dictates that *Aetokremnos* was not, in fact, the sole representative of the Akrotiri Phase. I do, however, urge interpretative caution. It should be recalled that the antiquity of *Aetokremnos*, a buried and intact site, was initially greeted with considerable skepticism that only was dispelled by the documentation of a large number of radiocarbon determinations from secure contexts. Thus, claims for early sites must be supported by rigorously defensible data sets that include, above all, solid radiocarbon dating as well as detailed and artifactual studies and systematic geomorphic investigation. It would be unfortunate for these sites to get into the literature as solid pre-Neolithic occurrences before careful analyses confirms this. On-going studies should clarify this situation.

In summary, we now know that Cyprus was, indeed, occupied prior to the Neolithic. The nature of this occupation, however, is still unclear. Did it consist of temporary visits from the mainland, or was it more substantial? If so, does the Akrotiri Phase represent the foundation for the subsequent colonization of the island?

Aetokremnos seems to support a "two-stage" migration/colonization model, representing the first stage in which "explorers" or "scouts" assessed the suitability of colonizing pristine and unfamiliar landscapes (cf. Peltenburg et al. 2000; Rockman and Steele 2003). The second stage is effective colonization and settlement by a wider range of people (Fiedel and Anthony 2003:153). Those responsible for *Aetokremnos* could have been generalized Late Natufian or early Neolithic (PPNA) people who arrived on an unoccupied island, found residual herds of an unique fauna, hunted them into extinction, and then left. But they did not forget Cyprus. And it is here where exciting new research has added to the complexity of the Near Eastern Neolithic.

Early Neolithic Farmers

Although many of the Mediterranean islands have Neolithic occupations, most archaeologists believed that these first colonists were relatively late, ceramic-bearing Neolithic peoples. They arrived from the mainland and developed relatively isolated and in many ways "impoverished" insular cultures compared to their Levantine or Anatolian neighbors (Cherry 1990; Broodbank 2000). Cyprus was little different, except that the Cypriot Neolithic is the most developed and oldest of any on the Mediterranean islands, and has an aceramic component (Knapp, Held, and Manning 1994). It likely was during the aceramic Neolithic that Cyprus was actually colonized.

This aceramic Neolithic is termed the "Khirokitia Culture" after the type site for the period, a large and substantial agricultural settlement. During the Khirokitia Culture, lasting from ca. 7000-5800 cal. B.C., there were few Levantine or Anatolian parallels, and overall it was often viewed as less sophisticated than its mainland counterparts. This is expressed by an unrefined chipped stone technology and typology, by the continuance of circular structures rather than a transformation to rectangular ones, and by limited evidence of substantial ritual or symbolic behavior. Khirokitian peoples settled in various locations, but major communities were situated within 10 km of the Mediterranean Sea (Knapp, Held, and Manning 1994:404-406; LeBrun et al. 1987; Stanley-Price 1977a,b, 1979; Todd 1987:186-188).

These colonists apparently arrived on an island with few resources; certainly the endemic fauna no longer existed. They introduced a limited number of domesticated plants and animals, including caprines and pigs, and, apparently, wild deer (presumably for hunting). Oddly, cattle were conspicuously absent until the Bronze Age (Croft 1991:63; Knapp, Held, and Manning 1994:418), despite their occurrence in Neolithic contexts on the mainland and on other Mediterranean islands. The Khirokitia Culture is followed, after an apparent chronological gap, by the Ceramic Neolithic (Sotira Culture). While this is a pattern similar to the mainland, the Sotira Culture also often is characterized as relatively nondescript.

Until the discovery of *Aetokremnos*, the Khirokitia Culture represented the first occupation of Cyprus. *Aetokremnos* presented a chronological dilemma in that it is some 3,000 years earlier and there is little evidence to suggest that it was ancestral to the Khirokitia Culture. Perhaps those responsible for *Aetokremnos* choose not to participate in the tumultuous changes associated with the Neolithic Revolution on the mainland and simply decided to leave for uncharted, but nearby, territory. These people arrived on an unoccupied island, found residual herds of an unique fauna, hunted them into extinction, and then left. But they did not forget Cyprus. It is here where exciting new research has both made *Aetokremnos* more plausible and added to the complexity of the Cypriot Neolithic. The perception that the Cypriot Neolithic was a late phenomenon has disappeared in light of these new data, which document an earlier component, usually termed the Cypro-PPNB (CPPNB) (Peltenburg et al. 2001b; Simmons 2007:232-245).

In this review, I will not discuss the Khirokitia or Sotira Cultures, as they are relatively well known and detailed summaries are available (e.g., Steel 2004:45-82). This omission here in no way diminishes the significance of both of these entities, and certainly the work of scholars such as P.

Dikaos, A. and O. LeBrun, and I. and A. Todd established the foundation for subsequent research on the Neolithic of Cyprus. These periods continue to address important research issues, one of which is that there is perhaps no gap, or at least a much shorter one, between the Khirokitia and the Sotira Cultures (Peltenberg 2004b:84-85). What I want to focus on here, however, is the significance of the CPPNB, as our knowledge of this important period is still in the formative stage.

The CPPNB suggests complex economic strategies utilizing a wide array of landscapes. These new discoveries must be evaluated not only in a Cypriot context, but also from a broader perspective assessing the transmission and subsequent interactions of a "Neolithic Package" from the mainland. They suggest much more complex economic strategies than previously believed. In particular, there is now evidence of cattle. This new research also repudiates earlier prejudices, demonstrating that the Cypriot Neolithic was more sophisticated and of a longer duration than previously believed. The CPPNB exhibits some similarities to mainland PPNB cultures, is roughly contemporary with the late Early PPNB and early Middle PPNB, and is at least 1,000 years older than the KC (Peltenburg et al. 2000, 2001a,b). The relationship of the Cypro-PPNB to the earlier Akrotiri Phase is still unclear, although new dates shorten the chronological gap between the two. These new studies have resulted in a substantially revised early chronology for Cyprus, with the earliest CPPNB dating to ca. cal. 8,500 B.C. (Simmons 2007:234).

The CPPNB presently consists of at least four newly investigated sites and an early component of Kalavasos *Tenta*, an important Khirokitia Culture site. Of these sites, Parekklisha *Shillourokambos* and Kissonerga *Mylouthkia* presently are the best documented. On-going excavations at *Ais Yiorkis* (Simmons 2005) also will contribute to a better understanding of the CPPNB, as will Akanthou *Arkoysko*, although few publications are yet available from the latter. A few additional sites also may date to the CPPNB. These are all located in the central portion of the island and include Ayia Vavara *Asprokremnos*, Politico *Kelaïdhoni* and Agrokipia *Palaeokamina*. These sites have not yet been thoroughly examined, but detailed analysis of chipped stone suggests the same kind of technological shift as seen from the CPPNB to the Khirokitia Culture (McCartney and Gratuze 2003:19; McCartney 2001:432, 2004; McCartney et al. 2006). It seems likely that additional systematic survey will record more early sites. In fact, recent surveys now hint at the presence of both PPNA sites that predate the CPPNB and sites that may be contemporary with *Aetokremnos* (McCartney 2005; McCartney et al. 2006). If these can be verified, and, again, solid radiocarbon determinations in good context are absolute requirements, this would indicate that there is, in fact, no gap between the Akrotiri Phase and the Neolithic. But, what I would like to focus on here is the CPPNB.

At two coastal sites, Parekklisha *Shillourokambos* (Guilaine et al. 1995, 2000; Guilaine and Briois 2001; Vigne et al. 2000) and Kissonerga *Mylouthkia* (Peltenburg 2003a), the earliest occupations have radiocarbon determinations of ca. 8000 cal. B.C. if not slightly earlier. Both sites share artifactual similarities with the Levant and contain complex features, including wells. Significantly, neither is a large village of the type typically associated with the Cypriot Neolithic. Of particular importance is the documentation of limited quantities of *bos* at *Shillourokambos*, thereby placing this important economic species firmly within the early Neolithic of Cyprus. Akantou *Arkoysko* also is coastal, and likely contains cattle as well (Frame 2002).

Ais Yiorkis is significant for several reasons, including its location in an upland rather than coastal setting, its early dates (the earliest is ca. 7,900 cal. B.C.), a technologically refined chipped stone assemblage, unusual architectural features, and, especially, its economic implications, since, like at Shillourokambos, limited amounts of bos have been found, as have well-preserved domestic plants (Simmons 2005, 2007:242). Ais Yiorkis also has yielded some radiocarbon determinations that date to the early Khirokitia Culture, although its material culture does not show a change to types commonly associated with Khirokitian assemblage. The site also contains plaster and stone circular structures unlike anything yet documented in the Cypriot Neolithic.

What can we say of the nature of the CPPNB, before the formation of the Khirokitia Culture, with its standardized patterns? Although baseline data are still being established, we know that CPPNB sites were relatively small, and that the economy was mixed, consisting of animal husbandry, farming, hunting and, in some cases, fishing (Peltenburg 2003b). What clearly stands out is that none of the CPPNB sites are similar. *Shillourokambos* appears to have been a small village with relatively ephemeral architecture, and *Mylouthkia* also may have functioned as a village, although supporting data are sparse. Early *Tenta* has some features similar to *Shillourokambos*, but we do not know its extent. *Ais Yiorkis* also may be a village, albeit an upland one. Akantou seems to represent a small settlement with sub rectangular architecture that does not fit into the Cyprus scheme at all. Other potential CPPNB sites appear not to contain architecture, although excavation could disprove this. While many sites are coastal, inland CPPNB localities also are known, but poorly investigated, excepting *Ais Yiorkis*.

Of particular importance are the economic implications of the CPPNB, and the new investigations have posed more questions than they answer. In particular, paleobotanical data from at least *Mylouthkia* and *Ais Yiorkis* have yielded dated domestic plants that are amongst some of the earliest in the Near East; the same is true for cattle. Thus, from a pan-Near Eastern perspective, Cyprus greatly complicates the matter by having both domesticated plants and animals during the CPPNB at a time when evidence of morphological domestication on the mainland is limited. It is unlikely that independent domestication occurred in Cyprus, since relevant species are not endemic (but see Willcox 2003:237). The only exception to this is the wild progenitor of domestic barley (Peltenburg et al. 2001a:71; Willcox 2003:234). It is clear that principal economic animals were under enough human control to be transported across the sea (Vigne 2001:57). Vigne (2001:57) has suggested that in light of the early Cypriot remains researchers must now re-evaluate the criteria for determining animal domestication, giving more importance to non-morphological criteria. More recently, Vigne et al. (2003:250-251) have noted that these animals were anthropologically domesticated even if morphological changes had not yet occurred.

The presence of cattle has added to the complexity of the early Neolithic on Cyprus, since these animals have very different herding requirements than caprines or pigs. Cattle have been found at sites that are not traditional villages. This may indicate an economic dichotomy selecting against keeping them in large "traditional" villages and hinting at different types of land use strategies in which herds were rotated to pastures, thus supporting the first model. Cattle may not have been compatible with villages, where forage could have been quickly depleted. On the other hand, most

of the limited cattle remains predate the establishment of large villages. Perhaps by the Khirokitia Culture, cattle simply were not part of the economic suite.

Cattle were common in mainland faunal Neolithic assemblages, and also occur during the Neolithic on other Mediterranean islands (Simmons 2007:258), albeit in later contexts. It seems that once established on these islands, cattle remained significant. In Cyprus, however, current data indicate an early withdrawal or die-off by the Khirokitia Culture. The timing and reasons for this are not clear: what mechanisms attributed to this apparent disappearance until the Bronze Age? The low numbers of cattle could be nothing more than a factor of their large size: one cow will provide more meat and secondary products such as milk, and thus feed more people than will several sheep. Issues relating to the relationship of cattle to other domesticates in terms of feeding and forage requirements, for example, may also be relevant and help explain why cattle apparently did not thrive on Cyprus after the CPPNB. Horwitz et al. (2004:39) suggest that perhaps not enough fresh stock was brought over from the mainland to replenish and maintain the founder herds.

In addition, one should consider that perhaps there were some ritual reasons for cattle's appearance and subsequent disappearance. After all, on the mainland, cattle figured prominently in ritual behavior. Perhaps the earliest colonizers of Cyprus were attempting to retreat from the formalized life that was becoming standardized on the mainland. This could well have included the avoidance of increasingly formalized religious activities. They chose to colonize a new geographic area where they could maintain their traditional lifestyles and ultimately establish their own unique identities. However, they may not have wished to entirely sever their mainland identities. Cattle could have been one ritual element, which also had economic benefits, that was imported to ensure some symbolic ties with the homeland. Once their island identity was established by the Khirokitia Culture, however, perhaps there no longer was a need to retain cattle as a material symbol of the ritual world. Such scenarios, of course, are speculative, and at this point, the role of cattle in Cyprus cannot be adequately evaluated.

Why Colonize Cyprus?

Why Cyprus was initially colonized may never be fully resolved. Finlayson (2004) urges that we now consider Cyprus as part of a wider PPNB interaction sphere, and that we stop seeing seafaring as an obstacle. As noted earlier, I have argued that those responsible for *Aetokremnos* may have been traditionalists not wishing to participate in the Neolithic Revolution (and by extension, the interaction sphere). Likewise, Ronen (1995), in a provocative article, refers to the early colonists of Cyprus as "Asprots," comparing them to modern and conservative Hutterites of North America. Indeed, he offers interesting reasons why cattle were absent during the Neolithic, although with the discovery of bos at some CPPNB sites, his argument would have to be modified.

Peltenburg (2003b:96-99) provides an alternative, noting that Early Holocene shorelines in the eastern Mediterranean were generally lower than today's. The diminishing littoral, he feels, ultimately had to be abandoned, and coastal Neolithic groups who subsisted on mixed farming, fishing, herding, and hunting economies may have been forced to move. Inland movement would

have been difficult due to the relatively high populations already living there. Hence, the alternate decision of colonizing Cyprus, already known from earlier visits, may have been attractive.

In this context Galili et al.'s (2004) discussion on the traditional "Mediterranean Fishing Village" (MFV) is relevant. This expands on the concept of the traditional Mediterranean subsistence system (cf. Butzer 1996) by incorporating marine resources. On the mainland, the MFV was not established until the PPNC and is, therefore, later that the CPPNB, which Galili et al. (2004:97) feel did not emphasize marine resources. They believe that the MFV did not develop on Cyprus until after the 8th millennium B.P., after its mainland appearance. They do allow, however, that local hunter-gatherers who used marine resources and lived on the Levantine shores could have served as "ferry-men" to transport Neolithic populations to Cyprus (Galili et al. 2004:97). The reasons for the late emergence of the MFV, in their view, is that fishing was a low mode of production, and was only turned to once terrestrial resources became restricted.

Conclusions

The past several years of research on Cyprus have radically transformed the interpretative landscape of the Near Eastern Neolithic. New research has provided strong data to allow for many models to explain the initial colonization of Cyprus and the expansion of its Neolithic occupation. What then does the Cypriot Neolithic tell us of its role within the wider Neolithic world? By the Khirokitia and Sotira Cultures mainland contacts were minimized and the island assumed its uniquely island persona, but Cyprus was a Neolithic "colony" far earlier and longer than initially believed. This points to the island=s role as part of the wider PPNB cultural expression and indeed, the concept of a Mediterranean interaction sphere (cf. Peltenburg 2004a; Simmons 2004b) should be seriously considered. It now seems likely that there also were multiple maritime journeys to Cyprus over a relatively long period of time that resulted in the establishment of a permanent Neolithic presence.

It is even conceivable that Cyprus was a staging ground for exploration further west, such as the Aegean islands or even the Greek mainland, although extremely early Neolithic manifestations in those regions remain elusive (Runnels 1995). Clearly, this new research requires a dramatic re-interpretation of the diffusion and migration of Neolithic peoples and ideas within a wide circum-Mediterranean region. There is no longer reason to believe in one vast Neolithic colonization attempt, and the concept of multiple "pioneer colonizers" (Perlès 2001:62) is more likely.

Neolithic Cyprus has shed its image as an isolated cultural backwater. The island's Neolithic can no longer be considered peripheral to the wider Neolithic world. Rather, from at least the late Epipaleolithic, it was part of the dynamic processes that were occurring over a huge geographic range during this tumultuous time. It is apparent that principal economic plants and animals were under enough human control to be successfully transported by sea to Cyprus during the Neolithic. Cyprus, with its strategic Mediterranean location, was a key component in a world on the cusp of the Neolithic Revolution (cf. Bar-Yosef 2001). These exciting new studies on the island has literally rewritten our understanding of the turbulent events defining the Neolithic. This research has greatly

expanded our understanding of the ways in which humans colonized the Mediterranean islands, ultimately developing some of the most unique cultural systems known in the ancient world.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παλιά θεωρία πως η Κύπρος κατοικήθηκε αρκετά αργά τη νεολιθική περίοδο και πως οι κάτοικοι είχαν ελάχιστους δεσμούς με τις χώρες από τις οποίες προέρχονταν δεν φαίνεται πια να ευσταθεί. Σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα :

1. Το νησί κατοικήθηκε τρεις χιλιετίες πριν από τη φάση της Χοιροκιτίας. Οι κάτοικοι ήταν ακόμη κυνηγοί και συνέβαλαν στην εξαφάνιση της ενδημικής πανίδας.
2. Τα όρια της προκεραμικής νεολιθικής επεκτάθηκαν και ελάττωσαν το χρονικό χάσμα μεταξύ της φάσης στο Ακρωτήρι και της προκεραμικής φάσης.
3. Η προκεραμική φάση παρουσιάζει δεσμούς με την ηπειρωτική περιοχή.
4. Η ίδια ανωτέρω φάση παρουσιάζει δημιουργία μικρών κοινοτήτων με αγροτικές και ποιμενικές δραστηριότητες.
5. Βοοειδή χρησιμοποιήθηκαν από μερικούς κατοίκους, αν και μέχρι πρόσφατα πιστευόταν ότι η εμφάνισή τους έγινε την πρώιμη εποχή του χαλκού. Η εξαφάνισή τους σε μεταγενέστερες εποχές είναι ανεξήγητη.
6. Κάποια από τα ζώα που εξημερώθηκαν ενωρίτερα στις γειτονικές ηπειρωτικές περιοχές δεν εντοπίστηκαν στην προκεραμική φάση της Κύπρου.
7. Το πιθανό χάσμα μεταξύ της προκεραμικής και της κεραμικής νεολιθικής είναι μάλλον φαινομενικό παρά πραγματικό.
8. Η Κύπρος πρέπει να θεωρηθεί ως μέρος μιας ευρύτερης σφαίρας αλληλεπίδρασης από ό,τι προηγουμένως πιστευόταν. Σ' αντίθεση, η φάση της Χοιροκιτίας παρουσιάζει λιγότερες επαφές και περιορίζεται στα νησιώτικά της χαρακτηριστικά.

REFERENCES CITED

AMMERMAN, ALBERT and JAY NOLLER 2005: "New Light on *Aetokremnos*", *World Archaeology*, vol. 37, 533-543.

AMMERMAN, ALBERT, PAVLOS FLOURENTZOS, CAROLE MCCARTNEY, JAY NOLLER and DANIAL SORABJI 2006: "Two New Early Sites in Cyprus", *Report of the Department of Antiquities*, Cyprus, 1-22.

BAR-YOSEF, OFER 2001: AThe World Around Cyprus: From Epi-Paleolithic Foragers to the Collapse of the PPNB Civilization@ in S. Swiny (ed.), *The Earliest Prehistory of Cyprus: From Colonization to Exploitation* (Boston: American Schools of Oriental Research), 129-164.

BATE, DORTHEA 1906: "The Pygmy Hippopotamus of Cyprus", *Geological Magazine* (Decade 5) vol. 3, 241-245.

BINFORD, LEWIS 2000: "Review of *Faunal Extinctions in an Island Society: Pygmy Hippopotamus Hunters of the Akrotiri Peninsula*, Cyprus by A. Simmons", *American Antiquity*, vol. 65, 771.

BOEKSCHOTEN, G. and PAUL SONDAAR 1972: "On the Fossil Mammals of Cyprus", *Proceedings of the Koninklijke Nederlanse Adademie van Wetenschappen, Series B*, 75:306-338.

BROODBANK, CYPRIAN 2000 *An Island Archaeology of the Early Cyclades.* (Cambridge: Cambridge University Press).

BUNIMOVITZ, SHLOMO AND RAM BARKAI 1996: AAncient Bones and Modern Myths: Ninth Millennium BC Hippopotamus Hunters at Akrotiri "*etokremnos*, Cyprus?" *Journal of Mediterranean Archaeology* vol. 9, 85-96.

BUTZER, KARL 1996: "Ecology in the Long View: Settlement Histories, Agrosystemic Strategies, and Ecological Performance. *Journal of Field Archaeology* vol. 23, 141-150.

CHERRY, JOHN 1981: "Pattern and Process in the Earliest Colonisation of the Mediterranean Islands", *Proceedings of the Prehistoric Society* vol. 47, 41-68.

—— 1990AThe First Colonization of the Mediterranean Islands: "Review of Recent Research." *Journal of Mediterranean Archaeology* vol. 3, 145-221.

CROFT, PAUL 1991: "Man and Beast in Chalcolithic Cyprus", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* vols. 282/283, 63-79.

EVANS, JOHN 1977: "Island Archaeology in the Mediterranean: Problems and Opportunities", *World Archaeology* vol. 9, 12-26.

FIEDEL, STUART and DAVID ANTHONY 2003: "Deerslayers, Pathfinders, and Icemen: Origins of the European Neolithic as Seen from the Frontier" in M. Rockman and J. Steele, (eds.) *Colonization of Unfamiliar Landscapes: the Archaeology of Adaptation* (London and New York: Routledge), 144-168.

FINLAYSON, BILL 2004: "Island Colonization, Insularity of Mainstream?" in E. Peltenburg and A. Wasse (eds.) *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus*, (Oxford: Oxbow Books), 15-22.

FRAME, SHEILAGH 2002: "Island Neolithics: Animal Exploitation in the Aceramic Neolithic of Cyprus" in W. Waldren and J. Ensenyat (eds.) *World Islands in Prehistory* (Oxford: BAR International Series 1095), pp. 233-238.

GALILI, EHUD, AVI GOPHER, BARUCH ROSEN, and LIORA KOLSKA HORWITZ 2004: "The Emergence of the Mediterranean Fishing Village in the Levant and the Anomaly of Neolithic Cyprus" in E. Peltenburg and A. Wasse (eds.) *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus*, (Oxford: Oxbow Books), 91-101.

GUILAINE, JEAN and FRANÇOIS BRIOIS 2001: "Parekklisha *Shillourokambos*: an Early Neolithic Site in Cyprus" in S. Swiny (ed.) *The Earliest Prehistory of Cyprus: From Colonization to Exploitation* (Boston: American Schools of Oriental Research), 37-53.

GUILAINE, JEAN, FRANÇOIS BRIOSIS, JACQUES COULAROU and ISABELLE CARR ÉRE 1995: "L'etablissement *Néolithique de Shillourokambos* (Parekklisha, Chypre). Premiers Résultats." *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 11-32.

GUILAINE, JEAN, FRANÇOIS BRIOSIS, JEAN-DENIS VIGNE and ISABELLE CARR ÉRE 2000: "Découverte d'un Néolithique Précéramique Ancien Chypriote (Fin 9e, Debut 8e Millénaires cal.BC), Aparenté au PPNB Ancien/Moyen du Levant Nord", *Earth and Planetary Sciences* vol. 330, 75-82.

GUILAINE, JEAN and ALAIN LEBRUN (eds.) 2003: *Le Néolithique de Chypre* (Athens: Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement 4. École Française d'Athènes).

HELD, STEVE 1989a: "Colonization Cycles on Cyprus, 1: the Biogeographic and Paleontological Foundations of Early Prehistoric Settlement", *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 7-28.

—— 1989b: *Early Prehistoric Island Archaeology in Cyprus: Configurations of Formative Culture Growth From the Pleistocene/Holocene Boundary to the Mid-3rd Millennium B.C.* (London: Unpublished PhD dissertation, Institute of Archaeology, University College, University of London).

HORWITZ, LIORA, EITAN TCHERNOV, and HITOMI HONGO 2004: "The Domestic Status of the Early Neolithic Fauna of Cyprus: A View From the Mainland", in E.Peltenburg and A. Wasse (eds.) *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus* (Oxford: Oxbow Books), 35-48.

KNAPP, A. BERNARD with STEVE HELD AND STURT MANNING 1994: "The Prehistory of Cyprus: Problems and Prospects." *Journal of World Prehistory* vol. 377, 377-453.

LEBRUN, ALAIN, SOPHIE CLUZAN, SIMON DAVIS, JULIE HANSEN, and JOSETTE RENAULT-MISKOVSKY 1987: "Le Néolithique Précéramique de Chypre", *L'Anthropologie* vol. 91, 283-316.

MANDEL, ROLFE 1999: "Stratigraphy and Sedimentology", In: A. Simmons and Associates *Faunal Extinction in an Island Society-Pygmy Hippopotamus Hunters of Cyprus* (New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers), 49-69.

MCCARTNEY, CAROLE 2001: "The Chipped Stone Assemblage from *Tenta* (Cyprus), Cultural and Chronological Implications", in I. Caneva, C. Lemorini, D. Zampetti, and P. Biagi (eds.) *Beyond Tools: Redefining the PPN Lithic Assemblages of the Levant* (Berlin: Ex Oriente, SENEPSE 9),427-436.

—— 2004: "Cypriot Neolithic Chipped Stone Industries and the Progress of Regionalization", in E. Peltenburg and A. Wasse, pp.103-122. *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus*, (Oxford: Oxbow Books), 103-122.

—— 2005: "Preliminary Report on the Re-Survey of Three Early Neolithic Sites in Cyprus", *Report of the Department of Antiquities*, Cyprus, 11-34.

MCCARTNEY, CAROLE and BERNARD GRATUZE 2003: "The Chipped Stone", in E. Peltenburg (ed.) *The Colonisation and Settlement of Cyprus. Investigations at Kissonerga-Mylouthkia*, 1976-1996 (Studies in Mediterranean Archaeology vol. 70:4, Sävedalen: Paul Aströms Förlag), 11-34.

MCCARTNEY, CAROLE, STURT MANNING, DAVID SEWELL, and SARAH STEWART 2006: "Elaborating Early Neolithic Cyprus (EENC)", *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 39-62.

PATTON, MARK 1996: Islands in Time: *Island Sociogeography and Mediterranean Prehistory* (Routledge: London and New York).

PELTENBURG, EDGAR (ed.) 2003a: *The Colonisation and Settlement of Cyprus. Investigations at Kissonerga-Mylouthkia*, 1976-1996. Studies in Mediterranean Archaeology vol. 70:4. Sävedalen: Paul Aströms Förlag)

—— 2003b: "Conclusions: Mylouthkia I and the Early Colonists of Cyprus", in E. Peltenburg (ed.) *The Colonisation and Settlement of Cyprus. Investigations at Kissonerga-Mylouthkia, 1976-1996.* Studies in Mediterranean Archaeology vol. 70:4. Sävedalen: Paul Aströms Förlag), 83-103.

—— 2004a: "CyprusBA Regional Component of the Levantine PPN", *Neolithics* vol 1, 3-7.

—— 2004b: "Social Space in Early Sedentary Communities of Southwest Asia and Cyprus", in E.Peltenburg and A. Wasse (eds.) *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus.* (Oxford: Oxbow Books), 71-89.

PELTENBURG, EDGAR and ALEXANDER WASSE (eds.) 2004: *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus.* (Oxford: Oxbow Books).

PELTENBURG, EDGAR, SUSAN COLLEDGE, PAUL CROFT, ADAM JACKSON, CAROLE MCCARTNEY, AND MARY ANNE MURRAY 2000: "Agro-Pastoralist Colonization of Cyprus in the 10th Millennium BP: Initial Assessments", *Antiquity* vol. 74, 844-853.

—— 2001a: "Neolithic Dispersals from the Levantine Corridor: A Mediterranean Perspective." *Levant* vol. 33, 35-64.

PELTENBURG, EDGAR, PAUL CROFT, ADAM JACKSON, CAROLE MCCARTNEY, and MARY ANNE MURRAY 2001b: "Well-Established Colonists: *Mylouthkia* 1 and the Cypro-Pre-Pottery Neolithic B", in S. Swiny (ed.) *The Earliest Prehistory of Cyprus: From Colonization to Exploitation* (Boston: American Schools of Oriental Research,), 61-93.

PERLÈS, CATHERINE 2001: *The Early Neolithic in Greece* (Cambridge: University Press).

REESE, DAVID 1995: *The Pleistocene Vertebrate Sites and Fauna of Cyprus* (Nicosia: Geological Survey Department, Ministry of Agriculture, Natural Resources and Environment).

—— 1996: "Cypriot Hippo Hunters No Myth." *Journal of Mediterranean Archaeology* vol. 9, 107-12.

ROCKMAN, MARCY and JAMES STEELE (eds.) 2003: *Colonization of Unfamiliar Landscapes: the Archaeology of Adaptation* (London and New York: Routledge).

RONEN, AVRAHAM 1995: "Core, Periphery and Ideology in Aceramic Cyprus", *Quartar* vols. 45-46, 178-206.

RUNNELS, CURTIS 1995: "Review of Aegean Prehistory IV: the Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the Advent of the Neolithic", *American Journal of Archaeology* vol. 99, 699-728.

SIMMONS, ALAN 1998: "Exposed Fragments, Buried Hippos Assessing Surface

Archaeology", in A. Sullivan (ed.) Surface Archaeology (Albuquerque: University of New Mexico Press), 159-167.

—— 1999a:"Bitter Hippos of Cyprus? (with Apologies to Lawrence Durrell)", in A. Simmons and Associates, *Faunal Extinction in an Island Society_Pygmy Hippopotamus Hunters of Cyprus*, pp. 283-301. (New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers), 283-301.

—— 1999b: "The Function of Akrotiri *Aetokremnos* and Its Place in Colonization and Extinction Events", in A. Simmons and Associates, *Faunal Extinction in an Island Society-Pygmy Hippopotamus Hunters of Cyprus* (New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers), 303-336.

—— 2001: "The First Humans and Last Pygmy Hippopotami of Cyprus", in S. Swiny *The Earliest Prehistory of Cyprus: From Colonization to Exploitation*(Boston: American Schools of Oriental Research), 1-18.

—— 2004a: "Bitter Hippos of Cyprus: The Island's First Occupants and Last Endemic Animals: Setting the Stage for Colonization", In E.Peltenburg and A. *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus.* (Oxford: Oxbow Books), 1-14.

—— 2004b: "The Mediterranean PPNB Interaction Sphere?", *Neolithics* vol. 1, 16--18.

—— 2005: "*Ais Yiorkis*, An Upland Aceramic Neolithic Site in Western Cyprus: Progress Report of the 2003 Excavations", *Reports of the Department of Antiquities of Cyprus*, 23-30.

—— 2007: *The Neolithic Revolution in the Near East-Transforming the Human Landscape* (Tucson: University of Arizona Press).

SIMMONS, ALAN and ASSOCIATES 1999: *Faunal extinctions in an Island Society: Pygmy Hippopotamus Hunters of Cyprus.* (New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers).

SONDAAR, PAUL, 1986: "The Island Sweepstakes", *Natural History* vol. 95, 50-57.

STEEL, LOUISE 2004: *Cyprus Before History.* Duckworth, London.

STANLEY-PRICE, NICOLAS 1977a "Colonisation and Continuity in the Early Prehistory of Cyprus", *World Archaeology* vol. 9, 27-41.

—— 1977b: "Khirokita and the Initial Settlement of Cyprus", *Levant* vol. 9, 66-9.

—— 1979: *Early prehistoric Settlement in Cyprus: A Review and Gazetteer of Sites, c. 6500-3000 B.C.* (Oxford: BAR International Series 65).

STOCKTON, E. 1968: "Pre-Neolithic Remains at Kyrenia, Cyprus", *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 16-19.

SWINY, STUART (ed.) 2001: *The Earliest Prehistory of Cyprus: From Colonization to Exploitation* (Boston: American Schools of Oriental Research).

TODD, IAN (ed.) 1987: *Vasilikos Valley Project 6: Excavations at Kalavasos Tenta*, volume 1. (Studies in Mediterranean Archaeology, Vol. 71:6. Göteborg: Paul Åströms Förlag).

VIGNE, JEAN-DENIS 2001: "Large Mammals of Early Aceramic Neolithic Cyprus: Preliminary Results from Parekklisha Shillourokambos", in S. Swiny (ed.) The Earliest Prehistory of Cyprus: From Colonization to Exploitation (Boston: American Schools of Oriental Research), 55-60.

VIGNE, JEAN-DENIS, ISABELLE CARRÈRE, JEAN-FRAÇOIS SALIÉGE, ALAIN PERSON, HERVÉ BOCHERENS, JEAN GUILAINE, and FRANÇOIS BRIOSIS 2000:

"Predomestic Cattle, Sheep, Goat and Pig During the Late 9th and the 8th Millennium Cal. BC on Cyprus: Preliminary Results of *Shillourokambos* (Parekklisha, Limassol)", in M. Mashkour, A. Choyke, H. Buitenhuis, and F. Poplin (eds.) *Archaeozoology of the Near East IVA* (Groningen: ARC, Publicatie 32), 83-106.

VIGNE, JEAN-DENIS, ISABELLE CARRÈRE, and JEAN GUILAINE 2003: "Unstable Status of Early Domestic Ungulates in the Near East: The Example of Shillourokambos (Cyprus, IX-VIIIth Millennia Cal. B.C.)", in J. Guilaine and A. LeBrun, *Le Néolithique de Chypre* (Athens: Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement 4. École Française d'Athénes), 239-251.

WIGAND, PETER and ALAN SIMMONS 1999: "The Dating of Akrotiri *Aetokremnos*", in A. Simmons and Associates, *Faunal Extinction in an Island Society-Pygmy Hippopotamus Hunters of Cyprus* (New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers), 193-215.

VITA-FINZI, CLAUDIO 1973: "Paleolithic Finds from Cyprus?" *Proceedings of the Prehistoric Society* vol. 39, 453-454.

WILLCOX, GEORGE 2003: "The Origins of Cypriot Farming", in J. Guilaine and A. LeBrun (eds.) *Le Néolithique de Chypre* (Athens: Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement 4. École Française d'Athènes), 231--238.

DAVID FRANKEL, JENNIFER M. WEBB

TEST EXCAVATIONS AT CHALCOLITHIC POLITIKO KOKKINOROTSOS, 2006

The site: previous research

The Chalcolithic site of Politiko Kokkinorotsos was documented during the late 1990s by the Sydney Cyprus Survey Project (hereafter SCSP) and published as Politiko Phournia[1] (Given and Knapp 2003:192–197, 265–266, SCY 200, CS 2907). It lies several kilometres west of Politiko village, in a relatively narrow stretch of the Koufos River valley (Figure 1). A scatter of surface material of varied density was identified on the northwestern side of one field (Plot 578, Cadastral Plan XXX/57, Given and Knapp 2003:193–194, fig. 4.64; Figure 2). Subsequent geophysical prospecting suggested the presence of some twelve circular structures southeast of the main sherd scatter (Given and Knapp 2003:194–195, 266, figs 4.65, 4.66), confirming, for the SCSP, that the surface material was probably not a lag deposit deposited by slope wash from elsewhere, especially as no more than a handful of sherds were found in nearby fields.

The SCSP collected 375 prehistoric sherds, which clearly identified the site as belonging to the Chalcolithic. Claims (Given and Knapp 2003:195, 265–266) for material of transitional Late Chalcolithic and Bronze Age date, however, are less certain. None of the sherds recovered during our test excavations can be regarded as typical of the Philia facies of the Early Cypriot period, with the exception of a single fragment of Black Slip and Combed ware.

The current project

On the basis of the published account of the site and discussions with Professor A. Bernard Knapp, we became interested in undertaking further work at *Kokkinorotsos*. A number of factors influenced our decision. From a logistical perspective we were looking for a site which could produce significant and substantial results in two or three main seasons of excavations. From a more general perspective little is known of the Chalcolithic in north central Cyprus, apart from the test excavations undertaken at Ambelikou *Ayios Georghios* and Philia Site B over fifty years ago by Porphyrios Dikaios (1962:141–151), the more limited traces at Nicosia *Ayios Prodromos* (Dikaios 1935:12; Nicolaou 1967; Stanley Price 1979:99) and those located by Despo Pilides at the PASYDY

1. Use of the locality name Kokkinorotsos rather than the previously used Phournia (or Fournia) follows Department of Antiquities guidelines.

site on St. George's Hill (Hadjisavvas 1999:623). From a personal research perspective our long-term interest in the transition from the Chalcolithic to the Early Bronze Age in Cyprus made investigation of a Late Chalcolithic site in this part of the island especially attractive. Similarities between sherd material from *Kokkinorotsos* and the ceramic assemblage from Ambelikou *Ayios Georghios*, the chronological and cultural affiliations of which have been the subject of considerable debate (Gjerstad 1980; Peltenburg 1991), also suggested that excavations here might contribute significantly to our understanding of the interconnections between different regions of the island during the first half of the third millennium.

Geophysical prospecting, November 2005

In advance of excavations we took advantage of a generous offer by Mr John Hunt to undertake further geophysical prospecting at Kokkinorotsos. His resistivity survey of November 2005 failed to reveal any patterns or anomalies which he regarded as representative of buried structures or features (Figure 3). This once again raised the possibility that the surface scatter was derived from elsewhere, or that post-Chalcolithic, perhaps recent, agricultural or other activity had destroyed all contextual evidence.

As a result of this uncertainty we undertook limited test excavations at the site in April 2006, in order to ground-truth the original resistivity survey and explore more generally the potential of the site for full-scale excavation.

Test excavations, April 2006

Ten 1x2m and two1x3m trial trenches were excavated (Figure 4).

Trenches A and G were located in an area of the field where the SCSP geophysical survey suggested a cluster of three structures. They produced no more than a handful of small sherds in the 20cm of ploughsoil above thick colluvial deposits and no structural remains or other features were found. While the failure to detect any structural remains may be explained by the small scale of the test, the almost complete absence of cultural material casts doubt on the likelihood of significant occupation in this area.

The other trenches were placed in the area identified as having the greatest density of surface material. Here, in contrast to the paucity of finds in Trenches A and G, substantial quantities of pottery and animal bone were recovered both in and below the ploughsoil. In Trenches E, F and H ploughsoil rested directly above natural soils or bedrock. In Trenches B, D and I there was a distinct intervening layer of sherds and bone. In Trenches B and D scatters of small stones and several lumps of construction material associated with the uneven and irregular bedrock surface may represent poorly preserved remains of ancient features. A more distinct and clearly identifiable circular oven-pit with hearth-stones was found in Trench I. Two other trenches (C and J) revealed a different pattern. Below the ploughsoil was a deep deposit of a fine, powdery, light, grey 'ashy' soil, with lower deposits of stony soils to a depth of well over 1m. While there was little cultural material in the grey deposits, significant quantities of bone and pottery were recovered from the lower horizon.

The absence of any evidence for substantial structures may be the result of the very limited scale of excavation. It is, however, not uncommon for Chalcolithic sites to have only minimal traces of light structures, constructed of wattle-and-daub or of pise set directly on or into the ground surface with no stone foundation courses or footings.

One AMS radiocarbon sample from the lower deposits in Trench J returned an age determination of 4151 ± 38 BP (Wk18983). This has a 47.2% probability of a date between 2780 and 2660 CalBC and a 95.4% probability of a date between 2880 and 2601 CalBC, conforming to the date expected for the Late Chalcolithic.

The finds

Artefacts

A total of 2,238 sherds were recovered from the test pits. Most of this material (85%) came from Trenches B, D, I and J. Although analysis is still in the preliminary stages, it is clear that utilitarian vessels at *Kokkinorotsos* were predominantly red monochrome or red monochrome with black tops and interiors (Figure 5), of similar fabrics, shapes and surface treatment to Late Chalcolithic assemblages from Ambelikou *Ayios Georghios* and Philia Site B (Dikaios 1962:143–146, 150–151, figs 68–69, 71, XLV–XLVI). Dikaios identified these as Red Lustrous and Red and Black Lustrous wares. The distinction between the two, however, relates only to surface treatment (Peltenburg 1991:11). Shapes include bowls, holemouths, storage vessels and possibly jugs. Bases are flat, concave or flanged. Uptilted tubular spouts, from bowls or holemouths, are relatively common. No lugs or handles were found, with the exception of a vertical handle. One red monochrome bowl sherd with a black interior is decorated with low relief knobs (Figure 5). A small number of Red-on-White ware sherds with lines and crosshatched bands in red paint on a cream slip were also found (Figure 6). Coarse ware was used for very thick-walled vessels and low-walled pans (Figure 6). The latter are remarkably similar in form to low-walled pans in Red Polished Philia and Red Polished wares from Marki *Alonia* (Frankel and Webb 2006:130–133, figs 4.42–4.45), which are thought to have been introduced to Cyprus at the beginning of the Early Bronze Age.

Ceramic finds also include a perforated sherd disk (Figure 5). Similar perforated and unperforated disks have been found in significant numbers at Kissonerga *Mosphilia* and Lemba *Lakkous* (Peltenburg *et al.* 1985:95–96, 198, 290–291, pl. 47.16–20; Peltenburg 1998:197–198, fig. 100.1–15, pl. 37.10–11), and at Marki *Alonia* and other Bronze Age sites (Frankel and Webb 2006:178–181, figs 5.21–5.23, pl. 52).

The *Kokkinorotsos* ceramics appear to belong to the same Late Chalcolithic horizon as the assemblages from Ambelikou *Ayios Georghios* and Philia Site B. The preference for strong monotone finishes and sharply defined blacks and reds on interiors and exteriors seems to be a feature of the central and northwestern parts of the island and in particular of the Morphou Bay and Ovgos Valley areas (Peltenburg 1991:17). There are, however, also similarities between these fabrics and earlier Chalcolithic material from the southwest of the island (Diane Bolger, Edgar Peltenburg pers

comm.), leaving open the possibility that *Kokkinorotsos* has an earlier habitation component dating from well before the third millennium.

A single fragment of Black Slip and Combed (BSC) ware, recovered from ploughsoil, is of particular interest (Figure 6). Two sherds of this distinctive fabric were also found at Philia Site B (Dikaios 1962:150, fig. XLVI). BSC is present, however, in larger quantities at Philia Bronze Age sites and in EB II levels at Tarsus (see Webb and Frankel 1999:25–28; Frankel and Webb 2006:103–104). It is possible that the presence of BSC at *Kokkinorotsos* and Philia Site B provides evidence of ceramic continuity between the Late Chalcolithic in the centre and northwest of the island and the earliest manifestations of the Bronze Age (Dikaios 1962:189). Alternatively, and more probably, it may reflect a more complex situation in which the partial coexistence of Late Chalcolithic and Philia communities led to some contiguous development and hybridisation in ceramic wares and the occasional movement of vessels between communities.

The small number of ground stone artefacts found in and below ploughsoil is somewhat surprising. Only five items were recovered. These include a pestle (Figure 6), an expedient tool with wear patterns suggesting use as a rubbing stone, pounder and hammerstone, a possible weight and two deep mortar fragments (Figure 6). Relatively few stone artefacts, also, are currently visible on the surface (a pecking stone and a fragmentary quern, pestle and mortar). The SCSP, however, recorded 19 fragmentary stone tools (rubbers, mortars, querns, pestles, an axe, hammerstones or pounders), as well as a picrolite bead.

One hundred and forty-three pieces of chipped stone were recovered. This material has not yet been analysed. The majority of identifiable implements, however, are scrapers. A similar situation was reported, with regard to the surface sample of 58 tools, by the SCSP (Given and Knapp 2003:196, Table 4.34).

Faunal remains

Animal bone is abundant at *Kokkinorotsos*, with over 5kg recovered in April 2006. Dr Paul Croft has undertaken a preliminary analysis of this material. Three hundred and eighteen (66.4%) bone fragments proved identifiable. Of these, *Dama mesopotamica* accounted for 73% by number and 81% by weight and caprine remains for 27% by number and 19% by weight. A minority of caprine remains could be identified to genus. These included 16 fragments of sheep and two of goat, suggesting that sheep were significantly more numerous. Pig and dog were each represented by a single fragment.

The faunal data clearly suggest that hunting and consumption of fallow deer were major activities at *Kokkinorotsos*. Sheep remains are sufficiently abundant to suggest that they were kept as domestic stock. It is possible, however, that some of the sheep and the few goats may also have been hunted, feral animals.

Pig remains are normally fairly abundant in Late Chalcolithic settlements (Croft 1985, 1998). Since *Kokkinorotsos* is situated in what is likely to have been a well-watered location, there seems to be no a priori reason for their virtual absence from the preliminary assemblage. This may reflect a specialized function for the site, perhaps as a seasonal hunting and herding camp.

Conclusions and future plans

Despite the uncertainty regarding the presence or survival of architectural remains, the clear integrity of the cultural residues and the possibility of relatively deeply buried deposits of the first half of the third millennium BC have encouraged us to undertake full-scale excavations at *Kokkinorotsos*. These excavations will also take place in the field immediately north of that tested in 2006, where, according to local landowners, sherd material is present in similar quantities in ploughsoil (Figure 2, Plot 562). The first season is planned for April and May 2007. While it would be premature to make any firm statements on the nature of the site in advance of this work, it may be that the view of its structure and significance presented by the SCSP on the basis of survey and initial geophysical data will require considerable reconsideration.

Alongside the more general aims of providing a better definition of the material culture of the Late Chalcolithic in central Cyprus and contributing to our understanding of the history and society of the island during the third millennium, several specific issues will frame our initial excavation and analytical strategies:

- the overall size of the archaeological site
- the source and nature of the fine, grey, ashy soils
- the possibly minimal and ephemeral nature of structures
- the possibility raised by preliminary analysis of the faunal remains that deer-hunting was a major focus of activity at the site and, associated with this,
- that *Kokkinorotsos* may be a seasonal or special purpose site rather than a permanently occupied general-purpose village

Acknowledgments

Tim Hill provided much needed assistance during our short time in Cyprus. We are grateful to John Hunt and to Paul Croft for information included in this paper on the geophysical prospecting and the faunal remains. Diane Bolger and Eddie Peltenburg gave us the benefit of their advice on Chalcolithic pottery. A number of other people encouraged us to investigate *Kokkinorotsos* and contributed toward the success of the test season in April 2006. In particular we would like to thank Neofytos Groutides, Garth Hunt, Maria Iacovou, Bernard Knapp and Christoforos Tsinontides.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Μια νέα χαλκολιθική τοποθεσία, η οποία βρίσκεται δυτικά της κοινότητας Πολιτικού –τοποθεσία Κοκκινόροτσος (Φουρνιά)– εντοπίστηκε κατά την επιφανειακή επισκόπηση της περιοχής από ομάδα αρχαιολόγων γνωστή ως Sydney Cyprus Survey Project (SCSP). Η παρούσα εργασία παρουσιάζει τα αποτελέσματα μιας επιπρόσθετης γεωφυσικής επισκόπησης του χώρου καθώς και δοκιμαστικές τομές που έγιναν τον Απρίλιο του 2006. Εντοπίστηκαν σημαντικές εναποθέσεις κεραμικής της χαλκολιθικής περιόδου και οστά ζώων (κατ' εξοχήν

ελαφιού του είδους δάμα, δάμα). Αυτές οι νέες πληροφορίες επιβεβαιώνουν τη χρονολόγηση της τοποθεσίας και παρέχουν τη βάση για τον προγραμματισμό νέων ανασκαφών.

BIBLIOGRAPHY

Croft, P.W. 1985. The mammalian fauna. In E. Peltenburg *et al., Lemba Archaeological Project Volume I. Excavations at Lemba Lakkous*, 1976–1983, pp. 98–100, 202–208, 295–296. Studies in Mediterranean Archaeology LXX:1, Paul Åströms Förlag, Göteborg:

Croft, P.W. 1998. Animal remains: synopsis. In E. Peltenburg *et al., Lemba Archaeological Project Volume II.1A. Excavations at Kissonerga-Mosphilia,* 1979–1992, pp. 207–214. Studies in Mediterranean Archaeology Volume LXX:2, Paul Åströms Förlag, Jonsered.

Dikaios, P. 1935. Some Neolithic sites in Cyprus. *Report of the Department of Antiquities*, Cyprus 11–13.

—— 1962. The Stone Age. In *The Swedish Cyprus Expedition Volume IV, Part 1A. The Stone Age and the Early Bronze Age in Cyprus*, pp. 1–203. The Swedish Cyprus Expedition, Lund.

Frankel, D. and J.M. Webb 2006. *Marki Alonia. An Early and Middle Bronze Age Settlement in Cyprus. Excavations 1995–2000.* Studies in Mediterranean Archaeology Volume CXXIII:2, Paul Åströms Förlag, Sävedalen.

Given, M. and A.B. Knapp 2003. *The Sydney Cyprus Survey Project. Social Approaches to Regional Archaeological Survey.* Monumenta Archaeologica 21. The Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles

Gjerstad, E. 1980. The origin and chronology of the Early Bronze Age in Cyprus. *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* 1–16.

Hadjisavvas, S. 1999. *Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1998. Bulletin de Correspondance Héllenique* 123:599–633.

Nicolaou, K. 1967. The distribution of settlements in Stone Age Cyprus. *Kypriakai Spoudai* 31:37–52.

Peltenburg, E. 1991. Toward a definition of the Late Chalcolithic in Cyprus: the monochrome pottery debate. In J.A. Barlow, D.L. Bolger and B. Kling (eds), *Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record*, pp. 9–20. University Museum Symposium Series Volume II, University Museum Monograph 74, University of Philadelphia, Philadelphia.

—— 1998. Disks. In E. Peltenburg *et al., Lemba Archaeological Project Volume II.1A. Excavations at Kissonerga-Mosphilia 1979–1992*, pp. 197–198. Studies in Mediterranean Archaeology Volume LXX:2. Paul Åströms Förlag, Jonsered.

Peltenburg et al. 1985. Lemba Archaeological Project I: Excavations at Lemba-Lakkous, 1976–1983. Studies in Mediterranean Archaeology Volume LXX:1. Paul Åströms Förlag, Göteborg.

Stanley Price, N.P. 1979. *Early Prehistoric Settlement in Cyprus 6500-3000 BC.* British Archaeological Reports S65, Oxford.

Webb, J.M. and D. Frankel 1999. Characterizing the Philia facies. Material culture, chronology and the origin of the Bronze Age in Cyprus, *American Journal of Archaeology* 103:3–43.

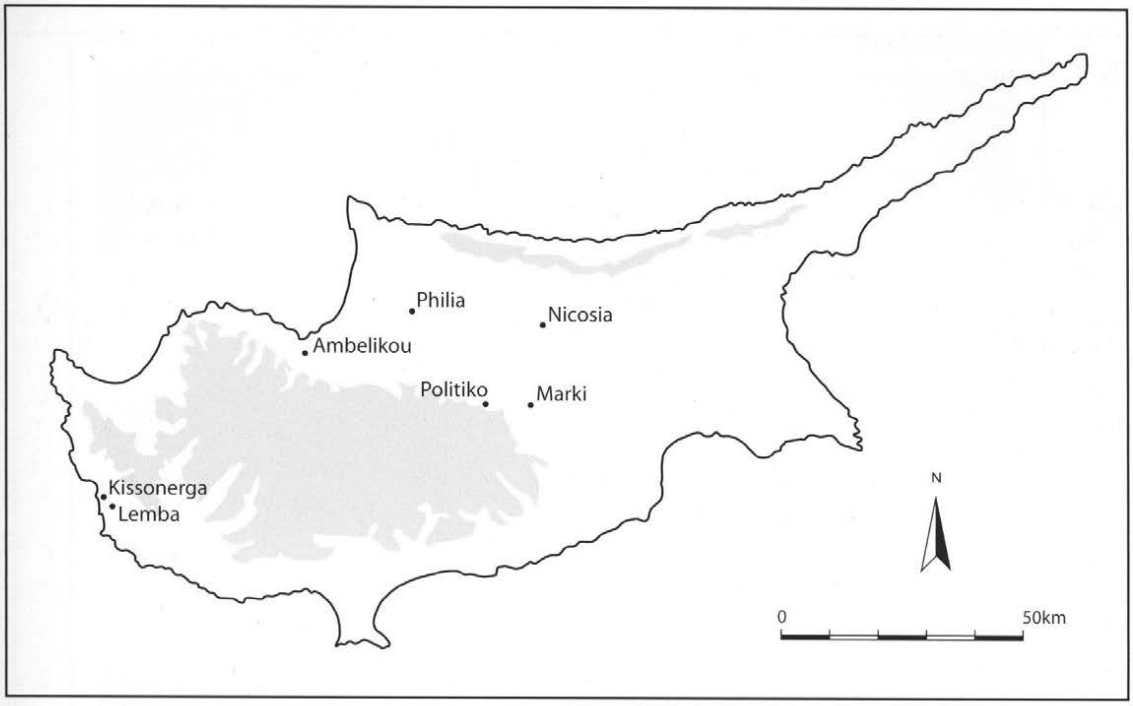

Figure 1. Map of Cyprus showing sites mentioned in the text.

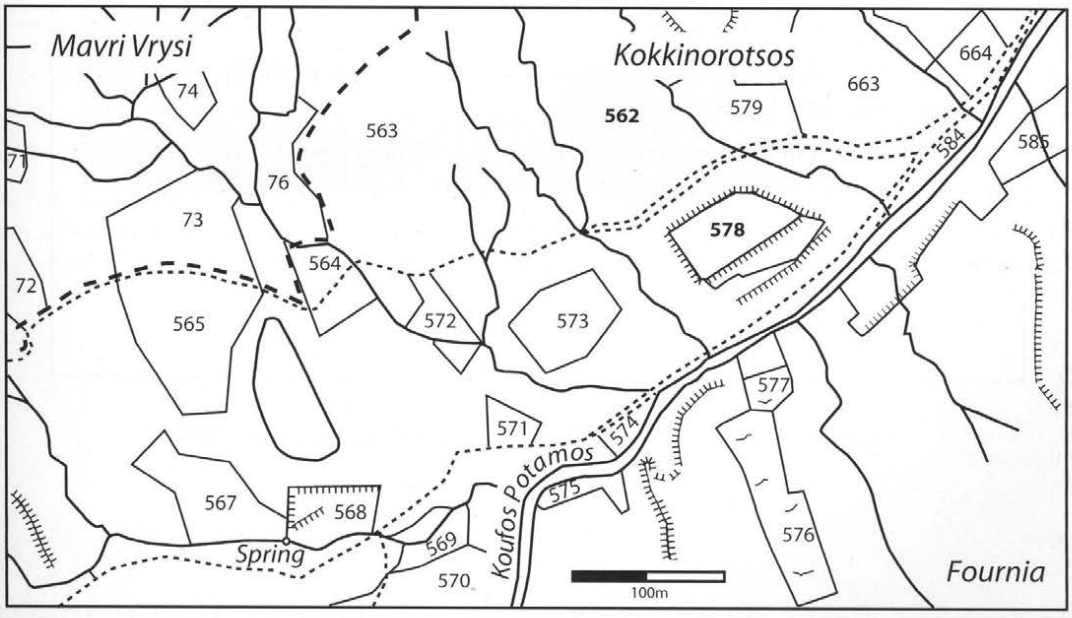

Figure 2. Plan of the fields near Politiko Kokkinorotsos. After Cyprus Department of Lands and Survey Cadastral Plan XXX 57.

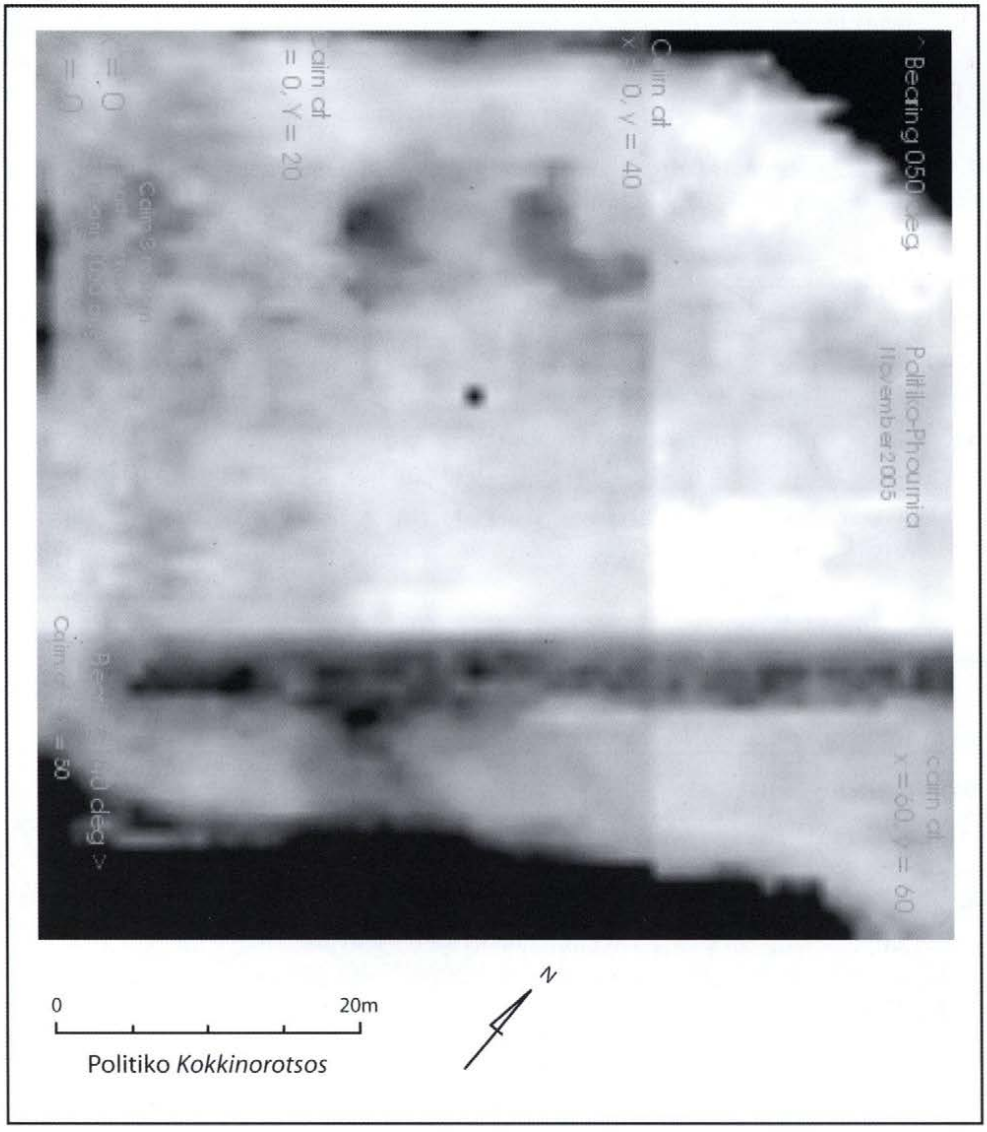

Figure 3. Resistivity survey of Plot 578 by John Hunt, November 2005.

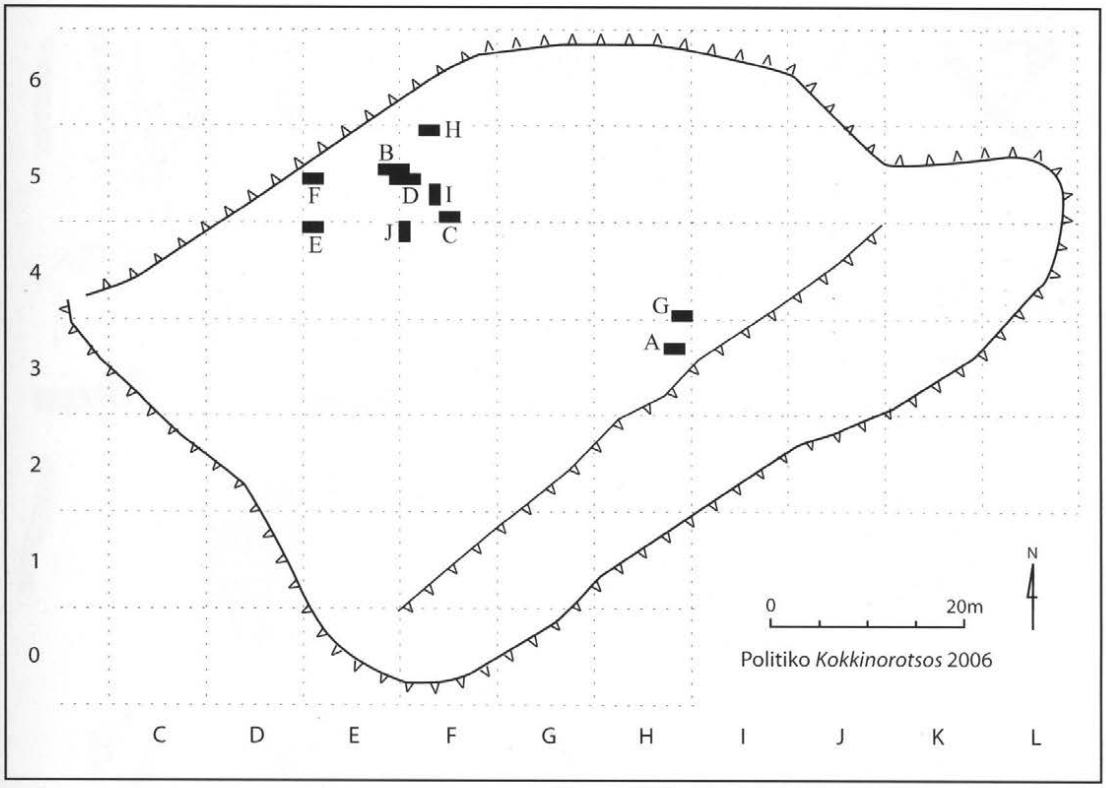

Figure 4. Location of test trenches A–J in Plot 578, April 2006.

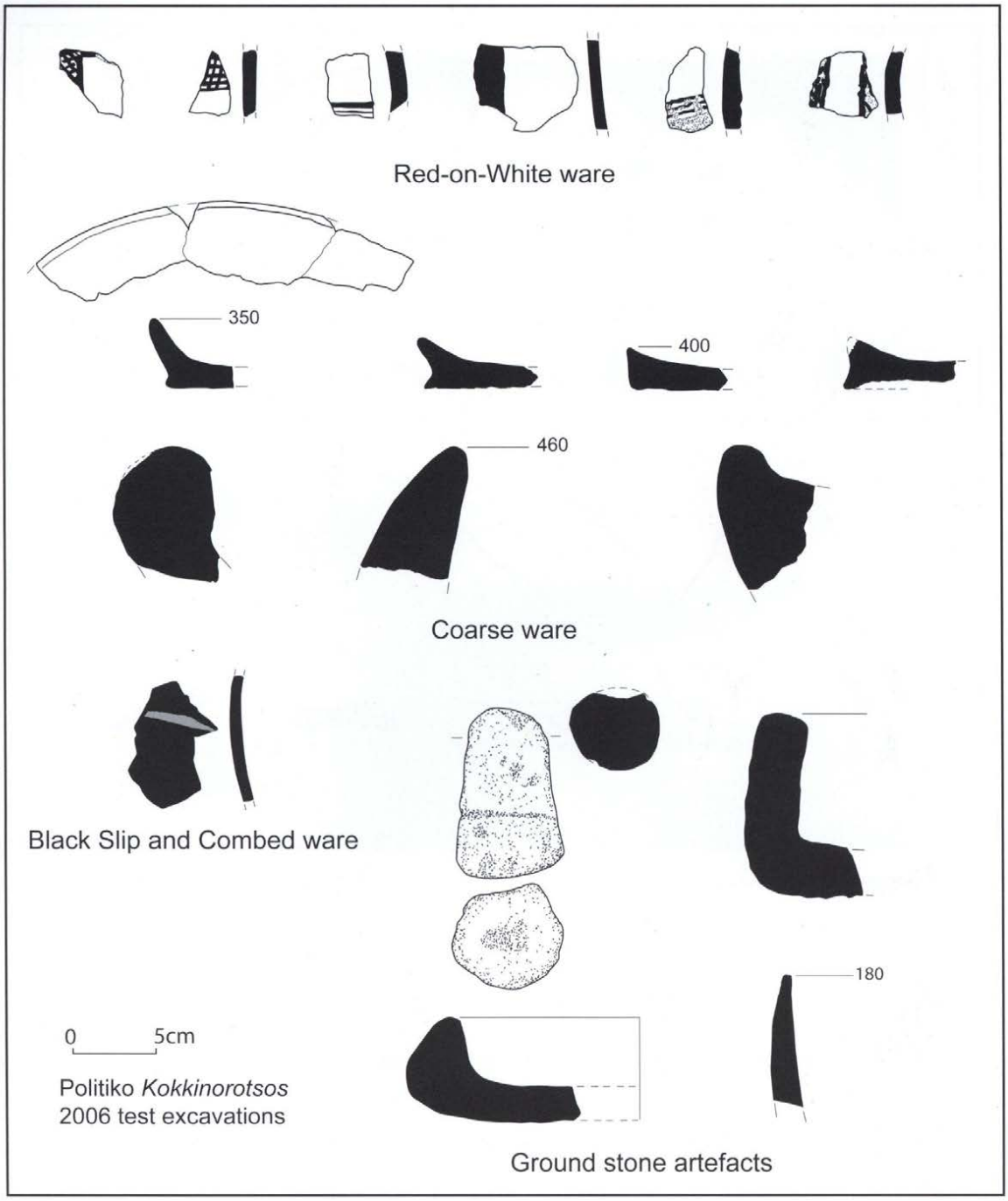

Figure 5. Fragmentary vessels of red monochrome and red monochrome with black top and interior.

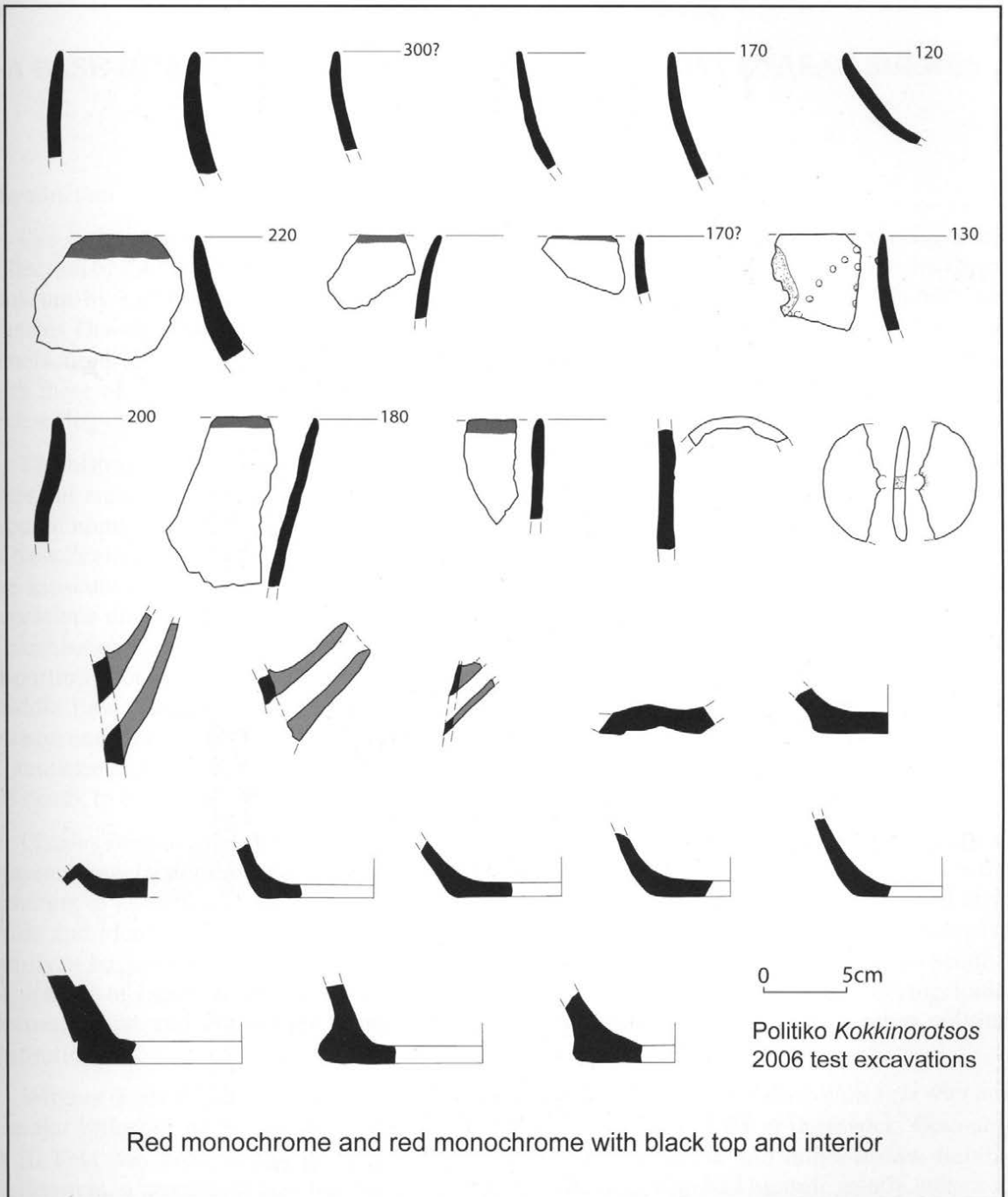

Figure 6. Fragmentary vessels of Red-on-White, Coarse and Black Slip and Combed wares and ground stone artefacts.

PAUL ÅSTRÖM AND DIMITRI ANSON

A BASE-RING I JUGLET FROM MEMPHIS AND MYCENAEAN SHERDS FROM AMARNA

Introduction

The hitherto unpublished objects that are the subject of this note are part of the Egyptian collection of the Otago Museum at Dunedin, New Zealand. The objects were donated to the Otago Museum by Lieutenant Colonel Fred Waite, C.M.G., D.S.O., O.B.E (Connor 1998, 530-531) and Charles Orwell Brasch a significant New Zealand literary figure (Quigley 2000, 68-69). The benefactions of Waite and Brasch on behalf of the Otago Museum may, in some ways, be compared with those of Constantinos Leventis, who was a great donor and important promoter of Cypriote archaeology as head of the Leventis Foundation and in whose memory this article is written.

The history of the collection of these items from Otago Museum exemplifies the collecting of classical antiquities by the museums of New Zealand. Soldiers who served in the Middle East brought numerous objects from North Africa and Syria that ended up in museum collections back in New Zealand. None of them, however, would match the collecting of Waite. His active interest in the museum began in 1919, when the Maori collections received the first of a long series of accessions due to his gift or personal intervention. During World War II, in the Middle East as Commissioner of the New Zealand National Patriotic Fund Board, his duties gave him the opportunity of collecting and sending home by troopship some thousands of pieces from the Middle East, the greater number being Egyptian stone tools and pottery of predynastic times (Anson and Hannah 1999, 125) . On his return he became a member of the Museum management Committee and Honorary Keeper of the Middle Eastern collections, positions which he held until his death. In 1950 he wrote a handbook of the Egyptian predynastic pottery (Otago Museum 1950).

Charles Brasch, although younger than Waite, is representative of an earlier era of collecting and museum benefaction by wealthy individuals, when Dunedin was being established and when the fostering of cultural and educational institutions such as the Otago Museum was a matter of civic pride and identity. Brasch was a fourth generation member of a large wealthy German-Jewish family of businessmen, collectors and generous patrons of the arts who, in the Presbyterian Scottish settlement of Dunedin, took the lead in contributing many thousands of valuable ethnographic, decorative art and antiquities items to the Otago Museum and to the city's other cultural institutions.

Without doubt the greatest benefactor in the family was Brasch's grandfather Willi Fels who had a major influence on his literary grandson Charles Brasch. Born in 1858 in Brunswick, Germany, Willi Fels was brought out to New Zealand in 1888 by his uncle and father-in-law Bendix Hallenstein, a prominent merchant and Member of Parliament who had himself greatly enhanced Dunedin's reputation for social philanthropy and leadership in arts and education through his various initiatives. Fels was to carry on and enhance this family tradition. In the course of extensive

business travels in New Zealand and abroad he put together one of New Zealand's most notable private collections including 1,800 ethnographic pieces and a collection of 5,400 Greek and Roman coins. After his son was killed in action in World War I Fels decided that this collection should be given to the community and he commenced his long association with the Otago Museum. For many years he paid the salary of the University lecturer in anthropology, Dr. H.D. Skinner who subsequently became Director of the Otago Museum. He also organised and was a major contributor towards an endowment fund in 1921 to extend the Museum's ethnological collections and a building fund that culminated in construction of the Fels wing. Later, until his death in 1946, he became chairman of the Museum Management Committee. The department of coins and medals is almost entirely his gift and he was by far the greatest benefactor of classical antiquities collections (Anson 1996:155-156).

Brasch too followed the Hallenstein tradition of benefaction with very fine gifts to Dunedin's libraries, art gallery and the Otago Museum. Brasch was educated in New Zealand and at St John's College, Oxford, where he graduated in the Honours School of Modern History. From 1932 to 1935 he worked as a cadet archaeologist with the Egypt Exploration Society taking part in the excavations at Tell el-Amarna. The section on Egypt of his memoirs contains much anecdotal information about Pendlebury's excavations at the site (Brasch 1980 and 2006). Brasch also acted as an intermediary between the Otago Museum and the Egypt Exploration Society. This resulted in the presentation of a collection Mycenaean pottery sherds, as well as other Amarna material, to the Otago Museum in 1933 and 1934. Returning to New Zealand after the war he founded the New Zealand literary quarterly "Landfall" which he edited for the next 20 years, self-consciously seeking to develop a recognisable tradition in New Zealand literature and art. A member of the Association of Friends in the Otago Museum for 20 years and a member of the purchasing fund committee until his death his benefactions were always planned with care and wisdom and were presented anonymously.

The six other Mycenaean sherds from Egypt that are published here (Plate II) were donated by the British Museum in 1935. Gifts or exchanges with European museums organised mainly through the initiatives of the Director H.D. Skinner (generally for New Zealand Maori material) were another source of classical antiquities at the Otago Museum, which today holds what is probably the largest collection of antiquities in the southern hemisphere.

Today, other significant antiquities at the Otago Museum include: the large collection of Greek pottery of Professor A. B. Cook of Cambridge, purchased in 1948 as a memorial to Willi Fels and used by Otago University to teach Classics (Anderson 1955); Etruscan pottery; Coptic and Islamic textiles; a large collection of Mesopotamian material including, pottery, glass, minor sculpture, seal-stones and clay writing tablets collected in Iraq in 1947 by Dr. Lindsay Rogers; a collection of early Islamic glazed pottery collected by the Association of Friends of the Otago Museum; Romano-British pottery donated by the then Guildhall Museum in London and a substantial collection of pottery (Anson and Huband 2000) , lithic and bronze implements, and minor sculpture from Cyprus.

Base-ring I juglet from Memphis

Base-ring I juglet with piriform body and round shoulder, tall, tapering neck, strap handle from upper neck to shoulder, part of trumpet base-ring; two parallel encircling ridges on upper neck level with the beginning of the handle. The vase was damaged above and below: the trumpet base-ring is partly missing and the mouth which originally was funnel shaped was broken off; these parts have been levelled; actual height 9.1 cm, maximum diameter 4.6 cm; weak red fabric 10R5/3, shiny, very dark grey slip 2.5Y3/1. The juglet (Reg. No. E44.415), was acquired in Memphis and donated to the Otago Museum by Lieut. Col. Fred Waite in 1944.

Plate I: Base Ring I Juglet from Memphis (Otago Museum Reg. No. E44.415)

Earlier finds of Cypriote Bronze Age pottery in Egypt

This Base-ring I juglet from Memphis in Otago Museum can be added to those in the catalogue by Merrillees (1968a) of Cypriote Base-ring ware found in Egypt. His corpus of Cypriote pottery exported to Egypt (convenient typology in Merrillees 1968a, 203) contains Middle Cypriote wares such as Black Slip II and White Painted Pendent Line Style, Late Cypriote I wares such as White Painted VI, Base-ring I juglets with broad low base-ring (Type IA), with trumpet base-ring (Type IB) or without base-ring (Type IC), a jug with broad low base-ring and round mouth (Type II), bottles (Type III), flasks (Type IV) and tankards (Type V), White Slip I and Red Lustrous Wheel-made, Late Cypriote II wares such as Base-ring II and White Slip II.

Excavations by Bietak at Tell el-Dab' a (e.g. Maguire 1986; 1991; 1992 and 1995; Aston 1996, 185-186, 195-196; Bietak 2001; Bietak & Hein 2001; Eriksson 2001a; Fuscaldo 2001, 157-158; Wiener 2001; Hein 2001a; 2001b; Fuscaldo 2003) have considerably increased the number of known Cypriote imports to Egypt. Excavations at ancient Memphis has also brought forward e.g. a Base-ring I juglet in a late Second Intermediate Period context (Merrillees 2001, 27-28, with references; Giddy *et al.* 1990, 14; Giddy & Jeffreys 1992, 10). Other additions to the list of Cypriote exports to Egypt or comments on them have been published by Merrillees (1968b; 1974, 30-38; 1981; 2001; 2003, 32-36 and 2007, 57-58), Peltenburg (1981, 37, no. 362, from Saqqara, same shape as the juglet from Memphis), Symons 1984; Sowada *et al.* 1999, 88-89; Nys 2001, 96, 98, 112 and Souyoudzoglou-Haywood 2004, nos 50-52. The juglet from Memphis belongs to Merrillees's Type IBa(ii) which is the most common of the Base-ring types in Egypt and dates according to him from the Second Intermediate period to the reign of Thutmose III (Merrillees 1968a, 151-153; contra Eriksson 2001b). One of the examples of this type, from Sidmant, has recently been published in detail by Susan J. Allen (2005, 229-230).

The contents of juglets such as the Memphis juglet in the Otago Museum are not known. It has been shown by analyses that Base-ring jugs contained opium and the shape resembles the opium poppy capsule (Merrillees 1962; 1974, 36; 1979; 2003, 2-9, 121-126, 180-186; Evans & Card 1986; Merrillees & Evans 1989; Koschel 1996; Bisset *et al.* 1996). In secondary use the contents of the juglets were probably different.

Mycenaean sherds from Amarna

The site and its chronology

Pharaoh Akhenaton's site at Amarna is of special interest for Mycenaean studies since it was mainly used during that Pharaoh's reign and therefore provides an absolute date for most of the pottery found in it.

Tell el Amarna (Akhetaten) was pharaoh Ahkenaten's city. It was inhabited with a break until the end of Tutanchamun's reign and finally abandoned by the time of Horemheb (*e.g.* Kemp 1979; 1980; 1981; 1987, 41-43). The city is presently roughly dated to c. 1350-1330 B.C. Wolfgang Helck once dated the Amarna Age to *c.* 1359/1358-1338 B.C. (in Åström 1962, 221). The name of Horemheb has

been found several times at Amarna (Hankey 1987, 48). A handful of Mycenaean IIIB1 sherds may therefore be narrowed down to Horemheb's reign. The Mycenaean pottery found at the site is almost all Myceanean IIIA2b. It may be of interest in this connection to mention that for the preceding period IIIA2a there is a deposit on Cyprus from a well at Hala Sultan Tekke (Öbrink 1983, 28-31; Åström 1997, 89-90).

The chronology of Mycenaean IIIA2 has been thoroughly and convincingly dealt with by Malcolm Wiener (2003). His dates are 1390/1375 to between 1330 and 1290, but in many areas the transition to IIIB1 does not occur before 1315-1305 B-C. (Åström had earlier arrived at the dates 1375/1360 – +/- 1320 B.C., see Åström 1962, 221-224, and Åström, L. & P. 1972, 760-762).

The Aegean and Egypt

General discussions of the relations between the Aegean and Egypt (e.g. Vercoutter 1954 and 1956; Merrillees 1972 and 1998; Leclant 1996). For Mycenaean pottery in Egypt, particularly at Amarna, see *e.g.* Merrillees and Winter 1972; Merrillees 1973; Buchholz 1974, 439-459; Bell 1977, 1982 and 1985; Bourriau 1981; Podzuweit 1994 and Keller 2002-2003. Martha R. Bell's study of Mycenaean pottery from Egypt prepared in 1976 for a manual on Egyptian pottery was never published.

For maps of Aegean finds in New Kingdom Egypt see Hankey 1973, 136, fig. 3 and Cline 1994, 33, map 2. Various analyses have shown that most of the pottery from Amarna comes from the Peloponnese, some specifically from the Mycenae and Berbati area (Mommsen *et al.* 1992; Schofield & Parkinson 1994, 158, n. 7; Hankey 1997, 195, 14).

Finds of Aegean pottery at El-Amarna

Flinders Petrie (1894, 15-17; Drower1985, 189-191; Hankey 1990) discovered in 1891-1892 at Amarna 1341 sherds and distributed them to various recipients (Hankey 1981, 42; 1999, 328-329, with further references): British School of Archaeology at Athens; Akademisches Kunstmuseum in Bonn (Warren & Hankey 1989, 149, 172,n. 26, fig.8); The British Museum, London (Hankey 1973, 128, 129; Hankey 1981, 42; Furumark 1992, pl. 120); The Petrie Collection, University College, London (Hankey 1973, 129; 1987, 49; Warren & Hankey 1989, 149, 172, n.26, fig. 9); The Ashmolean Museum in Oxford (Stubbings 1972, 41, fig. 42; Hankey 1973, 128) and The University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia. Petrie sent his notebook of drawings of some of the sherds and a number of fragments to the British School of Archaeology at Athens. At some stage it should be checked if some of the sherds in Dunedin donated by the British Museum are drawn by Petrie in his notebook.

Howard Carter participated in Petrie's excavations in 1892 and kept eighteen Aegean sherds which have finally found a place in the Allard Pierson Museum, Amsterdam (Crouwel 1966; Scheurleer 1982; Hankey 1999, 328)

A number of Mycenaean sherds and a jug were discovered during German excavations in 1907 and 1913 (Hankey 1973, 128).

Several hundred sherds were unearthed between 1921 and 1936 during English excavations (Frankfort & Pendlebury 1933 and Pendlebury *et al.* 1951; Hankey 1973, 128). These were dispersed to various museums (Hankey 1999, 329, n. 13): Ägyptisches Museum, Berlin, The Brooklyn Museum, Brooklyn, N.Y. (Merrillees & Winter 1992, 117-123), The Egyptian Museum, Cairo (Furumark 1992, pl. 98; Hankey 1973, 128), The Museum of Classical Archaeology, Cambridge (Hankey 1973, 128; Furumark 1992, pl. 31), University College, Dublin (doubtful provenance according to Hankey 1995); Otago Museum, Dunedin, Merseyside County Museums, Liverpool, The British Museum, London, The University Museum Manchester and Winchester College.

More material has come to light in later excavations, resumed by Barry Kemp, (e.g. Kemp 1979; 1980; 1983; 1987; Hankey 1981, 43; *Amarna Reports*); one Mycenean sherd was found in 1979 in the Workmen's Village.

Vronwy Hankey devoted much time to locate and publish the Mycenaean pottery from Amarna, spread all over the world, and produced a great number of articles about the classification, date and history of the sherds. I tried in vain to inspire her to write a PhD dissertation about all the Myceanean sherds from Amarna, but time unfortunately never permitted her to do that (see Hankey 1973, 128*). Yet her collected papers throw a good picture of the ensemble and she summarized her researches in her 1997 article. Arne Furumark considered practically all the Mycenaean pottery found at Tell el Amarna to be typical of the later Mycenaean IIIA2 style, "while just a few pieces seem to be slightly earlier"(1941b, 57, 113; Hankey 1981, 44). Some fragments are Myceanean IIIB1 as mentioned above (see also below) and a few sherds and four pots are Late Minoan IIIA2 (Hankey 1997, 213-215; 1999, 329).

Hankey showed me some possible fingerprints on the inside of one of the Amarna sherds, but the traces were not sufficient for identification.

Mycenaean pottery types at El-Amarna

Furumark (1941b, 57; cf. Stubbings 1951, 90-92) identified the following 14 types : 35? (piriform jar), 45 (piriform jar), 53 (amphoroid krater), 85 (alabastron, rounded), 94 (alabastron, straight-sided), 118 (narrow-necked jug), 166 (stirrup jar; see Hankey 1995), 171 (stirrup jar), 189 (globular flask, vertical type), 208 (handleless cup), 220 (cup, semi-globular), 221 (cup, bell), 257? (kylix), 283 (deep bowl), with references to the typology in Furumark 1941a and present terminology in Mountjoy 1986, 232-234.

Hankey estimated in an early paper (1973, 129, 134) tentatively 22 types adding types 93 (alabastron, straight-sided), 114 (jug), 134 (jug with cut-away neck), 167 (later taken off from the list), 173 (stirrup jar), 178 (stirrup jar), 199 (rhyton, conical) to Furumark's list. In a paper published in 1995 Hankey added also types 164, 170 and 182.

Hankey also identified (in stencilled corrections and additions to Hankey 1973) a flat-topped stirrup jar of type 182 of typical Mycenaean IIIB1 in the Petrie Collection. A few pieces are stylistically early IIIB (Warren & Hankey 1989, 149). Hankey did not include a large coarse jar from Pendlebury's excavations, "as the fabric may be other than Aegean" (Hankey 1973, 129; Hankey 1987, 48); in Hankey 1997, 215 it is classified as "Late Minoan IIIA2 and IIIB, early".

In one of her latest papers Hankey (1997, 197-215) gave the following list of 22 Mycenaean types recognized at Amarna: FS 34 (instead of FS 35), FS 39, FS 45, FS 85, FS 94, FS 120, FS 134, FS 151, FS 166, FS 170, FS 171, FS171/173, FS 178, FS 182, FS 189, FS 190, FS 199, FS 208, FS 220, FS 221, FS 257, FS 283. She also identified a number of Late Minoan IIIA2-IIIB vases.

Mycenaean decorative motives at El-Amarna

Furumark listed thirteen main decorative motives at Amarna (Hankey 1973, 129, n.10), while Hankey 1997, 215-216, recorded altogether nineteen different motives: FM 11 Papyrus, FM 12 Ivy, FM 15 Palm II, FM 18 Mycenaean Flower, FM 19 Multiple Stem, FM 25 Bivalve Shell, FS 32 Rock Pattern I, FM 43 Isolated Semi-circles, FM 44 Concentric Arcs, FM 45 U Pattern, FM 46 Running Spiral, FM 53 Wavy Line, FM 57 Net, FM 58 Parallel Chevrons, FM 60 N Pattern, FM 61 Zig-zag and FM 64 Foliate Band. She does not mention FM 48 Quirk (see below) and has omitted FM 67 Curved Stripes (Hankey 1973, 129, n. 10).

Mycenaean sherds from El Amarna

The Mycenaean sherds from Amarna and "Egypt" in the Otago Museum are all Mycenaean IIIA2b. P.A. Mountjoy (pers.comm.) agrees. Since they are mostly linear body sherds it is not easy to determine the shapes. There are some body fragments and two discs of false necks of stirrup jars and parts of one or two globular pilgrim flasks, globular type, of Furumark's type 189.A sherd with a painted potmark, Plate III:4, is probably the lower part with flat base of a jug. There are some fragments of shoulders of closed vases.

Plate II. Mycenaean sherds from Amarna (Otago Museum Reg. Nos. E34.69-91).

Table I: Mycenaean sherds from Amarna (Otago Museum Reg. Nos. E34.69-91).

Otago Museum Reg. No.		Shape	Height	Width	Fabric Colour	Slip Colour	Paint Colour
1	E34.69	?	4.0 cm.	2.8 cm.	Pale Yellow, 2.5Y7/3	Very pale brown, 10YR7/3	Yellowish red, 5YR5/6
2	E34.70	Stirrup Jar	2.4 cm.	3.5cm	Pink, 5YR8/4	Pink, 5YR7/4	Red, 10YR5/8
3	E34.71	?	3.5 cm.	3.6 cm.	Pink, 5YR7/4	Pink, 7.5YR7/4	Black, 2.5Y8/1
4	E34.72	Top of closed form	4.3 cm.	4.2 cm.	Light red, 10R6/6	Light red, 2.5YR6/6	Red, 10R4/6
5	E34.73	Top of closed form	4.6 cm.	2.6 cm.	Reddish yellow, 5YR7/6	Reddish Yellow, 7.5YR7/6	Red, 10R5/6
6	E34.74	?	1.5 cm.	2.6 cm.	Light reddish brown 2.5YR6/4	Light red, 2.5YR6/6	Red, 2.5YR5/8
7	E34.75	?	1.3 cm.	3.4 cm.	Pale red, 10R7/4	Light red, 2.5YR6/6	Weak red, 10R5/4
8	E34.76	Top of closed form	1.7 cm.	2.8 cm.	Light red, 10R6/6	Light red, 2.5YR6/6	Red, 10R4/6
9	E34.77	Stirrup Jar	3.4 cm.	3.4 cm.	Pink, 5YR7/4	Reddish Yellow, 5YR7/6	Red, 2.5YR4/8
10	E34.78	?	2.6 cm.	1.5 cm.	Reddish yellow, 2.5YR6/6	Pink, 7.5YR7.4	Very dark reddish brown, 10YR3/2
11	E34.79	?	2.5 cm.	2.6 cm.	Pale red, 10R6/4	Pink, 5YR7.4	Red, 2.5YR4/6
12	E34.80	Pilgrim Flask?	4.7 cm	4.4 cm	Pale red, 10YR6/4	Light red, 2.5YR6/4	Red, 10YR5/8
13	E34.81	?	2.4 cm.	2.9 cm.	Red, 10R5/6	?	Red, 10R5/8

Table II. Mycenaean sherds from Egypt (Otago Museum Reg. Nos. E35.170-175)

Otago Museum Reg. No.		Shape	Height	Width	Fabric Colour	Slip Colour	Paint Colour
1	E35.170	Pilgrim Flask	4.9 cm.	6.4 cm.	Very pale brown, 10YR7/4	Pink, 7.5YR7/4	Red, 10YR4/8
2	E35.173	Stirrup Jar	7.0 cm.	8.9 cm	Light reddish brown, 2.5 YR6/4	Very pale brown, 10YR7/4	Dark reddish brown, 5YR3/2
3	E35.171	Stirrup Jar	3.3 cm.	5.6 cm.	Weak red, 10R5/4	Pink, 7.5YR7/4	Dark brown, 7.5YR3/3
4	E35.174	Jug?	3. 3 cm.	6.8 cm	Pale red, 10R6/4	Pink, 5YR7/4	Red, 2.5YR5/6
5	E35.172	Top of closed form	4.1 cm.	6.3 cm	Grey, 7.5YR5/1 & red,10R5/6	Pink, 7.5YR7/4	Red, 2.5YR4/8
6	E35.175	Stirrup Jar	4.9 cm.	4.7 cm.	Very pale brown, 10YR7/4	Very pale brown, 10YR7/4	Very dark greyish brown, 2.5YR3/2

Plate III. Mycenaean sherds from Egypt (Otago Museum Reg. Nos. E35.170-175).

The pilgrim flask is decorated with a quirk motive 48:5 (Furumark 1941a, 360-361, with a parallel from Petrie's excavations at Amarna: Petrie 1894, pl. 29:105). Many of the fragments are decorated with running spirals motive 46 (Furumark 1941a, 356-357, with a parallel at Amarna for 46:43, reclassified as type 120 by Hankey 1997, 201, 215). Circles are painted on the discs of false necks of two stirrup jar fragments (Furumark's motive 41: 15 and 16) and there are reserved triangles on their handles near the top disc (diagonal pattern in Furumark 1941a, fig. 66a). One fragment (Plate II:2) may have traces of parallel chevrons motive 58 (cf. Furumark 1994a, 380, n. 1, 58:25, example from Amarna)

One of the sherds (Plate III:4) preserves faint traces of a painted potmark. Hankey (1995, 117, fig. 10; 1997, 215, fig. 27 and pl. 4) published a Coarse Ware stirrup jar of Furumark's type 164 with an incised cross on the handle. Stubbings(1951, 49) recorded five painted potmarks on Mycenaean pottery in Egypt. Among these, a stirrup jar from Gurob has a painted Ugaritic cuneiform alphabetic sign, the letter Y, on its base (Stubbings 1951, pl. XVIII, fig 3a; Stieglitz 1981, 609). Nicolle Hirschfeld informs me that she plans to give a paper on marks on Mycenaean vases found in Egypt at an Egyptological conference to be held on Rhodes in 2008 and she referred me to a paper by Kelder 2002-203. It remains to find out if it is possible to identify the sign as Cypro-Minoan, cuneiform or something else.

General remarks

Since the Mycenaean sherds at Amarna (Hankey 1997, 195; 1999, 328-329 estimates about 1600 sherds) far outnumber the Cypriote ones (119 according to Merrillees 1968), the contact with the Aegean was probably tighter than with Cyprus. There are no hints of Aegean names in the Amarna documents, but paintings on papyri show Mycenaean features (Schofield & Parkinson 1994; Cline 1994, 36; Parkinson & Schofield 1995). Correspondence with Alasia, which is probably identical with Cyprus or a city(-state) on the island, is known. One can only speculate if the Aegean pottery at Amarna arrived not via royal monopoly but through merchant enterprises (Merrillees 1973) or via official contact between Mycenae and Amarna (Hankey 1981, 46). Stirrup jars from other sites contained (perfumed) oil, wine or olive oil sealing wine (Merrillees and Winter 1972, 125-126; Shelmerdine 1985; Tzedakis & Martlew 1999, 18, 29, 32, 153, 196) and a globular flask from Rethymnon of Late Minoan IIIA2 contained animal fat (*ibid.*, 58); was that the contents of vases of these types at Amarna? The Mycenaen pots may have passed via Cyprus or Syria-Palestine before they arrived in Egypt. An interesting case is the above-mentioned stirrup jar with cuneiform signs found at Gurob which no doubt passed via Syria. The Aegean ware was mainly found in rubbish heaps of material discarded from the palace. "The find-spots range from palace precinct to slum, from prosperous houses to gardens and streets " (Hankey 1981, 42; Merrillees 1973, 176).

The Mycenaean sherds from Amarna in the Otago Museum, Dunedin, are pieces of a big jig-saw puzzle. Some of them may one day be mended to other pieces in other museums. Vronwy Hankey (1999, 329, n. 13) knew about these sherds, but did not describe them. A monograph on all the Aegean pottery from Tell el-Amarna is a desideratum. Vronwy Hankey's excellent paper in 1997 summarizing the evidence on "Aegean Pottery at El-Amarna: Shapes and Decorative Motifs" is a good beginning to a monograph on the subject she did not find time to write.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο του παρόντος άρθρου είναι αδημοσίευτα μέχρι σήμερα αντικείμενα από την Αίγυπτο στο μουσείο Όταγκο στο Ντουνέντιν (Otago, Dunedin) της Νέας Ζηλανδίας. Τα αντικείμενα δόθηκαν ως δώρο από το Βρετανικό Μουσείο στον Αντισυνταγματάρχη Fred Waite και στον Charles Orwell Brasch. Ο δεύτερος, ένας διάσημος Νεοζηλανδός ποιητής, πήρε μέρος στις ανασκαφές του Pendlebury στην Αμάρνα και έδρασε ως μεσάζων μεταξύ του μουσείου Otago και του Συλλόγου Εξερεύνησης της Αιγύπτου (=Egypt Exploration Society). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δωρεά μιας συλλογής Μυκηναϊκών οστράκων καθώς και άλλου υλικού από την Αμάρνα στο μουσείο Otago. Έξι Μυκηναϊκά όστρακα δόθηκαν ως δώρο από το Βρετανικό Μουσείο. Πρόχους με δακτυλιόσχημη βάση από τη Μέμφιδα είναι επιπρόσθετο αντικείμενο στον αυξανόμενο αριθμό Κυπριακών εξαγωγών στην Αίγυπτο. Μυκηναϊκά όστρακα από την Αμάρνα βρίσκονται σε διάφορα μουσεία σε όλο τον κόσμο. Στο παρόν άρθρο γίνεται μια γενική συζήτηση της χρονολόγησης, της τυπολογίας και του καταμερισμού τους. Τα όστρακα από το Dunedin συμπεριλαμβάνουν ένα ασυνήθιστο κομμάτι με ζωγραφισμένο αποτύπωμα.

BIBLIOGRAPHY

Allen, S.J. 2005: "Pottery and Stone Vessels in the Reign of Hatshepsut and Thutmose III" in Roehrig, C.H. (ed.), Hatshepsut from Queen to Pharaoh, New Haven and London, 223-233.

Anson, D., 1996: "Fels, Willi 1858-1946 Merchant, Collector, Philanthropist", *The Dictionary of New Zealand Biography* 5 1901-1920, Auckland, 155-156..

Anson, D & Hannah, R. 1999: "Ancient Lamps in the Otago Museum (1) Lamps from Egypt", *Mediterranean Archaeology* 12, Sydney, 125-145.

Aston, D.A. 1996: "Tell Hebwa IV – Preliminary Report on the Pottery", *Ägypten und Levante* 6, 180-197.

Åström, P. 1962: "Supplementary Material from Ayios Iakovos Tomb 8. With a Note on the Terminal Date of Myceanean IIIA:2 Late", *Opuscula Atheniensia* 4, 207-224.

1997: "Aegean Imports to Hala Sultan Tekke", *Proceedings of the International Archaeological Conference Cyprus and the Aegean in Antiquity from the Prehistoric Period to the 7th Century A.D., Nicosia 8-10 December 1995*, Nicosia, 89-92.

(ed.) 2001: *The Chronology of Base-ring Ware and Bichrome Wheel-made Ware. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, May 18-19 2000.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, Konferenser 54, Stockholm 2001.

Åström, L. & P. 1972: *The Late Cypriote Bronze Age. The Swedish Cyprus Expedition* IV:1D, Lund.

Bell, M.R. 1977: "Mycenaean Pottery and Amarna", *Newsletter of the American Research Center in Egypt* 99/100, 10.

1982: "Preliminary Report on the Mycenaean Pottery from Deir el-Medina (1979-1980)", *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 68, 143-163.
1985: "Gurob Tomb 605 and Mycenaean Chronology", *Mélanges Gamal Eddin Mokhtar* I, Cairo, 61-86.

Bietak, M. 2001: "Towards a Chronology of Bichrome Wheel-made Ware? – Some Material from ´Ezbet Helmi and Tell el-Dab'a", in Åström 2001, 175-201.

Bietak, M. *et al.* 1991: *Tell el-Dab'a V. Ein Friedhofsbezirk der mittleren Bronzezeit mit Totentempel und Siedlungsschichten*, Vienna.

Bietak, M. & Hein, I. 2001: "The Context of White Slip Wares in the Stratigraphy of Tell el- Dab'a and some Conclusions on Aegean Chronology", in, Karageorghis 2001, 171-194.

Bisset, N.G. *et al.* 1996: "The Presence of Opium in a 3.500 Year Old Cypriote Base-Ring Juglet", *Ägypten und Levante* 6, 203-204.

Bourriau, J. 1981: *Umm el-Ga'ab: Pottery from the Nile Valley before the Arab Conquest*, Cambridge.

Brasch, C.: 1980: *Indirections: A Memoir, 1909-1947*, Wellington.
2006: *Charles Brasch in Egypt. A New Zealander at the Renowned Excavation of the City of Akhenaten and Nefertiti*, Wellington.

Buchholz, H.-G. 1974:"Ägäische Funde und Kultureinflüsse in den Randgebieten des Mittelmeers", *Archäologischer Anzeiger*, 325-462.

Cline, E.H. 1994: *Sailing the Wine-Dark Sea. International Trade and the Late Bronze Age Aegean, BAR International Series* 591, Oxford.

Connor, B. 1998: "Waite Fred (1885-1952)", *Southern People. A Dictionary of Otago Southland Biography*, Dunedin, 530-531.

Crouwel, J.H. 1966: "Mykeense Keramik uit El-Amarna", *Hermeneus: Mandblad voor de antiekke cultur* 37:11, 248-254.

Drower, M.S. 1985: *Flinders Petrie. A Life in Archaeology*, London.

Eriksson, K.O. 2001a: "Cypriote Proto White Slip and White Slip I: Chronological Beacons on Relations between Late Cypriote I Cyprus and Contemporary Societies in the Eastern Mediterranean", in Karageorghis 2001, 51-64.

2001b: "Cypriot Ceramics in Egypt during the Reign of Thutmosis III: the Evidence of Trade for Synchronizing the Late Cypriot Cultural Sequence with Egypt at the Beginning of the Late Bronze Age", in Åström 2001, 51-68.

Evans, J. & Card, M.D. 1986: "Opium in the Mycenaean Period", *Abstracts of the 25th Symposium on Archaeometry*, Athens, 51.

Frankfort, H. & Pendlebury, J.D.S. 1933: *The City of Akhnaten II*, London.

Furumark, A. 1941a: *The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification*, Stockholm.

1941b: The Chronology of Mycenaean Pottery, Stockholm.
1992: Mycenaean Pottery III, Plates, Stockholm.

Fuscaldo, P. 2001: "Preliminary Report on the 18th Dynasty Pottery from 'Ezbet Helmi, Area H/III-t-u-/17 (the Bathroom)", *Ägypten und Levante* 11, 149-166.

2003: The Base-Ring Wares from the Palace Complex at Tell el-Dab'a ('Ezbet Helmi, Areas H/III and H/VI)", *Ägypten und Levante* 13, 69-82.

Giddy, L.L. *et al.* 1990: "Memphis, 1989", *The Journal of Egyptian Archaeology* 76, 1-15.

Giddy, L. & Jeffreys, D.: 1992: "Memphis, 1991", *The Journal of Egyptian Archaeology* 78, 1-11.

Grimal, N. 1995: "L' Égypte et le monde égéen préhellénique: entre commerce et histoire", in Leclant (ed.) 1995, 11-28.

Hankey, V. 1973: "The Aegean Deposit at El Amarna", *Acts of the International Archaeological Symposium 'The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean', Nicosia, 27th March - 2nd April 1972*, Nicosia, 128-136.

1980: The Aegean and Egypt in the Late Eighteenth Dynasty, c. 1400 – 1300 B.C.", stenciled note dated "November 1980".

1981: "The Aegean Interest in El Amarna", *Journal of Mediterranean Anthropology and Archaeology* 1:1, 38-49.

1987: "The Chronology of the Aegean Late Bronze Age", in Åström, P. (ed.), *High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th-22nd August 1987, 2, SIMA-PB 57*, Gothenburg, 39-59.

1990: "Petrie, Mycenae and Egypt: the Aegean Bronze Age and Petrie's Egyptian Connection", *Minerva* 1: 3, 12-15.

1993a: "Egypt, the Aegean and the Levant", in Zerner, C. & P. & Winder, J. (eds), *Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939- 1989. Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies, Athens, Dec. 2-3, 1989*, Amsterdam, 109-115.

1993b: "Egypt, the Aegean and the Levant", *Egyptian Archaeology* 3, 27-29.

1995. "Stirrup Jars at El-Amarna", in Davies, W. V. & Schofield, L. (eds), *Egypt, the Aegean and the Levant. Interconnections in the Second Millennium BC*, London, 116-124.

1997. "Aegean Pottery at El-Amarna: Shapes and Decorative Motifs", in Phillip, J. (ed.), *Ancient Egypt, the Aegean, and the Near East: Studies in Honour of Martha Rhoads Bell*. San Antonio, Texas, 193-218.

1999: "A Tale of Eighteen Sherds", *Aegaeum* 20, 327-331.

Hankey, V. & Aston, D. 1995: "Mycenaean Pottery at Saqqara: Finds from Excavations by the Egypt Exploration Society of London and the Rijksmuseum van Oudheiden, Leiden, 1975-1990, in Carter, J.B. & Morris, S. P. (eds), *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, Austin, 67-92.

Hein, I. 2001a: "On Bichrome and Base Ring Ware from Several Excavation Areas at 'Ezbet Helmi", in Åström 2001, 231-247.

2001b: "Untersuchungen und vorläufige Bilanz zur Keramik aus'Ezbet Helmi, speziell Areal H/V, *Ägypten und Levante* 11, 121-147.

Karageorghis,V. (ed.) 2001: *The White Slip Ware of Late Bronze Age Cyprus. Proceedings of an International*

Conference Organized by the Anastasios G. Leventis Foundation, Nicosia, in Honour of Malcolm Wiener, Nicosia 29th-30th October 1998, Vienna.

Kelder, J. 2002-2003: "The Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in New Kingdom Egypt," *Talanta, Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society* 34-35, 9-18.

Kemp, B.J. 1979: "Preliminary Report on the El-'Amarna Survey, 1978", *The Journal of Egyptian Archaeology* 65, 5-12.

1980: "Preliminary Report on the El-'Amarna Expedition, 1979", *The Journal of Egyptian Archaeology* 66, 5-16.

1981: "Preliminary Report on the El-'Amarna Expedition, 1980", *The Journal of Egyptian Archaeology* 67, 5-20.

1983: "Preliminary Report on the El-'Amarna Expedition, 1981 and 1982", *The Journal of Egyptian Archaeology* 69, 5-24.

1987: "The Amarna Workmen's Village in Retrospect", *The Journal of Egyptian Archaeology* 73, 21-50.

Koschel, K. 1996: "Opium Alkaloids in a Cypriote Base Ring Vessel (Bilbil) of the Middle (sic) Bronze Age from Egypt", *Ägypten und Levante* 6, 159-166.

Leclant, J. 1996: "L' Égypte et l' Égée au second millénaire", in *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Roma-Napoli, 14-20 ottobre 1991* 2, *Incunabula Graeca* 98:2, 613-625.

(ed.) 1995: *Entre Égypte et Grèce. Actes du colloque du 6-9 octobre 1994, Cahiers de la Villa "Kérylos"* 5, Paris.

Maguire, L. C. 1986: *The Middle Cypriote Pottery from Tell el-Dab'a, Egypt*, unpublished M.A, thesis, University of Edinburgh.

1991: *The Circulation of Cypriot Pottery in the Middle Bronze Age*, unpublished Ph.D. dissertation, University of Edinburgh.

1992: "A Cautious Approach to the Middle Bronze Age Chronology of Cyprus", *Ägypten und Levante* 3, 115-120.

1995. "Tell el-Dab'a: the Cypriot Connection" in Davies,W.V. & Schofield, L. (eds), *Egypt, the Aegean and the Levant. Interconnections in the Second Millennium B.C.*, London, 54-65.

Merrillees, R.S. 1962 "Opium Trade in the Bronze Age Levant," *Antiquity* 36, 287-292.

1968a: *The Cypriote Bronze Age Pottery Found in Egypt, SIMA* 18, Lund.

1968b: "Two Late Cypriote vases", *OpAth* 8, 1-10.

1972: "Aegean Bronze Age Relations with Egypt", *AJA* 76, 281-294.

1973: "Mycenaean Pottery from the Time of Akhenaten in Egypt", *Acts of the International Archaeological Symposium 'The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean,' Nicosia, 27th March - 2nd April 1972*, Nicosia, 175- 186.

1974: *Trade and Transcendence in the Bronze Age Levant, SIMA* 39, Gothenburg.

1979: "Opium Again in Antiquity," *Levant* 11, 167-171.

1981: "Problems of Provenance: Cypriote Bronze Age Pottery Alleged to have been found abroad", *RDAC* 1981, 43-63.

1998: "Egypt and the Aegean", in *Aegaeum* 18, 149-155.

2001: "The Cypriote Base Ring Jug from a Secondary Burial in Saqqara Mastaba 3507", in Åström 2001, 23-30.

2003: *On Opium, Pots, People and Places. Selected Papers. An Honorary Volume for Robert S. Merrillees, SIMA-PB* 167, Sävedalen.

2007: Review of Souyoudzoglou-Haywood 2004 in *Gnomon* 79, 56-58.

Merrillees, R. S. and Evans, J. 1989. "Highs and Lows in the Holy Land: Opium in Biblical Times," *Eretz Israel* 20, 148-154.

Merrillees, R.S. & Winter, J. 1972: "Bronze Age Trade Between the Aegean and Egypt. Minoan and Mycenaean Pottery from Egypt in the Brooklyn Museum", *Miscellanea Wilbouriana* 1, 101-133.

Mommsen, H. et *al.* 1992: "Provenance Studies of Mycenaean Sherds Found in Tell el-Amarna by Neutron Activation Analysis", *Journal of Archaeological Science* 19, 295-302.

Mountjoy, P.A. 1986: *Mycenaean Decorated Pottery: a Guide to Identification, SIMA* 73, Gothenburg.

Nys, K. 2001: "Base-ring Bull-shaped Vases in Context", in Åström 2001, 95-122.

Öbrink, U. 1983: "A Well of the Early 14th Century B.C.", in Åström, P. *et al.*, *Hala Sultan Tekke* 8, *Excavations 1971-79, SIMA* 45:8, Gothenburg, 16-58.

Otago Museum, 1950: *Egyptian Predynastic Pottery Otago Museum Handbook* 1, Dunedin.

Parkinson, R. & Schofield, L. 1995: "Images of Mycenaeans: A Recently Acquired Painted Papyrus from El-Amarna", in Davies, W.V. & Schofield, L. (eds), Egypt, *The Aegean and the Levant. Interconnections in the Second Millennium BC*, London, 125-126.

Peltenburg, E.J. 1981. *Cypriot Antiquities in Birmingham Museum and Art Gallery*, Birmingham.

Pendlebury, J.D.S. *et al.* 1951: *The City of Akhnaten* III, London.

Petrie, W.M.F. 1894: *Tell el Amarna*, London.

Podzuweit, C. 1994: "Bemerkungen zur mykenischen Keramik von Tell el.Amarna", *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 16, 457-474.

Quigley, S. 2000: "Brasch, Charles Orwell 1909-1973, Poet Editor, Translator Editor", *The Dictionary of New Zealand Biography* 5, 1941-1960, Auckland, 68-69.

Scheurleer, R.A.L. 1982: "Vereiniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum", *Medelingenblad* 25.

Schofield, L. & Parkinson, R.B. 1994: "Of Helmets and Heretics: a Possible Egyptian Representation of Mycenaean Warriors on a Papyrus from El-Amarna", *BSA* 89, 157-170.

Shelmerdine, C.W. 1985: *The Perfume Industry of Mycenaean Pylos, SIMA-PB* 34, Gothenburg.

Souyoudzoglou-Haywood, C. 2004: *Cypriot Antiquities in Dublin*, Nicosia.

Sowada, K. *et al.* 1999: *The Teti Cemetery at Saqqara IV: Minor Burials and Other Material, The Australian Centre for Egyptology: Reports* 12, Warminster.

Stieglitz, R.R. 1981: "The Letters of Kadmos: Mythology, Archaeology and Eteocretan", *Pepragména tou D' diethnoús Kretologikoú synedriou, (Erákleio, 29 Augoústou – 3 Septembríou 1976)* A' (2), Athens, 605-616.

Stubbings, F.H. 1951: *Mycenaean Pottery from the Levant*, Cambridge.
1972: *Prehistoric Greece*, London.

Symons, D. 1984: "Some Exports to Egypt", *RDAC* 1984, 92-93.

Tzedakis, Y. & Martley, H. 1999: *Minoans and Mycenaeans. Flavours of their Time*, Athens.

Vercoutter, J. 1954: *Égypte et Préhellènes, essai sur les relations entre Égyptiens et Préhellènes, L'Orient ancien illustré*, Paris.

1956: *L'Égypte et le monde égéen préhellénique, IFAO, Bibliothèque d'Étude* 22, Cairo.

Warren, P. & Hankey, V. 1989: *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol.

Wiener, M.H. 2001:" The White Slip I of Tell el-Dab'a and Thera: Critical Challenge for the Aegean Long Chronology", in Karageorghis 2001, 195-202.

2003: "The Absolute Chronology of Late Helladic IIIA2 Revisited", BSA 98, 239-250.

DR LINDY CREWE

FROM LITHOGRAPH TO WEB: THE BRITISH MUSEUM'S 1896 ENKOMI EXCAVATIONS

Introductions

Enkomi has a long and colourful history of 'excavation' and is usually regarded as the pre-eminent Late Cypriot Bronze Age (LC, c. 1650–1050 BCE) site due to the nature and diversity of the architectural remains, the finds from both mortuary and settlement contexts, its preserved size and length of continuous occupation. However, Enkomi is also the only extensively excavated LC coastal town and, whilst undoubtedly one of the most important settlements, this bias has led to Enkomi's designation as the 'prime' site (noted by Catling 1962:143) as it is impossible to establish the relative importance of the other settlements. As with the other sites, the majority of Enkomi evidence comes from the more extensive, and better preserved, LCIIC–III period (c. 1340–1050 BCE).

Despite a considerable volume of publications (discussed further below), there is little in the way of contextual data for the tombs. The Cypriot Department of Antiquities excavations remain the only areas of the site to have been published with full stratigraphic information on the relationship of the intramural tombs to changes in organisation of the settlement (Dikaios 1969–71), and to include discussion of all disturbed as well as intact features. There are several problems with establishing the period of construction and use of the majority of Enkomi tombs, even when carefully excavated and recorded. Many were used for multiple interments over hundreds of years: flooding, collapse and looting all contribute to the difficulties of interpretation. In addition, there is evidence during the Cypriot Bronze Age for several cases of complex secondary treatment of the dead, including deliberate disinterment and relocation of both human remains and grave goods (Keswani 2004:191–2, 217–8, Table 4.1 and 5.1), making it difficult to be certain that tomb construction does not post-date the objects.

Comparison of the excavation with the publications of all the subsequent missions can facilitate further understanding of the British Museum (BM) tombs, placing the material within its context and alleviating some of the bias caused by 19th century techniques and retrieval strategies. The forthcoming web-based publication of the collection, particularly the searchable database format, will enable viewing and sorting of the material by tomb, raw material, date and a number of other criteria. Finally, researchers and others interested in the site will be able to study the entire dataset and fully appreciate not only the material wealth and range of goods in certain of the tombs, but also to appreciate how excavation strategies and archaeological agendas can skew understanding of a site.

History of excavation at Enkomi

Major Alexander di Cesnola (brother of Luigi Palma di Cesnola) seems to have been the first person to draw the site to the attention of archaeologists (Munro & Tubbs 1891:59) but by this time many of the tombs had already been looted. Following a bequest from a Miss Emma Tourner

Turner to be used to fund excavation, The Department of Greek and Roman Antiquities was allocated the money to conduct investigations on Cyprus. In addition to Enkomi, the sites of Kourion, Amathus, (Murray *et al.* 1900), Hala Sultan Tekke (Åström *et al.* 1976) and Maroni (Johnson 1980) were also excavated over a period from 1895–8. The impetus for an investigation of the area was the presence of two looted tumuli inland from Salamis, near the modern village of Enkomi. The BM expedition investigated these, and in the process, noted a number of nearby additional tombs 'the construction of which leaves no doubt that they belong to the Mycenaean age' (Murray *et al.* 1900:1). Explicitly stated in the report is the assumption that this is indeed a Mycenaean cemetery and these initial preconceptions clouded later interpretations of the site, and of the LC period in general (Steel 2001:163).

The expectation of the 1896 campaign was that the town associated with the necropolis should be situated on the plateau above the site but they were unable to locate the settlement (Murray *et al.* 1900:3). They excavated a total of 100 tombs, many of which had been previously looted, and encountered a series of wells, which they believed yielded no evidence for dating. The ruins of two small chapels, and a few shallow graves cut into the upper soil layer containing glazed mediaeval wares, led them to conclude that the wells and architectural remains all dated to the 13th or 14th century CE (Murray *et al.* 1900:5). This initial misinterpretation of the site as 'Byzantine' led to the unwitting destruction of substantial areas of the settlement.

The publication of the wealth and extent of the cemetery led to further excavations in the area. In 1913 the Cyprus Museum undertook a trial excavation and in 1927 another was begun by a Mr R. Gunnis. Both were unsuccessful in locating further tombs. The next large-scale excavation was undertaken over two months during 1930 by the Swedish Cyprus Expedition (Gjerstad *et al.* 1934). Their strategy was to sink a series of trial trenches in the area immediately west of BM Tomb 69 with the purpose of locating further tombs. A total of 22 'productive' tombs were excavated. The extensive pit digging that was the preferred tomb location technique of all the early missions was conducted within the LC settlement. The leader of the Swedish Cyprus Expedition, Einar Gjerstad, later acknowledged their blunder:

> I made the worst kind of mistake a scholar can make: I was working on a pre-conceived idea. Since burial-grounds and settlements were topographically separated, as far as was known, during the whole Bronze Age in Cyprus, there was no reason to suppose that there were other habits in Enkomi (1980:70).

It was not until 1934 that the contemporaneity of the settlement and tombs was recognised by C.F.A. Schaeffer, who had recently made the same error of misinterpreting the settlement at the LB Syrian coastal site of Minet el-Beida (Pitard 1994:22–3). Schaeffer immediately commenced digging trial trenches but was unable to return to the site again until 1946, after the war. Due to commitments to his concurrent excavation at Ras Shamra in Syria, Schaeffer requested the assistance of the Cypriot Department of Antiquities and a joint project was instigated. The two teams dug separately, at different times of the year, in order to utilise the same foremen and local workforce. The Cypriot excavation, carried out under the directorship of the then curator of the Cyprus Museum, Porphyrios Dikaios, was undertaken over twelve seasons from 1948 to 1958 and

has been fully published (Dikaios 1969–71). Schaeffer led the French Mission until 1970 when directorship passed to O. Pelon who continued until 1973, after time the Turkish invasion brought an end to excavation. The French Mission's work has been (incompletely) published in a series of volumes and preliminary reports (including Schaeffer 1936, 1952, 1971; Courtois 1981, 1984; Courtois *et al.* 1986; Pelon and Lagarce 1973). It is generally held (cf. Ionas 1984; Iacovou 1988; Kling 1989) that Schaeffer misinterpreted the chronology of the site and that his stratigraphy is uncertain.

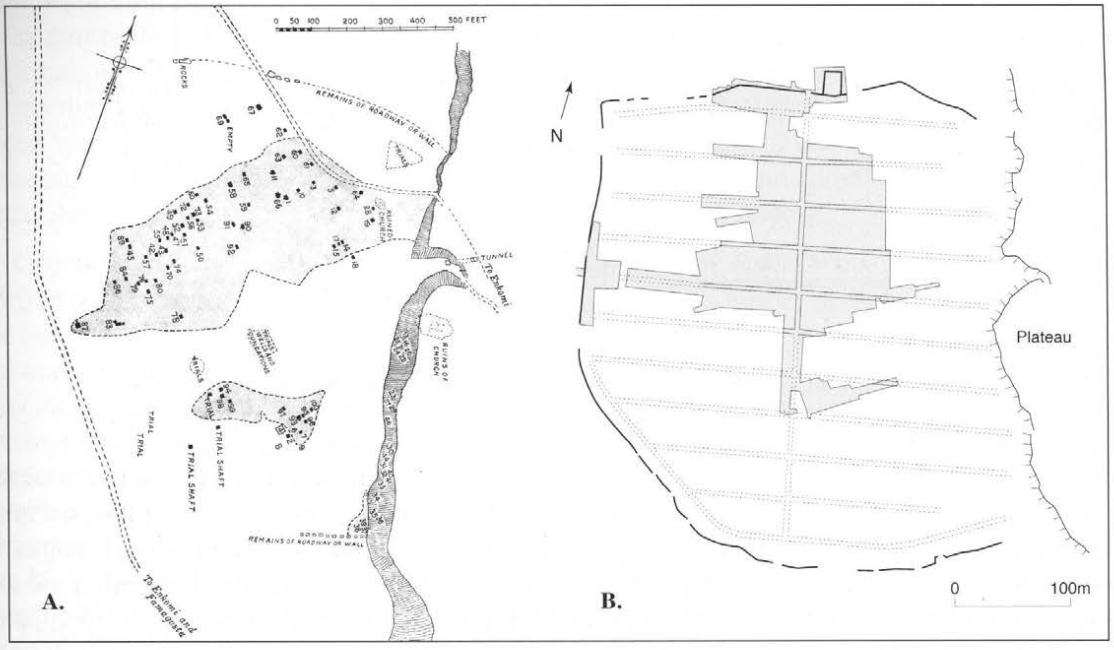

Figure 1: Enkomi excavation plans. A. shows The British Museum's plan (Murray et al. 1900:30) and B. the final extent of excavations at the site (highlighted in grey) showing the 13th century BCE fortification wall and gridded town layout (after Courtois et al. 1986:3, Figure 1). Scale and orientation approximately the same.

The location of the tombs shown on the BM plan juxtaposed with the town plan (Figure 1) shows the pits located within the settlement areas. Dikaios observed:

> the stratigraphical excavation of the deposit is now handicapped by innumerable pits which scar the remains and which constitute a break in the stratification. They, moreover, constitute a danger, since their filling which, in the older pits has become compact, contains ceramic finds of all kinds and of all the periods covered by the site. In order to eliminate the danger of pollution, each time we traced a pit of this kind, we dug it a foot or two deeper than the intact deposit or floor surrounding it and, thus, we were always aware of its presence. (1969–71:8)

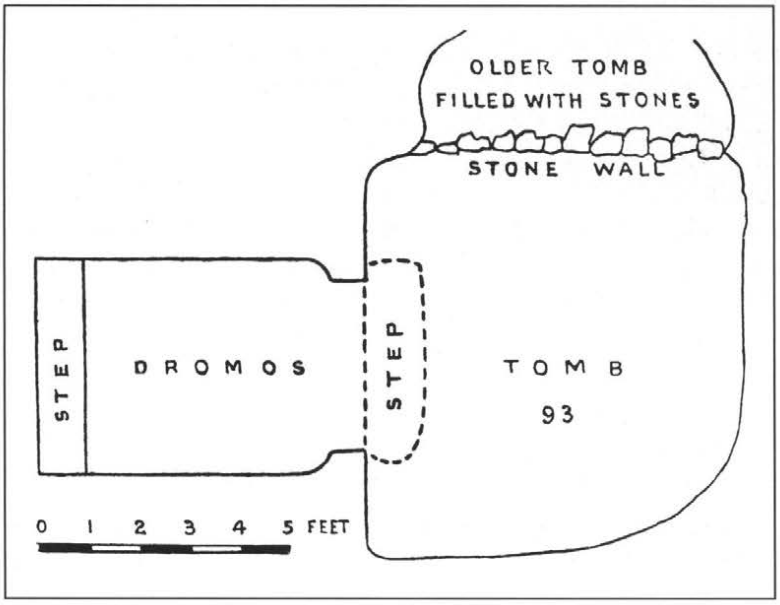

Figure 2: Plan of British Museum Tomb 93 (Murray et al. 1900:5, Figure 4).

The majority of the tombs excavated at the site by all missions (around 185) were chamber tombs, cut into the soft limestone bedrock, with one or more chambers leading from a sunken dromos. Figure 2 shows Tomb 93, one of only two tombs planned. In addition to the chamber tombs, four constructed tholos tombs (including BM Tomb 71) and five ashlar built tombs (including BM Tombs 1, 11, 12 and 66) have been excavated (Gjerstad et al. 1934; Johnstone 1971; Courtois 1981; Courtois 1986; Crewe forthcoming). Both built and tholos tombs were probably inspired by Near Eastern or Aegean types and the built tombs particularly by those found under houses at Ugarit (Keswani 2004:114–5 with references). Despite a number of objects dating to the very end of the LC, the BM apparently did not excavate any LCIII pit or shaft tombs. Presumably as this late tomb type is obviously cut into the settlement floor levels and may have been attributed to 'Byzantine' occupation.

Despite all the above-mentioned shortcomings of excavation and publication, a glimpse into the changing structure of the town and the relationship of the tombs to the buildings can be gained from Dikaios's excavation areas (1969–71, Volume IIIB, Plates 242–93). Built initially into courtyards and open spaces between buildings, tombs may have been sealed (or contents relocated) during expansion of settlement areas, or incorporated into building and street plans if still in use. By the later LCII town grid and monumental ashlar building phase at Enkomi the majority of earlier tombs had been sealed by the expansion. There are also tombs divorced from their stratigraphic relationship available for comparison from the other missions. The Swedes published thorough plans and separated the different burial layers where possible (Gjerstad *et al.* 1934) and the French published intact tombs and re-excavated two of the British built tombs (Courtois et al. 1986).

Interpreting the British Museum's Enkomi collection

The 1896 excavation was carried out under the direction of three different individuals. Mr A.S. Murray, the Keeper of Greek and Roman Antiquities, directed from the 28th March until early May. A Cypriot resident, Mr P. Christian, continued from early May until July. Mr A.H. Smith, an assistant in the Department of Greek and Roman Antiquities, continued from July until September. The notebook (now published, Tatton-Brown 2003) is written in two different hands, Tombs 1–37 by Murray and Tombs 38–100 by Christian, who seems to have continued with the task of recording even when Smith was in charge. Christian's entries are far more comprehensive, although still far from complete. The 1897 museum register entries were written by Murray. Frequently, the information in the notebooks does not correspond to the register entries for a particular tomb. It seems that some objects retained were considered too ordinary to mention or that some objects noted were not considered worth keeping. Discrepancies between notebook, register and final publication are best explained by either additional recollections and communications between the excavators or a loss of information between excavation and registration.

Cypriot antiquities laws in 1896 stated that two thirds of the objects could be exported with one third to remain in Nicosia at the Cyprus Museum (CM). It was further agreed upon not to break up the tomb groups in order to facilitate future study and presentation in the museums. The majority of the material is consistent with this policy but a few items held in each museum are from tombs allocated to the other institution. It would seem that negotiations were undertaken to disperse some unusual objects or duplicates that either the BM or CM tombs may not have held examples of. The tombs allocated to the CM are mentioned in *A Catalogue of the Cyprus Museum* (Myres and Ohnefalsch-Richter 1899) but have never been studied in detail, except for the Mycenaean pottery (Karageorghis 1965). Some of the Cypriot pottery and general dates for the tombs are noted by Åström (1972a, 1972b:828–9).

The majority of the objects in the BM collection were excavated in 1896, with some additional items acquired in 1898-1900. Around one third of the material was published in the volume *Excavations in Cyprus (Murray et al.* 1900) and certain classes of objects have been included in specialist studies or the catalogues of the Department of Greek and Roman Antiquities (see bibliography for details). However, some of the material awaiting conservation or study was not registered or catalogued and these objects will now be published for the first time.

All 1800 objects attributed to Enkomi now have detailed catalogue entries and colour images on Merlin, the British Museum's collections database. Merlin currently includes over 1 million entries for 2.5 million objects. Most of the departmental collections are now recorded on Merlin, the exceptions being departments with extremely large holdings, running into millions of items, which will take many more years to complete. Merlin uses several vocabularies (thesauri and authorities), developed in-house, and two of the thesauri (Object Names and Materials) were published in conjunction with MDA (Museum Documentation Association). Merlin data fields are compliant with SPECTRUM (the internationally recognised standard for documentation, developed by MDA in partnership with museum professionals including the British Museum). Following the relaunch

of the British Museum website in Spring 2007, Enkomi will be amongst the first set of curatorial projects published. The aim is to present the data in a format searchable by a variety of criteria, including find context, material, and location or chronology of production.[1]

Contextual information on finds	
Provenanced to 'Enkomi'	264
Provenanced to 'Enkomi tomb'	130
Provenanced to a specific tomb	1306
Foundry Hoard bronzes	87
Surface finds	11
In vicinity of Enkomi only	2
Total objects*	**1800**

Classes of material (LBA)**	
Gold	830
Bronze/copper	165
Silver	26
Iron	6
Faience etc.	94
Glass	13
Ceramic/terracotta	425
Ivory/bone	102
Weights	29
Seals	63
Scarabs (incl. in jewellery)	16
Stone beads/pendants	36
Spindle whorls	33
Amber beads	6
Stone vessels/objects	37
Clay sling-shot pellets	2
Cypro-Minoan inscribed balls	4
Jewellery and tool moulds	2

Classes of material (Post-LBA)	
Geometric/Archaic stone sculpture	5
Geometric/Archaic terracottas	13
Hellenistic lamp holder	1
Neo-Assyrian seal	1
Roman/Hellenistic textiles	2

LBA pottery (including figurines)	
Cypriot	163
Aegean	239
Egyptian (Tell el-Yahudiyeh juglets)	7
Syrian glazed pottery	3
Uncertain	3

LC pottery wares	
Base Ring (BR)	**56**
BR I	19
BR II	17
Female figurines	12
Bull rhyta	8
Bichrome Wheelmade	**3**
Red/Black Slip (R/BS)	**3**
R/BS IV rattle	1
R/BS V	2
Bucchero	**12**
Handmade	6
Wheelmade	6
Monochrome	**3**
Plain White ware (2 with potmarks)	**6**
Red Lustrous Wheelmade	**14**
White Lustrous Wheelmade	**1**
White Painted	**10**
WP V	1
WP IV–VI Cross Line Style	1
WP VI (3 rattles, 1 animal vessel)	8
White Painted Wheelmade I–II	**2**
White Painted Wheelmade III	**16**
Pastoral Style kraters	**12**
White Shaved	**3**
White Slip (WS)	**22**
WS I	4
WS II	18

* Note that occasionally pieces of the same object have two or more registration numbers.
** There is some overlap with objects made from multiple materials.

Table 1: Overview of the Enkomi collection in The British Museum.

1. Some of the British Museum's objects (a selection of 5000 of those on display) can already be viewed on the web through the COMPASS project. In addition, a searchable web-based catalogue of the Stein Collection can be viewed at: http://www.thebritishmuseum.net/thesilkroad. For further information on Merlin, please contact Peter Main or Tanya Szrajber at the British Museum.

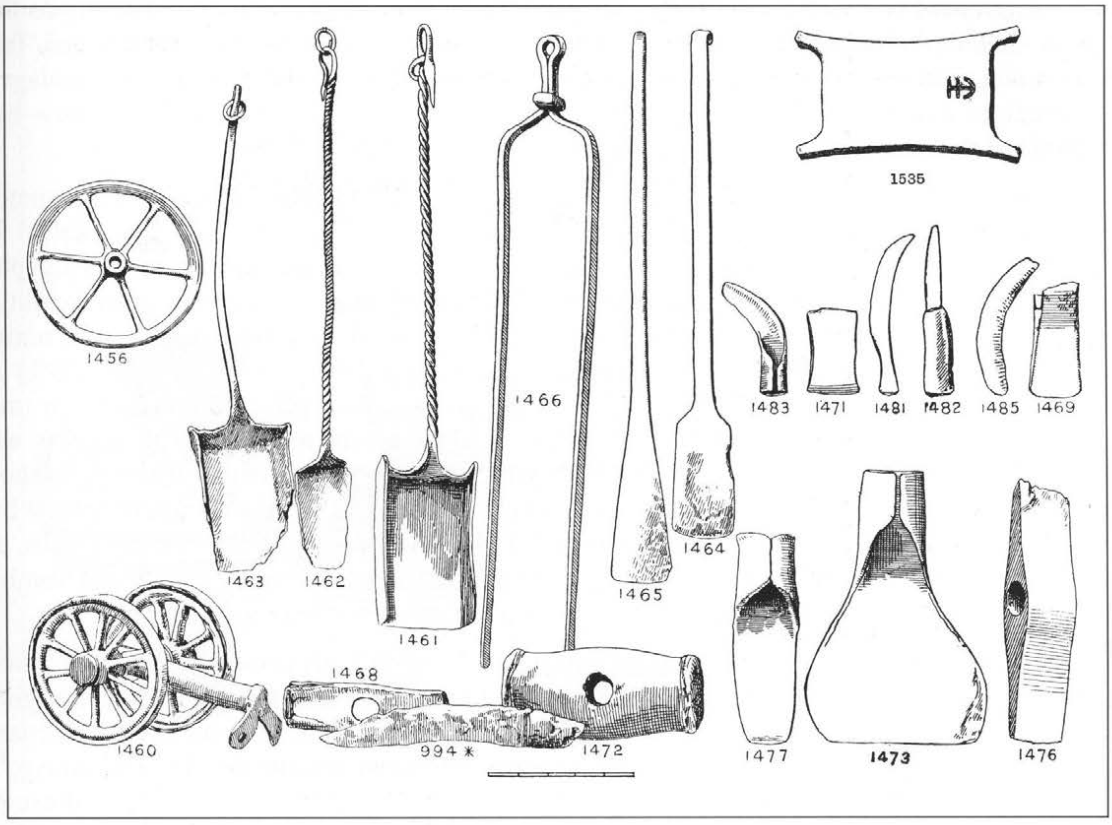

Figure 3: Selected tools and other objects published from the Foundry Hoard (Murray et al 1900:15, Figure 25).

Table 1 provides an overview of the collection. The majority of the material has some provenance but a total of 364 objects cannot be assigned to a specific tomb or other context. These are mainly objects manufactured from fragile or poorly preserved materials or are very small items, such as beads. It seems likely that the difficulty of marking certain objects led to separation from their tomb groups. It is also probable that some are additional surface finds, either from the settlement strata or objects discarded or overlooked by looters. The Foundry Hoard is also an extremely important assemblage, affording a rare glimpse into the importance of bronze artefacts and their use and recycling (Figure 3). The 87 bronzes now catalogued include additional material, primarily scrap and smelting debris, located in 1969. The two objects from the vicinity of Enkomi are scraps of Roman/Hellenistic textiles registered in 1982, certainly from a later tomb in the general area. The Cypro-Archaic and Cypro-Geometric terracottas and sculpture fragments found in and near a few of the tombs were probably all retained (all are published in Tatton-Brown 2000).

The 1896 expedition paid little attention to the deposition of the finds or to the human remains and the aim was to collect a 'representative sample' of objects from the tombs, and particularly

objects that could be displayed. Value judgements were placed upon objects according to their aesthetic qualities or monetary worth and a considerable amount of material was not retained. Table 1 shows that gold (primarily personal ornaments) accounts for almost half of the assemblage. It seems safe to assume that all gold objects would have been collected. These have now been weighed and the information included in the web catalogue.

The four wealthiest tombs excavated at Enkomi by any of the missions, if wealth is measured in gold weight, are BM Tombs 19, 66 and 93 and Swedish Tomb 18 (Keswani 2004:236, Table 5.9c). Tomb 93 is outstanding with around 1430g of gold, including the unique and spectacular Egyptian broad-collar (Murray et al. 1900: Plate 6). The other three all contained around 300g gold-weight. Of the 143 registered objects from Tomb 93 (not including an additional 71 gold items, mainly jewellery, registered in 1900 that are almost certainly from this tomb), only 26 (18%) are manufactured from other materials. Of these, only ten are not small personal ornaments or made from valuable raw materials. The one extremely wealthy tomb from which all objects were collected and published is Swedish Tomb 18. The table of finds (Gjerstad et al. 1934:558–9) shows 206 objects deposited with a minimum of 11 individuals. Of these, 51 items (25%) were gold. Whilst there is certainly variability in types and numbers of objects deposited in the Enkomi tombs, this may also be contrasted with the statistics of BM Tomb 19 (93 of 99 objects, 93% gold) and Tomb 66 (165 of 265 objects, 62% gold) and undoubtedly illustrates collection bias.

Locally-produced pottery was the least-retained class of object, dismissed as 'common ware of a dull colour with moulded, incised, or rudely painted patterns, which point back to an origin in primitive times' (Murray et al. 1900:7). Pottery styles which postdate the importation of Mycenaean wares to Cyprus, such as the LCIII Bucchero ware, were assumed to predate the 'Mycenaean Age' or based upon their 'less advanced' appearance. The overview of wares shown in Table 1 illustrates the predominance of decorated and fine wares. Of the 163 Cypriot ceramics collected, 25 are figurines or zoomorphic vessels and the majority of the remainder fine or decorated wares, with a bias towards juglets. Only nine vessels of coarse or plain pottery are included (three Monochrome and six Plain White ware). The most striking omission from the assemblage is the lack of large vessels, particularly the ubiquitous plain jugs and kraters. A study of the occurrences of Plain White ware in Enkomi tombs by Keswani (1991) has shown that typically Plain White accounts for around 24% of Enkomi tomb pottery (1991:99). Two contributory factors are certainly higher breakage rates of large vessels (many larger decorated vessels were considered worth mending) and the low desirability of either collecting the plain pottery or shipping it back to London.

Figure 4: Contents of British Museum Tomb 79 (Murray et al. 1900:40, Figure 69).

Pottery is by far the most frequently deposited item in LC tombs. Table 1 shows ceramics to be the second most common class of material after gold but when this figure is broken down to region of manufacture, imported Aegean pottery far outweighs the Cypriot. Very few of the items are Minoan (eight vessels ranging in date from Late Minoan I–IIIB) and the vast majority is Mycenaean pottery of Late Helladic IIIA2–B date, with a few II–IIIA1 examples. From a tomb in use through LCII at Enkomi, only around 10–25% of the pottery would typically be Mycenaean[2]. Despite the higher numbers of Mycenaean pottery, it seems that not all was collected as the notebooks mention additional examples not retained. The presence of a considerable number of pictorial sherds in the assemblage does suggest that all of this style was collected. Figure 4 shows all the pottery retained from Tomb 79, all Late Helladic III. The only other objects retained from this tomb were two

2. Percentages calculated from Cypriot Tomb 10 (Dikaios 1969–71:389–90), Swedish Tombs 11 and 17 (Gjerstad *et al.* 1934:522–3, 546). However, Swedish Tomb 18 which dates solely to LCIIC has 81% Mycenaean pottery (see Crewe forthcoming for further discussion).

scarabs and fifteen items of gold jewellery. Despite the fact that the excavation was undertaken before the development of ware names for Cypriot pottery, it is often possible to interpret the descriptions or the sketches in the notebook to obtain an idea of the original contents of the tombs. Where possible this has been noted and the additional information included in the web catalogue, for tombs held in both London and Nicosia. For Tomb 79, the notebook mentions what can be deduced to be White Slip, Base Ring, Red Lustrous Wheelmade wares and and also bronze, ivory, stone and faience items. The fragmentary nature of some objects is noted but it is uncertain if this tomb was looted or if the material was poorly preserved due to taphonomic processes.

Collection strategies relating to the other classes of material or types of objects shown in Table 1 were certainly dependent upon factors such as preservation, aesthetic appeal or extent of duplication. Poorly preserved metals seem to have been collected if the object was at least partially restorable but some examples were not retained. Additional silver bowls are mentioned from Tomb 66 and it is likely that silver survival was poor in the damp tomb conditions. Even poorly preserved fragments of carved ivory objects were collected but the complete or near-complete status of the majority of faience and glass objects, along with the presence of two heads from zoomorphic vessels, suggests that some fragmentary examples were not kept. Finer stone vessels were probably all collected. However, the small dishes and tripodic mortars and pestles, found in quantity in many of the Enkomi tombs are under-represented. The notebook entry for tomb 43, which was allocated to the CM, states that only four stone mortar and pestles were retained with 'many similar broken ones left' (Tatton-Brown 2003:24), probably due to both their plain, utilitarian appearance and weight. Only three mortars, two dishes and six pestles are now in the BM collection.

Conclusion

There is certainly no doubt that the tombs remain amongst the wealthiest known from the site and Late Bronze Age Cyprus in general. However, the selection of only the more valuable, exotic or aesthetically pleasing objects for collection, and even more so for final publication, by the British Museum expedition led to a perception of greater 'foreignness' of the contents of the 100 excavated tombs than is the case. The privileging of certain types of objects and materials occurred at the expense of the wider array of locally produced and utilitarian-type goods that one would normally expect in Late Cypriot tombs and which were obviously of continued importance in mortuary ritual even amongst particularly wealthy Enkomi residents. Contextualising the material, and the addition of conjecture on objects missing as well as those present, allows a greater appreciation of the variability within and between the tomb assemblages. Fuller publication of the tombs shows the tomb furniture to be a typical Enkomi combination of local/imported and luxury/utilitarian goods.

The web-based catalogue of all the Enkomi objects, along with additional information on the tombs that has been extracted from the notebooks will hopefully be a valuable addition to Cypriot studies. Eventually the material held in the Cyprus Museum may also be added to the database. Many of the objects found on Late Bronze Age Cyprus and in the surrounding region reflect the development of an international style as technologies were transferred, adopted and modified. Raw materials not found on Cyprus were imported and used to manufacture finished goods, which were

again exported. Therefore, there is often considerable ambiguity in the location or date of production for many of the objects and this is reflected in the database. Understanding of Late Cypriot society has progressed since 1896 but further refinements to our knowledge of the various materials and the technologies behind them will undoubtedly occur. It is envisaged that the Enkomi web catalogue will remain active, with scholars able to contribute information on their area of expertise and also to take advantage or the greater facility for study and understanding the material through the range of search and sort criteria along with the benefit of colour images.

Acknowledgements

I would like to thank the Keeper, Dyfri Williams, along with everyone in the Department of Greek and Roman Antiquities, particularly Lesley Fitton, for their help and friendship during my time at the British Museum. Thank you also to Tanja Szrajber and Deborah Tydings at the museum for Merlin and Digital Assets training and advice and to the A. G. Leventis Foundation for funding the project. Grateful thanks for expert advice on various classes of material and for attending the Enkomi day workshop are due to Andy Bevan, Hector Catling, Annie Caubet, Dominique Collon, Elizabeth French, Elizabeth Goring, Irmgard Hein, Vassos Karageorghis, Olga Krzyszkowska, Hartmut Matthaeus, Robert and Helen Merrrillees, Robert Morkot, Penelope Mountjoy, Eddie Peltenburg and Jonathan Tubb. Any errors remain my own. All images except Figure 1B are copyright of the Trustees of the British Museum. Finally, thank you to Lesley Bushnell, Crystal Rome and Daisy Knox for their invaluable assistance as volunteers on the project.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η πόλη της Έγκωμης της Κύπρου της Ύστερης Χαλκοκρατίας έχει ανασκαφεί από διάφορες αποστολές για μια περίοδο άνω των ογδόντα ετών, όμως είναι η πρώτη διερεύνηση που παρέμεινε ελάχιστα κατανοητή. Η δημοσίευση το 1900 μιας απίστευτης παράθεσης εξωτικών και πολύτιμων αντικειμένων από τάφους που ανασκάφηκαν από το Βρετανικό Μουσείο το 1896 δημιούργησε μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το χώρο, ο οποίος συνέχισε μέχρι και τον τερματισμό των αρχαιολογικών δραστηριοτήτων στο βόρειο μέρος της Κύπρου το 1974. Η δημοσίευση από όλες τις αποστολές ήταν επιλεκτική και η κατανόηση της φύσης της κατοίκησης της Έγκωμης είναι αποσπασματική. Παρά την απουσία ερμηνευτικής πληροφόρησης, οι τάφοι που ανασκάφηκαν από το Βρετανικό Μουσείο είναι σημαντικοί για την κατανόηση του ρόλου της Έγκωμης εντός της Κύπρου αλλά και ευρύτερα εντός της λεκάνης της ανατολικής Μεσογείου την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Η παρούσα εργασία παρουσιάζει τα αποτελέσματα μελέτης ενός έτους για τη δημιουργία ενός καταλόγου αναζήτησης στο διαδίκτυο, με στόχο να φέρει μαζί και να δημοσιεύσει για πρώτη φορά πλήρως όλο το υλικό από τις ανασκαφές του Βρετανικού Μουσείου στην Έγκωμη και για να εξετάσει πώς μπορεί αυτό να συμβάλει σε μια ευρύτερη κατανόηση του χώρου. Ολόκληρη η μελέτη χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης και είναι με τις ευχαριστίες μου για τη γενναιοδωρία του που παρουσιάζεται αυτή στη μνήμη του Κωνσταντίνου Λεβέντη.

GENERAL BIBLIOGRAPHY

Åström, P. 1972a The Late Cypriot Bronze Age. *The Swedish Cyprus Expedition, Volume IV: Part 1C.* Lund.

——1972b The Late Cypriot Bronze Age. Relative and Absolute Chronology, Foreign Relations, Historical Conclustions. *The Swedish Cyprus Expedition, Volume IV: Part 1C.* Lund.

Åström, P., D.M. Bailey and V. Karageorghis 1976 *Hala Sultan Tekke 1. Excavations 1897–1971.* Studies in Mediterranean Archaeology XLV:1. Paul Åströms Förlag: Göteborg.

Catling, H.W. 1962. Patterns of Settlement in Bronze Age Cyprus. *Opuscula Atheniensia* 4:129–69.

Courtois, J-C. 1981. *Alasia II. Les Tombes D'Enkomi le Mobilier Funéraire.* Paris.

——1984. *Alasia III. Les objets des niveaux stratifiés d'Enkomi (Fouilles C.F.-A. Schaeffer 1947–1970).* Mission Archéologique d'Alasia VI, Éditions Recherche sur les civilisations, Mémoire No. 33. Paris.

Courtois, J.-C., J. Lagarce and E. Lagarce 1986. *Enkomi et le Bronze Récent à Chypre.* Leventis Foundation, Nicosia.

Crewe, L. Forthcoming. Feasting with the dead? Tomb 66 at Enkomi. In J. L. Fitton (ed.) Cyprus and the British Museum. British Museum Press. (NOTE: this not final title. Hopefully will have by proofs)

Dikaios, P. 1969–71. *Enkomi. Excavations 1948–1958. Volumes I–IIIB.* Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.

Gjerstad, E., J. Lindros, E. Sjöqvist and A. Westholm 1934. *The Swedish Cyprus Expedition. Volume I.* Stockholm.

Gjerstad, E. 1980 *Ages and Days in Cyprus.* Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book 12. Paul Åströms Förlag: Göteborg.

Johnson, J. 1980. *Maroni de Chypre.* Studies in Mediterranean Archaeology 59. Paul Åströms Förlag: Göteborg.

Johnstone, W. 1971 A Late Bronze Age tholos tomb at Enkomi. In C.F.A. Schaeffer (ed.) *Alasia Volume I.*

Karageorghis, V. 1965. *Corpus Vasorum Antiquorum. Cyprus Fasicule 2.* Department of Antiquities, Cyprus. Nicosia.

Keswani, P.S. 1991 A Preliminary Investigation of Systems of Ceramic Production and Distribution in Cyprus During the Late Bronze Age. In, J. Barlow D. Bolger and B. Kling (eds.) *Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record.* University of Pennsylvania. Pp. 97–118.

——2004. *Mortuary Ritual and Society in Bronze Age Cyprus.* London.

Munro, J. A. R., and H. A. Tubbs 1891. Excavations in Cyprus 1890. *Journal of Hellenic Studies* XII:59–198.

Murray, A. S., A. H. Smith and H. B. Walters 1900. *Excavations in Cyprus.* Trustees of the British Museum. London.

A Catalogue of the Cyprus Museum (Myres and Ohnefalsch-Richter 1899)

Pelon, O., E. and J. Lagarce 1973. La XXIIIe campagne de fouilles á Enkomi-Alasia (Chypre). Rapport préliminaire. *Syria* L:103ff.

Pitard, W.T. 1994 The "Libation Installations" of the Tombs at Ugarit. *Bibilical Archaeologist* 57:1:20–37.

Schaeffer, C. F. A. 1936. *Missions en Chypre. 1932–1935.* Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Foundation Marius Fontane, Voyages Archéologiques. Paris.

—— 1952. *Enkomi-Alasia. Nouvelles Missions en Chypre 1946–1950.* Paris.

Schaeffer, C. F. A. (ed.) 1971. *Alasia I, Mission archéologique d'Alasia IV.* Paris.

Steel, L. 2001. The British Museum and the invention of the Cypriot Late Bronze Age. In V. Tatton-Brown (ed.) Cyprus in the 19th Century AD. Fact, Fancy and Fiction. Papers of the 22nd British Museum Classical Colloquium December 1998. Oxbow. Pp. 160–8.

Tatton-Brown, V. 2003. Enkomi: the notebook in the British Museum. *Cahier du Centre d'Etudes Chypriotes* 33:9-65.

Selected studies which include detailed description, discussion or illustration of British Museum Enkomi objects

Åström, L. 1972 The Late Cypriot Bronze Age. Other Arts and Crafts. In P. Åström *The Swedish Cyprus Expedition, Volume IV: Part 1C.* Lund.

Catling, H. W. 1964. *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World.* Oxford.

Collon, D. 1990. *Near Eastern Seals. Interpreting the Past.* British Museum Press.

Collon, D. (ed.) 1997. *7000 Years of Seals.* British Museum Press.

Eriksson, K. E. 1993. Red Lustrous Wheel-made Ware. Studies in Mediterranean Archaeology CIII. Paul Åströms Förlag. Jonsered.

Furumark, A. 1941. *The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification.* Stockholm. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Goring, E. 1983. *Late Cypriot Goldwork.* Unpublished PhD thesis, University of London.

Jacobsson, I. 1994. *Aegyptiaca from Late Bronze Age Cyprus.* Studies in Mediterranean Archaeology CXII. Paul Åströms Förlag. Goteborg.

Kaplan, M.F. 1980. *The Origin and Distribution of Tell el Yahudiyeh Ware.* Studies in Mediterranean Archaeology LXII. Goteborg. Paul Åströms Forlag.

Karageorghis, V. 1993. *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus III.* Nicosia.

—— 1999 *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus VB.* Nicosia.

Kenna, V.E.G. 1971. *Catalogue of the Cypriote Seals of the Bronze Age in the British Museum.* Studies in Mediterranean Archaeology III. Goteborg. Paul Åströms Forlag.

Peltenburg, E. 1972. On the classification of faience vases from Late Bronze Age Cyprus. In *Proceedings of the First International Congress of Cypriot Studies Part 1. Antiquity.* Etaireia Kypriakon Spoudon, Nicosia. 129-36.

——1986. Ramesside Egypt and Cyprus. In V. Karageorghis (ed.) *Acts of the International Archaeological Symposium 'Cyprus between the Orient and the Occident', Nicosia 8-14 September 1985.* Department of Antiquities, Cyprus. Nicosia. 149-179.

Tatton-Brown, V. 2000. Sculpture and terracottas from Enkomi in the British Museum. *Cahier du Centre d'Etudes Chypriotes* 30:17–25.

Vermuele, E. and V. Karageorghis 1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting.* Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London.

Catalogues of the Department of Greek and Roman Antiquities, The British Museum, which include Enkomi material

Bailey, D.M. 1996. *A Catalogue of the Lamps in the British Museum. IV. Lamps of metal and stone, and lampstands.* British Museum Press.

Hardin, D.B. 1981. *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum. Volume Core- and rod-formed vessels and pendants and Mycenaean cast objects.* British Museum Press.

Marshall, F.H. 1907. *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan, and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum.* British Museum Press.

——1911. *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan, and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum.* British Museum Press.

Pryce, F. N. 1931. *Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities of the British Museum 1, part II.* British Museum Press.

Strong, D.E. 1966. *Catalogue of the Carved Amber in the Department of Greek and Roman Antiquities.* British Museum Press.

Walters, H.B. 1899. *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman, and Etruscan, in the Department of Greek and Roman Antiquities,* British Museum. British Museum Press.

—— 1903. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum.* British Museum Press.

—— 1912. *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum. Vol. I Part II. Cypriote, Italian, and Etruscan Pottery.* British Museum Press.

——1926. *Catalogue of the Engraved Gems and Cameos, Greek, Etruscan and Roman, in the British Museum.* British Museum Press.

ANDREAS DEMETRIOU

ISLAND OF SALAMIS

The Topography of Ginani

A topic of particular interest for archaelogists working on the Early Iron Age is undoubtedly the Ginani plateau on the island of Salamis in the Saronic gulf.

As a matter of fact the investigations of the late prof. Pallas initially (Πάλλας 1994), and a little later those of prof. Y. Lolos (Lolos 1996) have brought to the forefront remarkable finds of the LHIIIC – Submycenaean period. More recently, the latter announced at a lecture in the National Archaeological Museum at Athens the results of his excavations on the southern side of Salamis which laid bare the foundations of a megaron type edifice which substantiates the existence of a small kingdom in the Late Helladic III period. Thus he renders tangible the mythical figures of Telamon, Ajax and Teucer, personalities connected directly to the expedition against Troy as Homer sings in the Iliad, (B 577 etc).

The last of the three is regarded by later written tradition of the early Classical period as the founder of the most famous Cypriot city, Salamis, which he named after his native island, (Hadjioannou 1971, 47 ff).

This being so, it always acted as an incentive for me to investigate further what the connections were at this crucial period of the 12th – 11th century between Salamis in Cyprus[1] and the island of Salamis. Thus, I found my way to the island of the Saronic gulf in order to see for myself the new very interesting finds on the Ginani plateau.

What follows is my personal experience as regards the topography of the area (Fig.1, from Lolos 2001, p.118, fig.3). I arrived at Salamis in

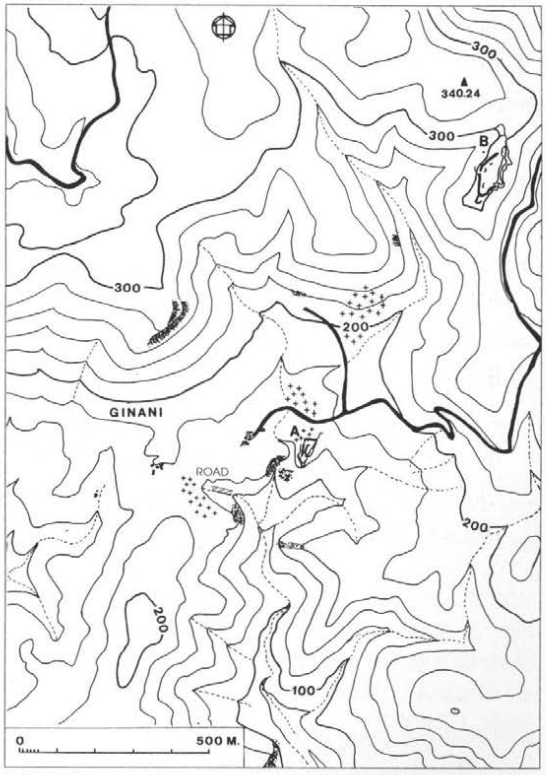

Fig. 1. Showing concentration of surface sherds according to Lolos.

1. My home town in Cyprus is Famagusta, modern day successor of ancient Salamis, and it is natural for humans to search for their fathers and forfathers.

early November 2005. The time was perfect for surface survey, because the area which was arable was tilled, the cereal seeds were almost dormant and the task of observing and collecting potsherds was very easy. I criss – crossed the plateau from Castle 'A' which lies to the south of the foothills of Venista, the latter lying north, a distance of less than three hundred meters as the crow flies. Then I moved southwest from the castle, near where a part of a paved road is mentioned by Lolos. From there I walked in northeasterly direction towards the south eastern wedge-shaped flank of Venista. From there I headed towards Castle B on Aspri Rachi. I must say that the thick bushy thickets were a great hindrance in reaching Castle B and the same applied good for the southernmost area I visited, that is the paved part of the road mentioned above. In fact I was unable to reach the exact spot of the road and I saw it from a higher ground, just above it to the west.

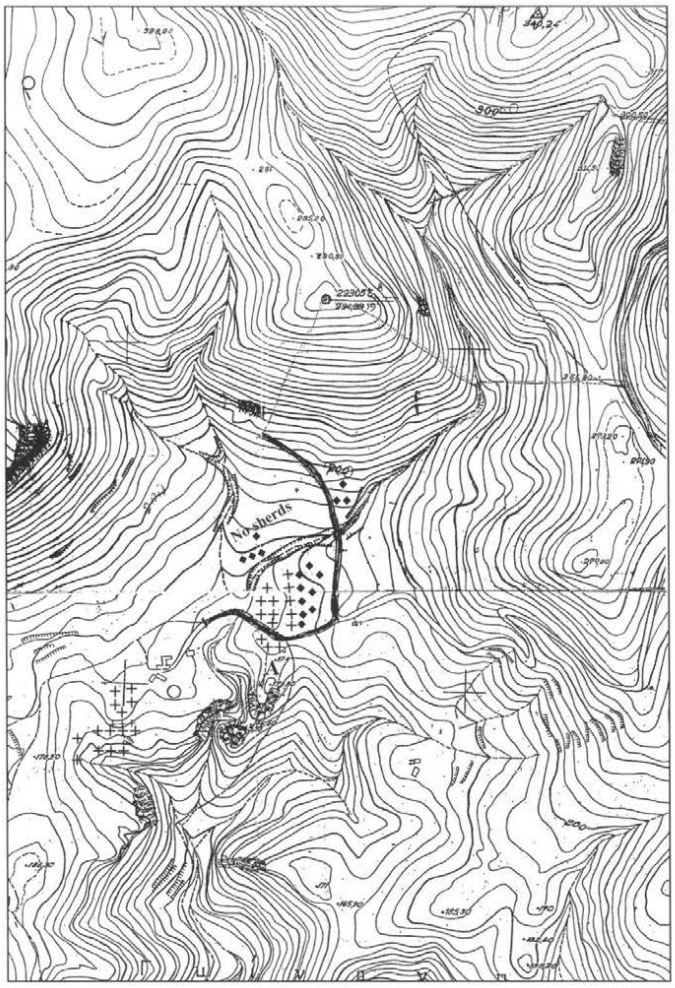

Fig. 2. Concentration of surface sherds according to our observations. + =plentiful, ◆ =rare
A = Castle A
Scale, 1:5.000

On this higher ground, which is immediately to the south west-north west of the "paved" road, and in an area of about 120 m2 [this area is southwest of a stockyard with a circular threshing floor (Fig.2)], which showed relatively rich surface material, sherds of various periods were present and two of them bore dark paint and dating most probably to the Geometric period (pl.Ia).

Moving north, that is to the west of the stockyard, and then in a north easterly direction, there was not even a single sherd in the freshly cultivated fertile fields, where the cereal crops just ventured to peep through the soil.

The only place of the plateau that is truly rich in surface material is the one north of the rural road that runs north of Castle A, at a distance of about 35 metres. In between the road and the castle lies the partly surviving apsidal house, by Lolos regarded Dark Age - Geometric (Lolos 2001, 121 n.2), and between this house and the strong north wall of Castle A there is an almost rectangular

enclosure with thin walls built almost in the same way as the Castle. Inside this enclosure, whose southern wall is the northern strong wall of the castle, although I searched very carefully, I could detect not a single sherd. The floor was hard and slightly elevated on the eastern side. It seems that this side was dug out of the cliff in order to make its face almost vertical. In addition to this, a wall was constructed on the edge and it moved all along the eastern and northern sides, while on the west side another wall was built making it a perfect enclosure save a small gate next to the northern wall of the castle, (fig. 3, after Lolos 2001, p.119, fig.4). Of this western wall very little survives. One wonders why this enclosure was built. The only plausible explanation I would venture to give is that it was used as a good refuge for their domestic animals in case of danger. It measured about 20x25m and its whole area was in the range of archers in case of an attacker venturing to drive their livestock away.

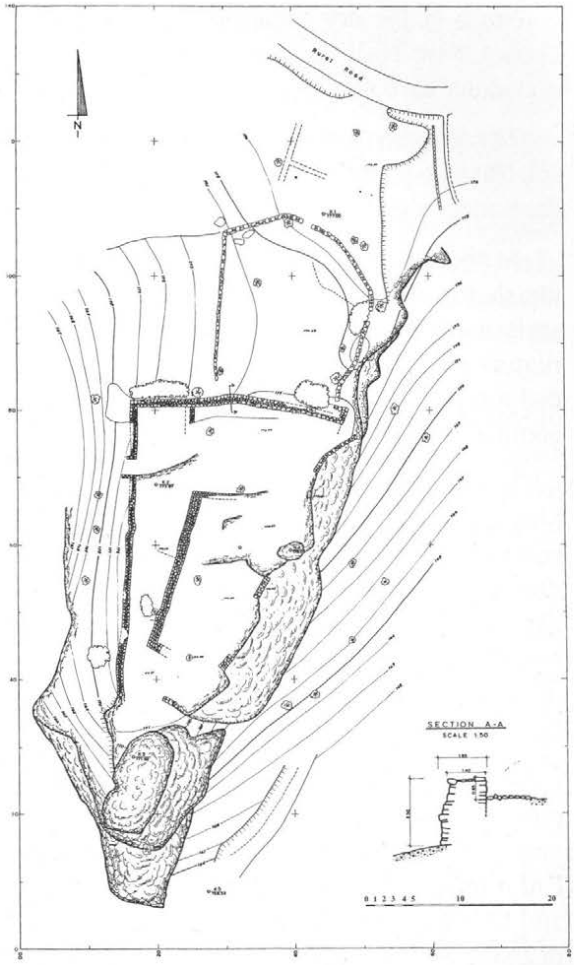

Fig. 3. It shows Castle A, the almost rectangular structure at the north, two walls of the apsidal building meeting at right angles, and the rural road running east-west further north.

This enclosure could have been used up to relatively recent times by shepherds as stalls for their flocks.

Returning to the area where the sherds are plentiful, this is circumscribed by the rural road to the south and the little dry stream coming down from a north-easterly direction, that is from the peak of mount Akamas. In all, this area is about 50x70m and the concentration of surface sherds is really plentiful. The vast majority of them is of the so-called Handmade Burnished ware of 12th –early 11th century date (pls. Ib, IIa) but sporadic pieces of later periods occur as well.

The soil of this area is rather poor, as it suffers from erosion and for this reason there are two low dry stone walls built in a north south direction in order to protect the soil from being washed away. Towards the east of this area, and walking for another fifty meters we meet a second rural road, vertical to the first one, moving north and ending at the mouth of something like a quarry at the higher foothills of Venista. While walking towards this second rural road the potsherds were becoming fewer but never vanished.

North of the dry stream-bed, few pieces were traced next to its banks and in our opinion no houses were built there as the soil is very shallow, a couple of inches deep, and below this we encounter hard rock. So if there were any foundation walls they could have easily been traced.

The few sherds of surface pottery that found their way on the northern bank of the dry stream-bed (pl. IIb) owe probably their existence to peasants, who moving in the fields south of the stream where the pottery sherds are abundant, have thrown them, for whatever reason, on the other side of it.

At about 20 metres north of the stream-bed from where the foothills of Venista start rising gently, the sherds are non-existent and no trace of any tombs, looted or unlooted, is present. In fact the surface of the earth is very hard and to my view not suitable for cemetery area in antiquity, despite rumors mentioned by Pallas and repeated by Lolos, that many years ago tomb robbers have rifled cist tombs in this same area. (Πάλλας 1994, p.182; Lolos 2001, p.123). Far better as a graveyard could have been the hill west of Venista.

The second rural road we mentioned earlier bridges the little dry stream that comes down from Mt. Akamas and separates Venista from Aspri Rachi on a peak of which Castle B is built. Moving northwards on this second rural road, about fifty metres away from its junction with the previous one, and after crossing over the little bridge, we are on the south-eastern, lower wedge-shaped foothills of Venista. According to Lolos, (Lolos 2001, 123), here we have a succession of terrace walls running east-west, one of which was for a road. He also discerned remnants of peribolos walls or strong structures "associated with much surface pottery of good quality, and belonging to the Dark Ages and the Geometric period".

From our observation there must have been only one retaining wall for a short road, which was probably built to assist access to higher grounds. There was also a circular one-room house and probably something of a defensive structure of which little survives on the edge of the ravine. Unfortunately, very few potsherds were present, contrary to what Lolos mentions (Lolos 2001, 123 and 118, fig. 3) and it seems to me that the erosion of the place has left very little for the excavators to discover. In fact, below the brink of the ravine, we have vestiges of use of the area by shepherds in recent times, who were watering their animals in a little trough-like pond, where there was probably a perennial spring. Luckily enough, one of the three sherds I came across in this area was probably part of a skyphos of ripe Protogeometric (pl.IIIa). The interior of it was covered with dark paint and on the exterior we have on the buff yellowish surface of the reddish clay, which must have been well sieved, one at least threefold compass-drawn concentric circle. A good parallel to our fragment is the decoration of an Attic skyphos with a fivefold concentric circle [Desborough 1952, pl. 10, 525 (A)]. The other two pieces are of Handmade vessels. Their clay is red with big particles of mica being seen on the inside (left piece), while the exterior is polished and covered with red slip (right piece).

For one to walk to Castle B on Aspri Rachi, he has to carry on upwards on the eastern flank of Venista and then move right, on another chain of hills, and so we did. After a very tiresome effort, we ended up in the castle. On the way, nothing remains of the ancient path and very little of the one used until 1964, which was the only artery leading from north to south Salamis, when the rural roads we use today had been opened up. Nature, especially thickets of bushes have taken over everywhere.

Castle B is of an elongated ovoid shape and bigger than Castle A. Both were built in the same dry stone technique. Very little survives in its interior and its greatest dimensions are 75x25m, though its northern half is 12 metres or less in breadth. It looks as if the two castles were contemporary and they were built by the same people. Castle B was most probably used as a watch tower as it commands a superb view of the Saronic gulf from a height of 314m above sea level.

In comparison, Castle A lies on a spur of the Ginani plateau, 177m above sea level. It is triangular in shape, very small, the greatest breadth and length being 30x50m. (fig. 3, after Lolos,2001, 119). The wall of its northern side, which is the most vulnerable, was the strongest and even today is standing at a height of 2-2,5m., while its greatest thickness reaches 1,40m. The other two sides of the castle, especially the eastern one, were easily defensible because of the abrupt terrain.

The enclosed area was about 750m^2 but out of this, the useful area must have been considerably less because of the existence of many big rocks with uneven surface. There was also an inner peribolos wall running almost parallel and at a short distance from the western outer wall of the castle. This extra wall was of larger stones than the walls of the castle and on both ends it bends to the east creating obtuse angles.

Despite our efforts to spot any potsherds, this was impossible save for one piece around 10 cm long of reddish colour and a smaller one of similar fabric (pl.IIIb) which is none-else than the ubiquitous red Burnished ware with dark core, which may be ascribed to around 1100 B.C. The bigger piece was found on the foundation of the very small rectangular room just inside the western gate of the castle. It was clearly a product of a trial dig by Lolos himself. Our view is that even a dig inside the castle will allow us to recover very little archaeological material due to its rocky ground almost everywhere.

In conclusion, we agree with Lolos that the two defensive Castles A and B along with the few remnants on the south eastern tip of Venista are contemporary and their establishment coincides chronologically with the turbulent times of the later 12th and the beginning of the 11th century B.C.

We also agree with him that there was a shift of local population to a safer place and as such they found it convenient to move to the Ginani plateau. This movement to the new location did not allow them eye contact with the sea except for Castle B which was used more or less as an observation outpost with defensive capabilities. It seems that those people, along with other inhabitants that remained on the island, were not in isolation (Wide 1910; Styrenius 1962).

Certain imports or pottery shapes support contact with the outside world in the Submycenaean period. Here we can mention the metallic hemispherical bowl recovered by Kavvadias at the arsenal area (Matthäus 1985 no. 416-8, pl.49), but also the one handled pilgrim flask which shows Cypriot influence (Demetriou A., SIMA 1989, p. 40, n. 26).

A contemporary reciprocal movement is shown because of the presence of the Handmade burnished ware and the shape and decoration of the little one handled lekythos. Both found their way to Cyprus (Demetriou, SIMA, 1989, p.46 and p. 14) and they denote, especially the former, the arrival of people as emigrants.

It is true that the former's fabric is encountered at Maa in Cyprus as early as 1200 B.C. (Karageorghis 1985, p. 246) but also elsewhere (Pilides Despina, SIMA 1994, p. 107) It seems that it is connected with the continuing influx to Cyprus of Greek emigrants and their pottery styles (Pilides, ibid).

The archaeological picture we have from Enkomi and Salamis in Cyprus is the following: Towards the end of the 13th century B.C. there is a widespread destruction at Enkomi (Dikaios P., 1967, 511-514).

Those who undertook the task of rebuilding the town were using Myc. IIIC1b pottery, therefore we can surmise that they were coming from the Greek mainland as fresh colonists. A century later human and natural calamities befell it, which forced the inhabitants to abandon gradually Enkomi and move a couple of kilometres eastwards on the shore, where they built a new city which they named Salamis. Therefore, if we can venture to accommodate together the picture we have of Ginani and Enkomi-Salamis in Cyprus, we may support the view that the end of the 12th century, plausible time for the Salaminians to move to Ginani from some seaside area of the island, coincides well with the foundation of Salamis in Cyprus. In other words, it seems probable that after these Salaminians moved to Ginani, the area being poor and unable to sustain the population influx, part of this population sailed to Cyprus where they built their new homes on the eastern shores of the island. Traces of contact of the two areas are not lacking and the legend ascribing Teucros of the Salaminian island as the founder of Cypriot Salamis may echo true movement of people who kept their contacts to the ancestral land through commercial visits that left us the few tangible vestiges we have today (Demetriou A, 1989, p.92).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τα τελευταία χρόνια εντοπίστηκαν στο μικρό οροπέδιο της τοποθεσίας Γκίνανι, στο νησί της Σαλαμίνας, σημαντικά κατάλοιπα του τέλους του 12ου και του 11ου π.Χ. αιώνα. Τα κατάλοιπα αυτά οφείλονταν σε μετακίνηση ντόπιου πληθυσμού, ο οποίος θα ζούσε στα παράλια και κατέφυγε στο εσωτερικό για περισσότερη ασφάλεια.

Κατά την ίδια περίοδο θεμελιώνεται και η Σαλαμίνα της Κύπρου. Νοουμένου ότι η τοποθεσία Γκίνανι είναι φτωχή, γεωργική περιοχή και δεν μπορούσε να διαθρέψει τον πληθυσμό που κατέφυγε εκεί, φαίνεται πως ένα μέρος του πληθυσμού αναζήτησε την τύχη του αλλού και την βρήκε στα ανατολικά παράλια της Κύπρου, από όπου συνέχισε να έχει επαφή με την πατρώα γη.

BIBLIOGRAPHY

Demetriou A., 1989: Cypro – Aegean Relations in the Early Iron Age, SIMA, vol. LXXX III, Göteborg 1989.

Desborough V.R. d' A., 1952: Protogeometric Pottery, Oxford

- The Last Mycenaeans and their Successors, Oxford 1964.
- The Greek Dark Ages, New York 1972.
- The End of Mycenaean Civilization and the Dark Age. The Archaeological Background, in CAH II/2, 3rd ed., 653 – 677.

Dikaios P., 1967 : Enkomi, Mainz am Rhein.

Hadjioannou K. 1971: Η Αρχαία Κύπρος εις τας Ελληνικάς Πηγάς, τομ. Ι.

Karageorgis V. 1985: Barbarian Ware in Cyprus in Acts of the International Archaelogical Symposium "Cyprus Between the Orient and the Occident", Nicosia 8-14 September 1985.

Lolos, Y.G.1996: Aiantos Polis: New Evidence for Mycenaean Presence on the island of Salamis, στο Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia Roma – Napoli, 14-20 ottobre 1991, (Rome 1996), 1239-47.

-2001: Dark Age Citadels in Southern Salamis, in Defensive Settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C. (Nicosia 2001), 115-136.

Matthäus, H., Metallgefässe und Gefässuntersätze der Bronzezeit der geometrischen und archaischen Periode auf Cypern, PBF II, 8 (München 1985) 227-9.

Πάλλας Δ.Ι., Αρχαιολογικές Επισημάνσεις στη Σαλαμίνα, στο ΑΔ Μελ. 42 (1987), (Αθήνα 1994), 169-230.

Styrenius C.-G., The Vases from the Sub- Mycenaean Cemetery on Salamis in Opuscula Atheniensia 4 (1962), 103-122.

Wide Sam, Gräberfunde aus Salamis, in Athenische Mitteilungen 35 (1910) 13-36.

Pilides Despina 1994: Handmade Burnished Ware of the Late Bronze Age in Cyprus, SIMA, vol. CV, Göteborg 1994.

KATERINA KOLOTOUROU

RATTLING JEWELLERY AND THE CYPRIOT COROPLAST

The appearance of the human body constructs one's cultural and social self definition in human societies. With the manipulation of clothing and ornamentation, the adding of painted decoration such as cosmetics and tattooing, or even the reshaping of certain body parts, groups and individuals negotiate their role in society, their relation to other groups or individuals, and their position in relation to the spiritual world. Dress, as a collective description of all kinds of body modifications and supplements, communicates an individual's identity and personal characteristics.[1] It codifies information about one's gender, age, status, kinship, office and religious beliefs, all of which is co-referential to the broader socio-cultural framework in which one lives.

This multiplicity of knowledge is imparted through the material properties of dress that for the most part are perceived visually, but which can also instigate other sensory responses such as hearing, smell, or even taste and texture (Roach and Eicher 1973; Eicher and Roach-Higgins 1992, 17). The role of these sensory stimuli is equally important to that of visual impression inasmuch as dress properties set off mechanisms evoking associations, albeit one that is manifested less forcefully and detected less often. In contrast with taste and texture that can not be perceived without close contact, sounds and to a lesser degree smells can travel from afar and in effect pre-empt the visual impact of dress.

Sound inducing items feature in the dressing codes of different cultures in most parts of the world and in a wide range of compositions.[2] A common practice that was also favoured in antiquity is to incorporate actual jingles and bells in various clothing and jewellery items.[3] But the easiest way to create a sonorous effect is to group together assorted objects which rattle and clank as they collide with each other. Body ornamentation in its earliest and simplest form consists of shells, bone, teeth, seeds and other organic materials which are loosely strung in cords or tied together in

1. For this definition of dress see Eicher and Roach-Higgins 1992, esp. 16-18 and Table 1.

2. Such objects are usually described as jewels or items of ornamentation which complement clothing and prettify, although in recent classification systems of dress this sort of hierarchical order is abandoned and every piece of attire that modifies the appearance of the body is classed as a body supplement which can be cross-referenced with different sets of properties (Roach and Eicher 1973). Here I use the terms "ornament" and "jewellery" bearing the implications of this framework in mind.

3. A golden bell on a gold and pearl necklace from 4th century Pasargade is illustrated in Tait 1986, 68 pl. 151. See also Porada 1967 for a necklace with multiple pendant bells from the Parthian period in Iran. For bells hanging from necklaces and bracelets in the Graeco-Roman world see Villing 2002 (with older bibliography). For jingles on necklaces and anklets in Pre-Dynastic and Dynastic Egypt see Hickmann 1965. Small golden bells were also sewn directly at the hems of priestly robes in Judaea (*Exodus* 28, 33-35; see also Plutarch *Quaestiones Convivales*, 672a for bells on the garment of a priest of Dionysus); this tradition is attested in the Orient since the fifteenth century BC (Braun 2002, 24-5, 195-7, fig. V.11; Grace 1956, 80, fig. 2).

bunches. Such aggregation results in objects that readily resound upon one's movement, and whose timbre and sonority level is determined by the material of their suspended components. Tribal jewellery from North and Central America, Brazil, Colombia, New Guinea, Africa and elsewhere features several forms of rattling necklaces, bracelets, belts, anklets, knee-rings and head decoration comprising multiple pendant components. Today these acoustic ornaments are reserved mainly for dancers, and it is customary to enrich the sound effect with modern metallic objects such as coins, rings, bottle-tops and other unconventional items, or to replace altogether the traditional natural materials with metal jingles and bells with or without clapper (Marcuse 1975, 90-1; Rault 2000, 63-70, 79-81; Fisher 1984). Primitive jewellery rattled with an unlimited sound potential, and this sonorous quality constitutes a significant part of its appeal. Traditional costumes of various peoples also include compositions of several closely hanging articles made of resonant material (for example glass, ceramic or hard metals such as bronze and iron alloys) with an ensuing sound effect.[4]

These noisy dress accessories characterised by multiple pendant and colliding parts could be defined as suspension or strung rattles, since they share the same structural features with this time-old musical instrument. The suspension rattle consists typically of a number of resonant objects suspended from a rigid bar or ring, or threaded on a pliant cord; the latter variety is also known as strung rattle. The rattling components must be arranged loosely and closely enough so as to clash together when the rattle is shaken (Hornbostel and Sachs 1961, 15; Marcuse 1975, 90).[5] Whether it is viable to classify body ornaments with sound properties as musical instruments in the strict sense of the word is an issue of consideration for musicologists (Dournon 1992, 247-8). Nevertheless, true instruments such as bells, rattles and jingles equally blur the line between a musical device and a body supplement when they double as jewellery or clothing frippery. Coming from the ethnomusicologist's perspective, Sachs argued rather categorically that the strung rattle must be regarded as a sounding amulet, while he considered non-sounding charms as mute survivals of their audible predecessors (Sachs 1940, 26). His emphatically syncretistic view is founded in the prevailing shamanistic character and cultic use of rattles which is evidenced in many different cultures.

The notion that rattling sounds have protective and magical powers is encountered in most parts of the world since the early history of man.[6] It is hard to envisage the grounds on which this wide-spread concept was initially based, but it seems reasonable to assume that the origins lay in the ways that prehistoric man experienced and interpreted the sounds of his natural environment.

4. See for instance a 19th century child's belt with suspended bungles of glass beads from Uzbek, or a woman's necklet made of glass beads and cowrie shells with pendant Afgan coins from 20th Pashtun (Clark 1979, nos. 21 and 48). Comparable examples of folk jewellery from Europe, Asia and the Far East are illustrated in Gerlach 1971.

5. Suspension rattles should be distinguished from the so-called vessel rattles which consist of a closed container with one or more pellets inside. A variation of the vessel rattle is the common bell with one side open and one or more clappers hanging from the top.

6. A list of references would be too long to include here, but a survey of the relevant entries for rattles and bells (their close cousins) in the series *Musikgeschichte in Bildern* or in music dictionaries such as Sadie 1980 and 1984 or Finscher 1994- would instantly substantiate the statement. See also Sachs 1940 and Marcuse 1975, 53 ff.

Acoustic experiments have shown that animals perceive rustling sounds of unstable quality as a significant threat (Rault 2000, 29). It is a viable supposition that early man had practical knowledge of this fact and he may have even deployed such sounds for his own protection following examples from nature. Taking this assumption further, it seems plausible that in the process of ritualisation rattling sounds were eventually attributed supernatural powers capable of protecting or empowering; as a spin-off, rattling objects acquired culture-specific forms and became valued accessories of personal attire as well as cherished paraphernalia of cultic activities and ritual dancing.[7]

Naturally, all types of ornaments whether sound-producing or not, are commodities that function as social and religious agents operating on both material and conceptual terms. Visually perceived properties such as shape, design, technique, decoration and material are considered to be connotational of concepts of power, status or beauty. I would argue, however, that audio perceptions can express metaphorical relationships as efficiently as visual symbols do. In this respect, the sound-effectiveness of certain types of jewellery should be analysed and appreciated. Ornaments that are audible as well as visible operate on both levels of communication simultaneously and thus reinforce their messages by way of a double sensory experience. More so, following the movements of its bearer, rattling jewellery can be heard even when it is not seen, evoking a somewhat unearthly and divine quality that ultimately becomes attached to the ornament itself and referential to the identity and status of those who wear it. Through the appropriation of the immaterial sound permitted by the physical substance of the ornament, the jewellery bearer is able to negotiate his relationship with gods and men alike and to ensure his safety from spirits and forces that are beyond his immediate control. Detecting such metaphorical associations may help us explicate the underlying symbolic value of "musical" ornaments generally glossed over as talismanic or propitiatory.

Bells and jingles as sound ornaments have been the focus of several studies that explore their symbolic meaning and cultic use in antiquity.[8] The significance of the sound properties of ornaments akin to suspension rattles, however, has been overlooked by large in material culture studies which concentrate on stylistic and technological aspects of jewellery and its role as a commodity. Given their early appearance, diversity, wide distribution, and long lasting presence in the Mediterranean, the sound potential of these ornaments needs also to be explored.

To conclude: body ornaments that double as sound devices are adopted by most cultures as dress features. In many cases, these ornaments resound precisely because they comprise actual instruments such as bells and jingles, which are known to have been attached to necklaces,

7. For a discussion on the connection between percussive sounds, rhythm and ritual see Kolotourou 2005.

8. For bells and jingles (or crotals) as talismanic, dance and cult jewellery worldwide see Marcuse 1975, 81 ff, and note 6 above. For similar uses in the Graeco-Roman world see Daremberg and Saglio 1875, s.v. "tintinnabulum" especially 342-3; Pease 1904; Schatkin 1978; Trumpf-Lyritzaki 1981, 172; Porada 1967; Price 1983, 57-65; Bélis 1988 for bells in Dionysiac cult, and most recently Villing 2002, 256 n. 67-8, and 285-293; Hickmann 1951 and 1965 (Egypt); Braun 2002 (Israel/Palestine).

bracelets, anklets, earrings and belts. However, these are not the only instances when ancient jewellery would have produced sound. Ornaments with multiple suspending parts other than bells or jingles can also be sound-effective, provided these parts are of adequately resonant material and arranged appropriately. In the following section I wish to review the different forms and sound properties of this latter type of sound-inducing jewellery, which is attested in the Mediterranean from the Palaeolithic period to the Iron Age, although a thorough account and contextual analysis of the existing material is beyond the scope of this paper. In the final section I will address ornaments depicted on certain Cypriot terracottas that could befit under different categories of rattling jewellery and discuss their significance.

Sound ornaments: strung and suspension forms

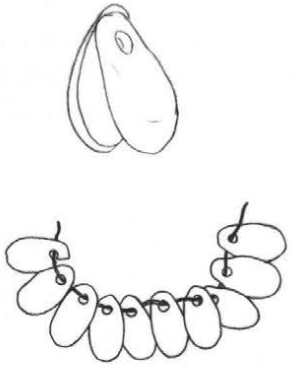

Figure 1: Early Natufian bone clapper-pendants with plaques arranged in a pair and on a chord. Hayonim Cave, Mount Carmel. Drawing after Braun 2002, fig. II.2.

The earliest remains of body accessories with resounding strung parts date between the 11th and 9th millennia BC and come from Israel/Palestine (Braun 1997, 72 and 2002, 50-53, figs. II.1-2). One of the Early Natufian tombs at Hayonim Cave contained a female that was wearing around her pelvis a belt made of fox teeth pierced at the top, closely spaced and strung from a cord. The belt would rattle as the teeth would collide with every movement of the woman's body, most likely bearing totemistic connotations. Braun noted that the rattling girdle was not a common dress accessory of the burials at Hayonim cave and he suggested that it was emblematic of the social or religious eminence of the woman who wore it (Braun 2002, 51). The same cave has yielded numerous neck ornaments from different burials, such as bone pendants and shell necklaces. The form and workmanship of some of the bone pendants suggests that they were designed with the aim to resonate when worn. These pendants consist of ovoid-shaped polished bone plaques with rounded upper surface and flat underside that resemble small clappers. When strung in groups of two, the flat sides of the plaques strike upon each other just like those of actual clappers. When strung in groups of more, the plaques collide at different angles (**Fig. 1**). In each case the pendants produce a pure transparent clapper-like sound that would accompany and accentuate the movements of the body, endorsing each individual pendant bearer with a distinctive and immiscible rustling effect.

Although the components of most shell and bead necklaces which are found in the Mediterranean lack the explicitly sound-inducing workmanship of the Natufian bone pendants, they can still rattle substantially. The shells of molluscs in particular have a transparent stony resonant quality and the natural shape of certain species makes sound production easy. The umbrella-shaped Cardium, Spondylus and Patella shells for instance have broad surfaces that collide and instantly rattle once bound together. A well preserved necklace from Phylakopi on Melos offers an excellent example of such a sonorous neck ornament comprising wide rings of

Patella shells loosely strung from the middle (Karali 1999, 37, fig. 24b). An analogous acoustic effect is feasible when necklaces made of narrow, conical or spherical shells such as Dentalium, Conus and Nassa are arranged in multiple layers which jostle and clatter. All the shell species mentioned here are commonly found in several Neolithic and Bronze Age contexts in the Aegean and Cyprus (Karali 1999, 29-30, 36-40, 58-9, figs. 23-5, 30, with further references). Some deposits have yielded large numbers of such worked shells and shell-beads suggesting that they formed necklaces of considerable sizes. Although in most cases we regrettably can not know with certainty the length and structure of these necklaces or whether they were worn in multiple layers, it is plausible that some of them were compositions which allowed the production of rattling sounds.[9]

Multiple layers of stone, glass, faience, ceramic or metal beads are also capable of producing clear yet delicate clacking sounds. The most emblematic example of multi-layered beadwork that was explicitly made to sound is the Egyptian *menat or menyet*, a thick necklace consisting of several loosely strung rows of small faience beads attached by a chain of single glass and stone beads to a large bronze counterpoise (Aldred 1978, 18; Andrews 1990, 185). Both a beautiful ornament and a liturgical object, the *menat* was a symbol of Hathor, the goddess who encompassed various aspects of creation and fertility in Egyptian religion and who was also patron of miners and prospectors. Originally worn by the priestesses of Hathor, this impressive necklace was later carried by high-ranking women as a symbol of their religious duties. The *menat* was used in rituals together with the seistron, the highly elaborate rattle instrument of Hathor *par excellence*. In a scene from a Theban tomb (**Fig. 2a**) a priestess is wearing the *menat* and she rustles it by shaking the rows of beads between her fingers, complementing in this way the rattling of the seistron which she quivers in the other hand (Aldred 1978, 18). Other scenes in Theban tombs show upper class ladies and priestesses of Hathor brandishing a *menat* by the counterpoise like a rattle (**Fig 2b**; Hickmann 1961, 46; Andrews 1990, 185, fig. 171; Manniche 1991, 64 fig. 37). Songs written on the walls of Egyptian tombs imply that, through the rattling sounds of *menats* and seistra which were "presented to the nostril" of the deceased, the rejuvenating powers of Hathor would give breath back to the dead (Manniche 1991, 71-2). In order to communicate complicated concepts and beliefs about death and the afterlife the *menat* bearers appropriate an archetypal non-

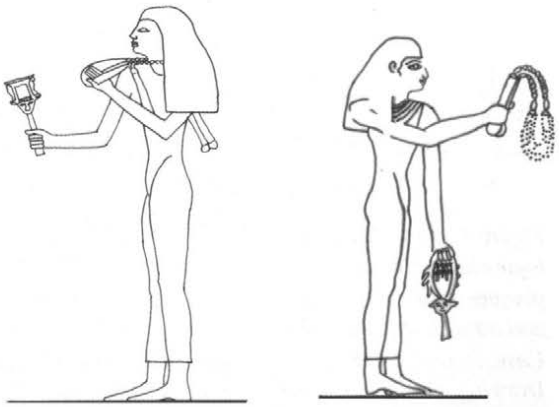

Figure 2: Egyptian menat: a) Priestess of Hathor wearing and rustling a menat. Thebes, 18th Dynasty. Drawing after Aldred 1978, 18 (figure in text). b) Priestess of Hathor brandishing a menat by the counterpoise like a rattle. Thebes, 18th Dynasty. Drawing after Manniche 1991, 64 fig. 37.

9. Multiple shell necklaces are sometimes depicted on mould-made Cypro-Archaic terracottas, but they are spaced too far apart to collide (see for example Karageorghis 1999, 88 fig. 25).

verbal structure, the rattling noise. The cognitive value of the *menat* as a rejuvenation agent within the Egyptian cosmological system is thus constructed, maintained and communicated through the sound property of this heavy necklace.

Apart from necklaces, tinkling sounds were also emitted by beaded girdles known from Pre-Dynastic (Badarian period) and Dynastic Egypt, comprising several long strings of beads strung closely together and separated by spacer-beads. Such girdles, worn initially by both males and females, eventually became a marked female accessory from the 12th Dynasty onwards, and are often represented on tomb frescoes resting loosely on the hips of female dancers or prepubescent girls (Andrews 1981, 22 no. 41, pl. 12, 53 no. 323, pl. 24; Aldred 1978, nos. 17, 19, 22, 23, 50; Andrews 1990, 140 ff., fig. 37; Hickmann 1961, fig. 38). As the girdle followed the movement of the hips, the beadwork must have offered a subtle rustle which would have enhanced the sensuality of the female body, in particular that of the female dancers. Two surviving girdles belonging to princess Mereret as well as the girdle of princess Sit-Hathor-Yunet, daughter of the king Sessostris II (1906-1888 BC), were also equipped with golden jingles shaped as leopard heads and cowrie shells (Aldred 1978, 116, no. 22; Andrews 1990, 141, fig. 1b). The soft chime of the jingles combined with the subtle clacking of the beads indicates that the princesses' girdles were made not only to look lavish but also to sound different from the rest. By enhancing the dress property which most emphasises their femininity, namely the rattling sound of the girdle, the princesses distinguish themselves from the other women on a social and sexual level. Given the potent fertility symbolism of the cowrie shell and its established use as a talisman (Andrews 1990, 173), their rattling girdles codify the concepts of successful birth and proliferation. The manipulation of the sound quality of this principally female dress accessory enables the high-born girdle bearers to manifest themselves as objects of desire who will eventually produce regal offspring.

Magical protection around the genital areas most likely was the *raison d'être* for another type of Egyptian belt with sounding beadwork, the besau or bead apron, a clothing item originally worn by the Pharaoh as a part of his insignia but also appearing as a female accessory of high-born ladies from the 12th Dynasty onwards, finally to be appropriated for funerary use by commoners since the Middle Kingdom. The apron comprises a narrow beaded belt with pendant strings of beads long to the knees and spaced at small intervals; the middle string at the back is fashioned like a tail which is also covered in beadwork (Aldred 1978, 44, 114, pl. 9; Andrews 1990, 141, fig. 123). The suspended beads would rattle softly had the garment been worn in everyday life, although such aprons may have been intended only for use in burials. Like the Natufian fox-teeth belt discussed above, the Egyptian apron incorporates a totemistic element, the tail, which nevertheless is refined and merged with the sophisticated beadwork that also includes state/religious iconographic symbols such as the Upper Egyptian lily and the papyrus.

The examples discussed so far demonstrate how the sound properties of strung or suspended parts worn especially around the genital area or the bust in the form of belts, pendants and necklaces may have conveyed the interconnected concepts of distinction, protection and regenerating power which in turn would have been attributed to the wearer. This is not to say that all dress accessories or jewellery types with suspended parts should be regarded as items with inherent sound qualities comparable to suspension rattles. Although ornaments with multiple stems and

pendants of various forms hanging from a string, bar or ring, are very common in the Mediterranean and beyond throughout the Bronze and Iron Ages (see examples in Higgins 1961; Coarelli 1970; Maxwell-Hyslop 1971; Musche 1988; Williams and Ogden 1994), in most cases the suspended parts of necklaces, earrings, armlets, bracelets, broaches, diadems and other headgear are too far apart or much too delicate to resonate substantially, especially when these items are made of gold which is a soft metal that does not reverberate adequately (Price 1983, 60).

Bronze, however, is a highly resonant material whose several uses also include the making of percussion instruments such as cymbals, bells and rattles. In the Iron Age, bronze jewellery with rattling components become widespread across North and Central Europe, the Balkans, Italy and Greece, comprising chest and neck ornaments as well as belt pendants.

Figure 3: Bronze crescent-shaped fibula with clapper-pendants hanging from chains. Hallstatt (period C), Tomb 174. Drawing after Kromer 1959, Pl. 21:5.

Figure 4: Bronze boat-shaped fibula with five chains and bottle-shaped pendants hanging from a ring. Central Italy, Este, Tomb 246, 7th/6th century BC. Drawing after Eles Masi 1986, pl. 72 no. 958.

Rattling fibulae with suspended or strung parts are probably the most favoured sound ornaments in Iron Age Europe and Italy, evidenced primarily in burial contexts. These become extremely fashionable in the 8th and 7th centuries BC and culminate by the late 6th/early 5th century BC. Characteristic are the fibulae with multiple pendants from Hallstatt dated in the 7th/6th century BC (**Fig. 3**). These have large crescent-shaped bodies often embellished with animal protomes and incised patterns; from suspension rings at their bottom hang several long chains ending in flat disc-shaped or triangular pendants (see numerous examples in Kromer 1959; also Ogden 1982, 59, fig. 4:46). The robust double link chains can sometimes reach over 30 cm in length, endowing the fibulae with remarkable sound potential as they rattle upon movement. Comparable noisy attachments complement boat-shaped bronze fibulae from Central Italy, with the difference that now the chains, multiple rings and various kinds of pendants are suspended from the pin rather than the body of the fibula (see numerous examples in Eles Masi 1986). An example of such a fibula is shown here (**Fig. 4**), found in a cremation tomb at Este and dated at the late 7th/early 6th century BC

(Eles Masi 1986, 109, no. 958). It comprises five long single link chains ending at bottle-shaped pendants; the chains are attached to a wide ring pendant suspended from the pin. Another example from mid-7th century BC Numana (Picentia) on the Adriatic coast has a particularly impressive rattling pendant that hangs from the pin of the fibula, consisting of a rectangular bronze plaque with five human figures at the top, and eighteen chains with smaller human and hand shaped pendants at the bottom (Σταμπολίδης 2003, 567, no. 1140 with references). More modest rattling fibulae of different types with elaborate multiple pendant forms, intersected rings or chains hanging from various parts of the fibula are also found in the Central Balkan area (see numerous examples in Vasić 1999).

Naturally such ornaments were visually stunning as well as demonstrably sonorous. It is reasonable to regard these impressive compositions as status symbols, especially given the elite-controlled aspect of metallurgy and the social kudos that vested metal objects. The jingling of bronze ornaments could thus highlight the social eminence of the jewellery bearer and offer protection at the same time from malevolent powers.[10]

Rattling bungles of bronze chains without pendants may offer a finer sound effect. An example of such composition comes from an elite Enotrian female burial at Cazzaiola dated at 600-550 BC (Σταμπολίδης 2003, 551, no. 1088 with references). At the bottom of a large iron fibula consisting of four spires is attached a bungle of several bronze long chains hanging at different lengths. The burial is rich in bronze, iron and amber jewellery which is thought to be part of the bridal gifts of the deceased. Enotrian burials of the same period have also yielded rattling pendants consisting of several bronze chains (Bianco et al. 1996, 157).

Chains of various sizes can also be attached on pins. A pair of Sub-Geometric bronze pins from Prosymna, and similar examples from Iron Age Silesia and Illyria have chains of rather wide intersected rings (Jacobsthal 1956, 116, figs. 340-2).[11] The chains would hang across the bust as they linked the pins that were placed on each shoulder. The acoustic effect of these ornaments should not be as impressive as that of the Italian or the Hallstatt fibulae, however the underlying concept and intentions remain the same.[12] Pendants with chain-like compositions of several wide intersected rings are also found in the Balkans. An impressive example from Karagač has two sets

10. For the widespread belief in antiquity that that sounding bronze has purifying and prophylactic powers see Schatkin 1978 (with earlier bibliography); Villing 2002, 283 n. 218; also discussion in Kolotourou 2005, 183-186.

11. See Jacobsthal 1956, figs. 58 (Krete) and 123 (Trebenischte) for finer chains. His no. 85 from Artemis Orthia sanctuary does not seem to preserve the chain.

12. Representations of chain-pins on Greek terracottas from Praisos in Crete (Jacobsthal 1956, fig. 329) and from Boeotia (Szabó 1994, fig. 115), as well as on vase painting (Jacobsthal 1956, figs. 331-2, detail of Moirai on the Françoise Vase) show such chains with additional pendant pellets or discs. We should also mention the Scandinavian T-shaped pins of the Montelius 5-6 period (750-550 BC), which have pairs of triangular clackers mounted on the crossbar instead of chains (Jacobsthal 1956, 143, 151, figs. 424 and 472).

of large intersected rings hanging from a three-looped frame; four smaller rings are suspended from one of the bottom rings (Kilian-Dirlmeier 1979, 211, no. 1318, pl. 75).[13]

Echoes of the elaborate sounding fibulae from Italy and Central Europe may be found in some Iron Age bronze breast pendants from the Balkans and Greece. An example from a grave at Mati Bezirk (**Fig. 5**) consists of eight extremely long chains hanging from an ornate looped frame; at the end of each chain is attached a miniature openwork pendant (Kilian-Dirlmeier 1979, 209-210, no. 1310, pl. 74). Another example from Axioupolis presents five such pendants strung on a single ring rather than on chains (*ibid.*, 210, no. 1311, pl. 74). It is not entirely clear how these ornaments were worn, but Kilian-Dirlmeier interpreted them as breast pendants on the basis of their position within a grave context from Oliveta Citra (*ibid.*, 209).

These artefacts combine the idea of the suspension rattle with the form of the so-called bird-cage pendant, an openwork pendant type found in sanctuary and grave deposits of the 8th-6th centuries BC (Kilian-Dirlmeier 1979, 50 ff.; Bouzek 1971).[14] According to Kilian-Dirlmeier these pendants were worn in the middle of a necklace (*ibid.*, 80). The bird-cage pendants are characterised by vertical cut-out openings on their rhomboid, elliptical or globular body (compare with pendants of **Fig. 5**). An elongated stem with suspension loop, sometimes replaced by animal or human figures, is usually situated on top of the openwork.

As a single unit the bird-cage pendant is a silent ornament. The form of the bird-cage pendants, however, is associated with actual openwork bronze rattles known from the Caucasus area, Urartu, Mesopotamia, Skythia, Luristan and Northwest Iran since the 3rd millennium BC (Reis 1998, 126, fig. 2a; Rimmer 1969, 39, pl. XIXc; Muscarella 1988, 67 ff. with references). These contain one or more pellets sealed inside that make noise when

Figure 5: Bronze pendant with eight miniature openwork pendants hanging from long chains attached to a looped frame. Albania, Mati Bezirk. Drawing after Kilian-Dirlmeier 1979, pl. 74, no. 1310.

13. It is possible that the twenty-one bronze rings belonging to a jewellery group from Aigaion, now in Ashmolean, could have been part of a similar composite pendant (Jacobsthal 1956, 135, fig. 392:1, 2, 6 and 7). Multiple intersected rings are characteristic of the Scandinavian rattles of the Late Iron Age known as ranglers. This type of suspension or sliding rattle consists of an iron ring on which hang several smaller sounding rings (Lund 1981, 250-2, fig. 3); the rattle form is replicated by bracelets of the Viking period with multiple suspended rings (*ibid.*, 251, fig. 2).

14. The large numbers of bird-cage pendants found in Thessaly, Macedonia and the Balkans suggest Northern Greek/Balkan inspiration, although local manufacture of certain pieces from the Peloponnese may also be surmised (Bouzek 1971, 94; 1974, 72).

Figure 6: Openwork pear-shaped bronze rattle with one pellet inside. Possibly from Iran, 9th-8th century BC. Drawing after Muscarella 1988, no. 370.

agitated (**Fig. 6**). The openwork rattles assume a range of shapes (globular, elliptical, triangular, pomegranate, pear-shaped), openings on the wall that may vary from narrow slits to sophisticated cut-outs, suspension rings at the top or at both ends, and often animal or bird protomes as decoration.[15]

The Greek and Balkan bird-cage pendants evidently adopt many of the features of their eastern cousins, but they are mute variants without the pellets that would make them rattle. Despite not having acoustic properties in themselves, they strongly allude to the well known openwork rattles whose symbolic value may actually have triggered the production of the pellet-less series. The suspension rattles from Axioupolis and Mati Bezirk restore the openwork bird-cage pendants back to being voiced ornaments like their eastern prototypes, the openwork rattles, albeit adapting them to the requirements of European fashion. These examples are demonstrative of the adaptability and dynamic transformations of the rattling ornaments.

Another type of bronze suspension rattle retains the overall form of a three-dimensional bell, but instead of a clapper it has multiple stems hanging from rings at its rim (**Fig. 7**). These ornaments are associated with exclusively female burials, and in some cases single items are deposited in sanctuaries, such as the sanctuary of Artemis Enodia at Pherai, and the sanctuary of Hera Limenia at Perachora (Bouzek 1974, 93, Group E1, fig. 26:5-12; Kilian-Dirlmeier 1979, 45-48). Although it is not impossible that these rattling items may have been worn as neck ornaments (see below note 20), their congregation and distribution within the graves indicates that many such pendants were apparently suspended from a belt or girdle worn around the pelvis of the deceased (Kilian-Dirlmeier 1979, 46). Our illustrated example from Axioupolis (**Fig. 7**) was found in the middle of a tomb along with five similar pendants and two "jug-stoppers" (*ibid.*, no. 284, pl. 19; Bouzek 1974, 93, Group E1, fig. 26: 11-12). Unless this was strictly a burial custom of funerary decoration or dedication, the sound of the pendants would have accompanied the wearer during her lifetime. Whether worn singly or in groups, the bell-shaped pendants with

Figure 7: Bronze bell-shaped pendant with five suspensions. 8th-6th century BC. North Greece, Axioupolis, Tomb 2. Drawing after Kilian-Dirlmeier 1979, pl. 19, no. 284.

15. Iconography indicates that these rattles were suspended from the necks of horses (Muscarella 1988, 68), but a pomegranate-shaped example attached on a chain might suggest that they could also have been worn as pendants (*ibid.*, 274 no. 369). The deposition of an openwork rattle in a 3rd millennium Barbar Temple has led Reis to interpret it as a priestly artefact (Reis 1998, 127).

suspending stems would ring and allude to actual bells which are commonly deposited in Greek sanctuaries and burials from the 8th century onwards.[16]

An associated bronze rattling pendant from the Heraion at Perachora (**Fig. 8**) that presumably decorated a belt or the bust is cut out in the shape of a bell and sounds by means of colliding rings suspended from four ovoid openings at the bottom of the bell (Kilian-Dirlmeier 1979, no. 1306, pl. 73). Both the form and the tinkling sound of this ornament would be comparable to the actual shape and sound of a proper bell. In fact, bronze ornaments with strung and suspension sounding parts may have produced even more compelling sounds than the customary bells and jingles, given their impressive size and sonorous potential.

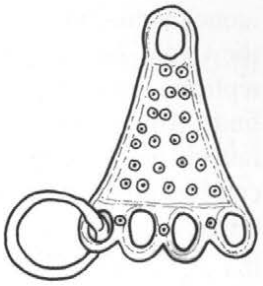

Figure 8: Bronze bell-shaped pendant with suspended rings. 6th century BC. Perachora, Heraion. Drawing after Kilian-Dirlmeier 1979, pl. 73, no. 1306.

Mention should also be made to the well known series of Orientalizing Rhodian golden plaques destined to decorate the bust, either attached to the chest with the help of fibulae or suspended from a chain. Embossed with symbolic religious motifs (Mistress of Animals, Naked Goddess, Woman in the window, Shpinx, and others), these plaques usually have globular, pomegranate or flower-shaped pellets suspended closely from their rims (Laffineur 1978, 78-83, pls. I, III-VIII, XI-XIV, XXIII). The sound of these golden ornaments would have been very light, if at all substantial, but the pieces made of electrum, a gold alloy containing silver and copper, could have been slightly more resonant. It may not be coincidental that the two larger pieces from Camiros described by Laffineur as "pendants de tempes" and which also have long chains with multiple stems and pendants, are made of electrum and thus more likely to produce sound (*ibid.*, 127 ff., nos. 198-9, pls. XXIII:1, 3).

To conclude: ornaments with suspended or strung parts which are sound effective have a very long history and are among the earliest dress accessories that have been recorded in the Mediterranean. Worn from the neck to the knees, these are extremely attractive compositions that often adopt and adapt the shapes and structures of actual instruments such as clappers or vessel rattles and bells, especially during the Iron Age. Their diverse materials and forms result to equally versatile sounds ranging from a subtle rustle to a sonorous rattle. These sounds protect, distinguish and empower the jewellery bearer as they voice metaphoric associations within their respective cultural contexts. In each and every instance, the rattling sounds respond to the movement of the body and clothe one's essence of being during one's lifetime and inside the tomb, where the rattling ornaments are eventually deposited as worthy possessions of both men and women, linking this life with the next.

16. For a recent survey of Greek bells and their connections see Villing 2002, with further references. Large quantities of bells are dedicated at the sanctuaries of Hera at Samos, Athena Chalkioikos at Sparta, Olympia and the Kabeireion at Thebes; fewer or single specimens come from cult sites at Oropos (Building Θ), Messenia (Apollo Korynthos), Menelaion, Aigiai (possibly Artemis), Perachora (Heraion), Argos (Heraion), Eutresis (possibly Demeter), Delphi, Pherai (Artemis Enodia), Delos, Chios (Apollo Phenaios and Harbour sanctuary), Aigina, (Aphaia), the Athenian Acropolis, and the Corycian cave (Pan and Nymphs). They are also found in tombs at Halae, Thespiae, Thebes, Kerameikos and Messenia, in settlement and grave contexts at Olynthus, Pella and at the Athenian Agora.

Rattling jewellery: the Cypriot connection

That certain body ornamentation in Cyprus may have produced sound can be surmised from the iconographic evidence rather than the surviving cypriot jewellery. Terracotta figurines especially of the Cypro-Archaic and Cypro-Classical periods are often shown wearing elaborate jewels and replicate with considerable accuracy many types of Cypriot jewellery that are known from actual finds. Among the different ornaments depicted on the terracottas we can exemplify two types of rattling jewellery: i) necklace with a single pendant bell or jingle, and ii) pendant with a combination of suspended ornaments that form a suspension rattle. Rattling girdles, belts and bust ornaments such as those discussed in the previous section do not feature in Cyprus.

i) Necklace with single bell or jingle.

Figure 9: Bell-shaped male terracotta with mobile legs and upraised arms wearing a bell pendant. Cyprus, uncertain provenance. CG II/III. After Karageorghis 1993, pl XXXIII:10

Figure 10: Female terracotta with bell pendant carrying a vase. Cyprus, uncertain provenance. CA I. After Karageorghis 1998, pl. XII:5.

A few CG and CA terracottas wear a painted conical or triangular pendant which is hanging from a necklace usually indicated by a V-shaped line (**Figs. 9-12**). The pendant can be fully painted or rendered in outline. These ornaments are generically described as "triangular pendants". Following the Near Eastern custom, Cypriote horses are often represented wearing bells that hang below their muzzle. In coroplastic these bells are rendered either plastically in clay, or as fully painted triangles situated right below the muzzle (see for instance Karageorghis 1995, 116, fig. 67). In analogy to those, I suggest that the triangular pendants shown on the human CG and CA clay figurines represent actual bells hanging from a necklace.[17] It is interesting to note that this type of pendant appears in Cypriot coroplastic at roughly the same period with the large amounts of bronze

17. One can not exclude, however, the possibility that they represent clapperless bell-shaped pendants rather than actual bells, like the bell-shaped pendant from a child burial of the Classical period found in Salamis Tomb 73A (Karageorghis 1970, 115, pl. CCX:II:2). Such pendants appropriate the bell form and consequently the bell symbolism, but remain silent ornaments.

bells found at Nimrud (9th-8th centuries BC; Rashid 1984, 112-3), and becomes more common as soon as actual bells start to be deposited in Cypriot burials from the 8th century on.[18]

The bell pendants are depicted on the following terracotta groups:

A) Bell-shaped figurines with mobile legs and upraised arms (**Fig. 9**), dated at CG II-III (Karageorghis 1993a, 79, cat. LGA(ii) 1, 2, pls. XXXIII:10, XXXIV:1).

B) Female figures with upraised arms, with and without a polos, dated at CG III/early CA I (Karageorghis 1993a, 83-4, cat. LGA(iv) 8, 12, pls. XXXVI: 7a-b, XXXVII:6; Karageorghis 1998, 5, cat. I(i) 6, pl. I:8; Hermary 2000, 19 no. 2, pl. 1:2)

C) Female figures carrying a vase or a lamp on their head (**Fig. 10**), dated at CA I-II (Karageorghis 1998, 18 ff., cat. I(iii) 1, 2, 4, 5, 7, 9-11, pls. XI-XIII).[19]

D) Figures of the handmade solid variety from Amathus workshop holding a disc/tambourine (**Figs. 11, 12**), dated at CA I-II (Karageorghis 1998, cat. I(ix) 2, 6, 31, pls. XVII, XVIII, XX; Hermary 2000, 24 no. 22, pl. 4:22).

The horizontal lines on the majority of the pendants from group C (**Fig. 10**) recall the band decoration of actual clay Cypriot bells found in burials (see Karageorghis 1996, 88, cat. Z(a), pl. L:3-7), and further substantiate our interpretation of these ornaments as bells. The coroplast tries to be true to reality with the details of his bell representations, just like with his vase shapes that reflect contemporary types (Karageorghis 1998, 18). In most cases the pendants are small and reserved to the area just below the neckline and between the breasts, thus having a size consistent with that of actual

Figure 11: Tambourine player with bell pendant. Amathus, grotto on the slope of the Acropolis. CA I/II. Drawing after Hermary 2000, 24 no. 22, pl. 4:22.

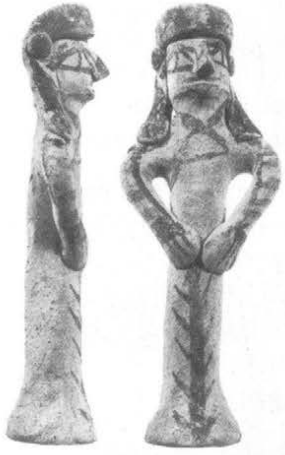

Figure 12: Tambourine player wearing a bell pendant. Cyprus, Amathus, tomb 232. CA II. fter Karageorghis 1998, pl. XVIII:2.

18. The earliest Cypriot bells come from Tomb 81 at Palaepaphos-Skales and from Salamis Tomb 79 (Karageorghis 1996, 88, cat. Z(a)1, 2, pl. L:3, 4; Karageorghis 1973, nos. 142 and 163, pls. LXXX, CCLIV). The former are made in clay, probably as substitutes for actual bronze instruments; the latter are bronze and form part of the horse trappings from Tomb 79. The majority of Cypriot bells have been found in burials at Palaepaphos (Skales and Xylinos), Salamis, Amathus, Kourion, Idalion, Nicosia and elsewhere. Considerable quantities of clay bells are also deposited at the Sanctuary of Aphrodite at Amathus, whereas bronze specimens come from the sanctuary of Athena-Anat at Idalion.

19. A similar example that is touching the head instead of carrying a vase also wears a bell-pendant (Karageorghis 1998, cat. no. I(ii)2, pl. XI:3).

bronze bells from Cyprus and Greece. The pendants of group C, however, are exaggerated and as a rule they extend to the whole torso. This is also seen on one of the four examples of group B with upraised arms, which was found at a bothros deposit at the Sanctuary of Aphrodite at Amathus (Hermary 2000, 19 no. 2). It is possible that the coroplast enlarged the bells in order to make them recognisable and to highlight their significance, whether practical or symbolic.

The fact that figures with upraised arms (groups A and B) often wear a bell pendant most likely indicates a deep cultic significance of the bell in Cyprus. If the attitude of uplifted arms indeed connotates the act of divine invocation or epiphany, then the bell must have acted as an evocatory instrument and a metaphor for the divinity. It is interesting that with the figures of group A the shape of the bell pendant is reproduced in the shape of the body of the figure itself (**Fig. 9**). I am inclined to think that this is not coincidental but suggestive of the associative relationship which is established between the sounding ornament and its bearer, as it has been proposed in the first part of this paper.[20] In this way, a successful invocation is guaranteed by the bell sound that sanctifies the human agent and also protects him from the overwhelming effect of the divine presence.[21] The overall protective quality of the bell is probably the reason why it is worn by the figures of group C which carry jars and probably represent a usual activity of everyday life (Karageorghis 1998, 21), suggesting that the bell pendant was not an uncommon piece of female accoutrement.

One CA example from Amathus (**Fig. 11**) belonging to our group D is wearing a triangular pendant painted in outline with a dot roughly at the centre (Hermary 2000, 24 no. 22, pl. 4:22). It is possible that the coroplast is trying to represent a pellet inside the body of the instrument. He would thus attempt to show a closed rattle or jingle rather than an open bell.[22] So far, jingles and rattle pendants have not been found in Cyprus. Both are evidenced in Egypt since the Old Kingdom (Hickmann 1954; 1965, 60). The Egyptian jingles are usually ovaloid or shell-shaped and are characterised by a slit opening, but there is also a triangular or bell-shaped example shown on a relief from the temple at Luxor, which is worn by Nubian dancers and drum players as an anklet (Hickmann 1965, 62, pl. 2; 1961 72, fig. 42). In addition, a clay rattle from Hazor (Iron Age II stratum) with a bell-shaped quasi-triangular contour has a hole for suspension at the top and could have been worn as pendant (Braun 2002, 100, 104, fig. III.25).

20. A similar coupling characterises some of the Late Geometric bell-shaped female terracottas with mobile legs from Boeotia, which have been interpreted as idols alluding to cult images (Grace 1939; Dörig 1958). These often wear large bell-shaped pendants with pendant stems, which recall the types of bell-shaped rattling ornaments discussed in the previous section.

21. According to Hickmann, the bell as an amulet would protect the person who wears it from evil, but would also protect the others from the malevolent power of that person (Hickmann 1965). Accordingly the bell as a ritual instrument has a twofold function: to signal the divine presence and at the same time to protect from the supernatural powers of the divinity (Kolotourou 2005, 185-186).

22. Open bells, as opposed to closed bells, have an open lower body that resembles upturned cups, and their clapper strikes the rim of their body. Closed bells also known as vessel rattles and jingles, have jingling part or parts moving freely inside a spherical body (see also note 5 above). Jingles are distinguished from rattles in that they usually have only one pellet.

It is possible that the Amathusian coroplast wished to depict a rattle pendant similar to those attested in the neighbouring Egyptian and Levantine contexts.[23] Given the deposition of this terracotta in a grotto below the Acropolis of Amathus and the fact that the figure also plays a tambourine just like the Nubian dancers, it becomes obvious that, with its jingling sound, the rattling pendant was rhythmically enhancing a ritual dance and potentially adding to the efficacy of the performance. The other terracottas of our group D depict the bell pendant in outline without the dot (**Fig. 12**), thus most likely alluding to conical bells with the same function. In stylistic terms the depiction of a tambourine player wearing a bell or a jingle as a neck pendant is a pure creation of the handmade variety of the Amathus workshop.

ii) Pendant with suspension rattles

Three CA terracottas from Palaepaphos with hollow wheel-made cylindrical body and upraised arms present us with a modest version of suspension rattles (Karageorghis 1998, 1-3, cat. I(i)1-3, pls. 1:1-3, figs. 1-3). The figures wear a large tiara and a sash, and are adorned with earrings and a choker necklace. This impressive attire is completed with a long thick chain passing between the breasts, from which hang three relatively small scarabs or ring-seals. One of the examples shows clearly that the scarabs are not stringed directly to the chain, but are suspended from it with an intermediate chain or cord of some sort (**Fig 13**).[24] That the reason for this was practical is beyond doubt; however, the extra loop would also allow the pendants to collide more easily and thus rattle more effectively.

Similar chains with a single scarab seal adorn nude bronze and clay figures of the Late Bronze Age (Karageorghis 2003, 355, fig. 2; Karageorghis 1993a, cat. B(iii)1, pl. IX:4). Increase of the seal number by the 7th century possibly indicates more complex hierarchies and the need for additional insignia of office whose noisy accompaniment emerges as an unavoidable condition but also as an expression and projection of identity. We do not know whether the figures from Palaepaphos represent priestesses of Aphrodite, high officials or the divinity herself. It is possible that they could embody all these identities and imprint them upon the rattling of their insignia.

Figure 13: Female terracotta with uplifted arms and pendant with signet rings. Cyprus, Palaepaphos, CA I. After Karageorghis 1998, pl. I:3.

23. The presence of jingles in the Aegean is problematic as they are extremely scarce finds and their documentation is inconclusive. Μυλωνάς reported a golden nut-shaped jingle from the burial of a child female princess at Mycenae Burial Circle B, Tomb Ξ (Μυλωνάς 1973, 178, 184 no. 405, pl. 159a). In her recent study of Bronze Age Aegean jewellery, however, Konstantinidi describes the ornament as an "ivy-shaped pendant probably suspended by a bead-made bracelet" without making any reference to rattling sound (Konstantinidi 2001, 57, NM8620). An Early Iron Age bronze jingle is mentioned by Kilian-Dirlmeier from a Northern Greek grave at Hagios Panteleimon, but she does not provide an illustration and therefore the shape of this object is conjectured to be spherical, as is most common with jingles (Kilian-Dirlmeier 1979, 63 no. 401).

24. On a terracotta fragment from Enkomi (Tomb 33) a mounted scarab is hanging from the chain of a disc-shaped pendant with a loop that passes through two suspension rings at the back of the scarab (Karageorghis 1993b, 97, fig. 76).

Figure 14: Female mould-made terracottas with rattling ornaments. Cyprus, Achna, CA I/II. After Karageorghis 1999, pl. XII:1, 2

The CA mould-made female figurines from the workshop of Achna show a more elaborate version of this theme (**Fig. 14**). All the typological varieties of this workshop wear a majestic costume consisting of a dress and under-dress, a girdle and a mantle, and they have impressive ornaments which include rattling insignia among others. The figures stand with their feet close and their hands holding their breasts or folded underneath the bust, sometimes bringing offerings or playing the lyre (Karageorghis 1999, 48 ff). In all cases they wear a choker, one or two longer beaded necklaces, and finally a thick chain with a large disc pendant. From the bottom of the pendant hang five scarabs, a pendant in the form of a human figure with the hands on the sides, and perhaps a larger ring seal. These multiple pendants hang below the breasts and cover the broad area of the abdomen. The priestesses of Achna, if this is indeed what the figures represent, were rattling more than any other religious official on the island.[25]

What is so peculiar about the cult of Achna that leads to such ornamental and acoustic excessiveness? Jacqueline Karageorghis suggested that this may reflect the desire to show a magnificent and imposing cult (Karageorghis 2003, 359). This might be true, but the symbolic dimensions of the rattling sounds that we discussed so far suggest that we should probably look for other explanations as well.

An interesting parallel for the lavish garb and the rattling jewellery of the figurines from Achna may be found in a bronze statuette of the Urartian goddess Arubani-Bagbartu from the city of Van (Darabey fortress) dated at the late 8th-early 7th century BC, now in the Historical Museum of Armenia. The goddess is seated and wrapped in a belted cloth once ornamented with gold plaques that passes at least twice around her body and once over her head and back (Loon 1966, 87-8, pl. X). She wears an exceptionally impressive necklace of four rows of beads or chains that cover her bust; from the last row hang three long pendant chains which cover her abdomen (**Fig. 15**), recalling some of the rattling ornaments discussed in

Figure 15: Bronze statuette of the goddess Arubani-Bagbartu. Urartu, Van, 8th/7th century BC. Drawing after Loon 1966, pl. X.

25. Two examples from Idalion and Arsos, nevertheless, show a single scarab suspended from the bottom of the disc-pendant (Krageorghis 1999, cat. X(v)42 and cat. X(vi)59, pls. LXXII:2, LXXIII:9).

the previous section.[26] A large pin is situated between the breasts, at the same place where we find the disc-shaped pendant on the Cypriot figures from Achna. It is worth noting that the suspension rattles of both the Cypriot and the Urartian figures are arranged so that they fully cover and apparently protect the abdomen area. Being the consort of the chief Urartian male god Khaldi, Arubani is the archetypal earth goddess of vegetation worshipped as bestower of fertility (Biagov 1978). Her character shares aspects with old river goddesses such as the Iranian-Persian Anahit, the Phoenician Ashtaroot as well as the Greek nature goddess Artemis, and as such it is probably akin to Artemis-Kybele that was worshipped at Achna. Although the ornaments worn by Arubani-Bagbartu and by the priestesses of Achna adopt different sounding insignia which are evidently culture-specific, their distinct sound properties display the same eagerness to appropriate rattling sounds in order to express and define the underlying character of the divinity. It is interesting to note that the rattling paraphernalia associated with the cult of Artemis-Kybele at Achna are different from those that are employed in the Amathusian cult of Aphrodite (see above), a demarcation that may also reflect a dichotomy in the establishment, doctrine or fundamental concepts of the respective cults.

To conclude: through the art of the coroplast we have been able to detect the use of rattling dress accessories in Cyprus which would have otherwise eluded us. Altogether, Cyprus produces an unparalleled amount of representations of bell pendants. The four typological varieties of terracottas wearing bells postulate that such ornaments were worn on a regular basis by male and female worshippers in ritual contexts and most likely in everyday life as well. In this the Cypriots may have shared the tastes and practices of their neighbours in the Levant and further east. Suspension rattles on the other hand are restricted to specifically ritual use and worn only by female priestesses of Artemis-Kybele and of the Paphian Aphrodite. Their form is a mixture of old-style insignia arranged according to contemporary trends of rattling jewellery in other parts of the Mediterranean but still rooted in the local tradition, thus negotiating meanings and relationships within and outside the island.

Katerina Kolotourou,
Department of Classics, University of Edinburgh
David Hume Tower, George Square, Edinburgh EH8 9JX, UK
Email: akoloto1@staffmail.ed.ac.uk

26. Especially compare with the pendants from Karagas and Mati Bezirk that feature large rings and very long chains which would cover the upper body in a similar manner.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εμπειρία από το κουδούνισμα των κοσμημάτων δεν έχει χρονικούς περιορισμούς, γι' αυτό και περιδέρεια, σκουλαρίκια και άλλα κοσμήματα που κροταλίζουν κατασκευάζονταν σε όλες τις περιόδους και σε όλους τους πολιτισμούς της Μεσογειακής λεκάνης. Ο καλλωπισμός, η προστασία και η δήλωση αξιώματος καθώς και η επίδειξη πλούτου αναμφίβολα είναι έργο των κοσμημάτων, σε πολλές όμως περιπτώσεις τέτοιοι συμβολικοί συσχετισμοί μπορούν επίσης να εκφραστούν μέσω του κροταλίσματος που παράγεται από συγκεκριμένα διακοσμητικά σχήματα. Η παρούσα εργασία πραγματεύεται κοσμήματα για το σώμα από την περιοχή της Μεσογείου που κατασκευάζονταν με την προοπτική να παράγουν ήχο, όταν θα φοριόντουσαν. Γίνεται ιδιαιτέρως αναφορά σε αναπαραστάσεις εξαρτημάτων που παρήγαν ήχο και παρουσιάζονται σε κυπριακές τερρακότες, όπως είναι για παράδειγμα τα κωδωνόσχημα αναρτήματα ή τα κοσμήματα από την Άχνα που θα μπορούσαν να προσδιοριστούν ως κρεμαστά κρόταλα.

BIBLIOGRAPHY

Aldred, C. 1978, *Jewels of the Pharaohs. Egyptian Jewellery of the Dynastic Period*, 2nd ed. London.

Andrews, C.A.R. 1981, *Catalogue of Egyptian Antiquities in the British Museum VI. Jewellery I. London.*

—— C. 1990, *Ancient Egyptian Jewellery*. London.

Bélis, A. 1988, "Musique et transe dans le cortège Dionysiaque", in *Transe et theâtre. Actes de la table ronde internationale, Montpellier 3-5 Mars. Cahiers du GITA* 4: 9-29.

Besseler, H., Schneider, M. and W. Bachmann (eds.) 1961-, *Musikgeschichte in Bildern*. Leipzig.

Bianco, S. et al. (eds.) 1996, *I Greci in Occidente: Greci, Enotri e Lucani nella Basilicata meridionale*. Naples.

Biagov, L.N. 1978, "Über die Natur des Gottes Haldi und der Göttin Arubani-Bagbartu", *Oikumene* 2: 149-152.

Bouzek, J. 1971, "Openwork «Bird-cage» Bronzes", 77-104 in J. Boardman, M.A. Brown, & T.G.E. Powell (eds.), *The European Community in Later Prehistory. Studies in Honour of C.F.C. Hawkes*. London.

Bouzek, J. 1974, *Graeco-Macedonian Bronzes*. Prague.

Braun, J. 1997, "Musical Instruments", 70-79 in E.M. Meyers (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, vol. 4. New York and Oxford.

—— 2002, *Music in Ancient Israel/Palestine*. Michigan and Cambridge.

Coarelli, F. 1970, *Greek and Roman Jewellery*. London (translated by D. Strong, originally published in 1966 under the title *L' oreficeria nell' arte classica*, Milan).

Clark, R. 1979, *Costumes and Accessories from Central Asia: Alexandra and Leigh Copeland Collection, 27 February-20 May 1979*. National Gallery of Victoria. Exhibition catalogue.

Daremberg, C. and Saglio, E. 1875, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. Paris.

Dörig, J. 1958, "Von Griechischen Puppen", *Antike Kunst* 1: 41-52.

Dournon, G. 1992, "Organology", 245-300 in H. Myers (ed.), *Ethnomusicology. An Introduction.* New York and London.

Eicher, J.B. and Roach-Higgins, M.E. 1998, "Definition and Classification of Dress", 8-28 in R. Barnes and J.B. Eicher (eds.), *Dress and Gender. Making and Meaning.* New York and Oxford.

Eles Masi, von P. 1986, *Le fibule dell'Italia settentrionale.* Prähistorische Bronzefunde Abteilung XIV-Band 5. Munich.

Fisher, A. 1984, *Africa Adorned*, London.

Finscher, L. (ed.) 1994- *Die Musik in Geschichte und Gegenwart (Allgemeine Enzyklopädie der Musik), Vols. i-xx.* 2nd ed. Kassel and London.

Gerlach, M. (ed.) 1971, *Primitive and Folk Jewellery.* New York (first published in 1906 under the title *Völkerschmuck, mit besonderer Berücksichtigung des metallischen Schmuckes*, Vienna).

Grace, F.R. 1939, *Archaic Sculpture in Boeotia.* Boston.

Grace, V.R., 1956, "The Canaanite Jar", 80-109 in S. Weinberg (ed.), *The Aegean and the Near East. Studies Presented to Hetty Goldman.* New York.

Hermary, A. 2000, *Amathonte V. Les figurines en terre cuite archaïques et classiques, les sculptures en pierre.* Athens.

Hickmann, H. 1951 , "Zur Geschichte der altägyptischen Glocken", *Musik und Kirche* 2: 3-19.

—— 1954, "Die altägyptische Rassel", *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* LXXIX: 116-129.

—— 1961, *Ägypten.* Musikgeschichte in Bildern. Musik des Altertums. Band 2/1. Leipzig.

—— 1965, "Pharaonic Jingles", 45-70 in C. Reese, and R. Brandel (eds.), *The Commonwealth of Music.* New York.

Higgins, R.A. 1961, *Greek and Roman Jewellery.* London.

Hornbostel, von E. M. and Sachs, C. 1961, "Classification of Musical Instruments", *Galpin Society Journal* XIV: 3-29 (translated by A. Baines and K.P. Wachsmann from the original 1914 text "Systematik der Musikinstrumente. Ein Versuch", *Zeitschrift für Ethnologie* 46: 553-590).

Jacobsthal, P. 1956, *Greek Pins and Their Connections with Europe and Asia.* Oxford.

Karageorghis, J. 1999, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus V. The Cypro-Archaic Period. Small Female Figurines. B. Figurines Moulées.* Nicosia.

—— 2003, "The Goddess of Cyprus Between the Orient and the Occident", 353-361 in N.C. Stampolidis and V. Karageorghis (eds.), *Sea Routes. Interconnections in the Mediterranean. 16th-6th c. BC.* Athens.

—— V. 1970, *Excavations in the Necropolis of Salamis II. Salamis Vol. 4.* Nicosia.

—— 1973, *Excavations in the Necropolis of Salamis III. Salamis Vol. 5.* Nicosia

—— 1993a, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus II. Late Cypriote II-Cypro-Geometric III.* Nicosia.

—— 1993b, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus III. The Cypro-Archaic Period. Large and Medium Size Sculpture.* Nicosia.

—— 1995, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus IV. The Cypro-Archaic Period. Small Male Figurines.* Nicosia.

—— 1996, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus VI. The Cypro-Archaic Period. Monsters, Animals and Miscellanea.* Nicosia.

—— 1998, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus V. The Cypro-Archaic Period. Small Female Figurines. A. Hand-made/Wheelmade Figurines.* Nicosia.

Karali, L. 1999, *Shells in Aegean Prehistory.* Oxford.

Kilian-Dirlmeier, I. 1979, *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit.* Prähistorische Bronzefunde Abteilung XI-Band 2. München.

Kolotourou, K. 2005, "Music and Cult: the Significance of Percussion and The Cypriote Connection", 183-204 in V. Karageorghis, H. Matthäus and S. Rogge (eds.), *Cyprus: Religion and Society from the Late Bronze Age to the End of the Archaic period.* Proceedings of an international symposium on Cypriote archaeology, Erlangen 23-24 July 2004. Möhnesee.

Konstantinidi, E.M. 2001, *Jewellery Revealed in the Burial Contexts of the Greek Bronze Age.* Oxford.

Kromer, K. 1959, *Das Gräberfeld von Hallstatt.* Florence.

Laffineur, R. 1978, L'orfèvrerie Rhodienne orientalisante. Paris.

Loon, van M.N. 1966, *Urartian Art.* Instanbul.

Lund, C. 1981, "The Archaeomusicology of Scandinavia", *World Archaeology 12/3, Archaeology and Musical Instruments*: 246-265.

Manniche, L. 1991, *Music in Ancient Egypt.* London.

Marcuse, S. 1975, *A Survey of Musical Instruments.* London.

Maxwell-Hyslop, K.R. 1971, *Western Asiatic Jewellery.* London.

Muscarella, O.W. 1988, *Bronze and Iron. Ancient Near Eastern Artefacts in the Metropolitan Museum of Art.* New York.

Musche, B. 1988, *Vorderasiatischer Schmuck zur Zeit der Arsakiden und der Sasaniden.* Leiden.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1973, *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών.* Athens.

Ogden, J. 1982. *Jewellery of the Ancient World.* London.

Pease, S.A. 1904, "Notes on Some Uses of Bells Among the Greeks and Romans", *Harvard Studies in Classical Philology* 15: 29-59.

Porada, E. 1967, "On Deer, Bells and Pomegranates", *Iranica Antiqua* VII: 99-120.

Price, P. 1983, *Bells and Man.* Oxford.

Rashid, S.A. 1984, *Mesopotamien.* Musikgeschichte in Bildern. Musik des Altertums. Band 2/2. Leipzig.

Rault, L. 2000, *Musical Instruments. A Worldwide Survey of Traditional Music-Making.* London.

Reis, F. 1998, "Music Archaeological Data for Cultural Contact Between Sumer and the Greater Indus Area: an Introductory Study", 123-164 in A. Buckley (ed.), *Hearing the Past: Essays in Historical Ethnomusicology and the Archaeology of Sound.* Liège.

Rimmer, J. 1969, *Ancient Musical Instruments of Western Asia in the British Museum.* London.

Roach, M.E. and Eicher, J.B. 1973, *The Visible Self: Perspectives on Dress.* New Jersey.

Sachs, C. 1940, *The History of Musical Instruments.* New York.

Sadie, S. (ed.) 1984, *The New Grove Dictionary of Musical Instruments. Vols. i-iii.* London.

—— 1980, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians. Vols. i-xx.* London.

Schatkin, M.A. 1978, "Idiophones of the Ancient World", *Jahrbuch für Antike und Christentum* 21: 147-72.

Σταμπολίδης, N. X. (ed.) 2003, *Πλόες...Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις Λαών της Μεσογείου 16ος-6ος αι. π.Χ.* Athens.

Szabó, M. 1994, *Archaic Terracottas of Boeotia.* Roma.

Tait, H. (ed.) 1986, *Seven Thousand Years of Jewellery.* London.

Trumpf-Lyritzaki, M. 1981, "Glocke", 164-196 in *Reallexikon für Antike und Christentum* XI. Stuttgart.

Vasić, R. 1999, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, Prähistorische Bronzefunde Abteilung XIV-Band 12. Munich.

Villing, A. 2002, "For Whom did the Bell toll in Ancient Greece? Archaic and Classical Greek Bells at Sparta and Beyond", *Annual of the British School at Athens* 97: 223-295

Williams, D. and J. Ogden, 1994, *Greek Gold. Jewellery of the Classical World.* London.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΑ ΚΕΝΤΗ

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ Ή ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΣΗΜΕΡΑ ΤΗ ΧΑΜΕΝΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

Η παρούσα εισήγηση καταθέτει έναν προβληματισμό γύρω από τις 'έμφυλες' αναζητήσεις στον χώρο της αρχαιολογίας και παράλληλα επιχειρεί να διερευνήσει τη διαχρονική απεικόνιση του θήλεως στα προϊστορικά χρόνια ως ένα από τα εργαλεία κατανόησης της θέσης, του ρόλου και της υπόστασής του στα κοινωνικά συστήματα. Η αναδρομή στο παρελθόν και η δειγματοληπτική επισκόπηση των σύγχρονων δεδομένων αποκαλύπτει την πολύ αργή πρόοδο που σημειώνεται στη συμμετοχή της γυναίκας στην πολιτική πράξη και τις εξουσιαστικές δομές, η οποία μετά από μια μακροχρόνια περιπλάνηση γεμάτη από επαναστάσεις, διεκδικήσεις και 'νίκες' αναζητεί ακόμα τη χρυσή τομή των πολλαπλών ρόλων και ιδιοτήτων της. Στο ίδιο πλαίσιο δοκιμάζεται η στερεότυπη προσέγγιση των γυναικείων ειδωλίων που συχνά γίνονται εργαλεία της σύγχρονης αρχαιολογίας για την κατανόηση και ερμηνεία κοινωνικών δεδομένων μιας εποχής και του ιδεολογικού υπόβαθρου παραγωγής τους. Παρά την αμφιλεγόμενη αξιοπιστία των ερμηνειών αυτών και του βαθμού του υποκειμενισμού που εμπεριέχουν, μπορούν να παράσχουν και πληροφορίες χρήσιμες, στο βαθμό που μπορούν να ελεγχθούν (και Hayden, 1998, 37).

Πρωταρχικά θα ήθελα να σταθώ στον όρο '*φύλο*'. Στη θεματολογία συνεδρίων, σεμιναρίων και συσκέψεων πολιτικών οργάνων αποδεικνύεται ότι ο όρος χρησιμοποιείται εύσχημα και διακριτικά κυρίως αντί του όρου *θήλυ* ή *γυναίκα*, παρόλον ότι 'το φύλο και το γένος δεν είναι αναπόφευκτα συνδεδεμένα. Ήδη η ανθρωπολογία έχει δείξει ότι αρκετοί πολιτισμοί δεν διαθέτουν το απλουστευτικό διαιρετικό σχήμα των γενών που χρησιμοποιείται από τους αρχαιολόγους' (Hamilton, 2000, 23, 28) και οι κοινωνιολόγοι υποστηρίζουν ότι το φύλο είναι βιολογικό, ενώ το δεύτερο πολιτισμικό συστατικό, είναι θέμα κουλτούρας (Gilchrist, 1999, 9).

Αν ανατρέξει κάποιος στο διαδίκτυο, για να εξερευνήσει ιστορικά τη διοργάνωση αρχαιολογικών συνεδρίων, την έκδοση εντύπων και τη συγγραφή άρθρων αναφορικά με το φύλο, θα διαπιστώσει πως υπάρχουν χιλιάδες αναφορές γι' αυτό το θέμα, αποτελεί, δηλαδή, προσφιλές αντικείμενο έρευνας και επιστημονικής ανάλυσης. Αλλά πιο διαφωτιστική για την πραγματική σημασία και απόδοση του όρου υπήρξε η επισκόπηση 26 σελίδων σχετικής βιβλιογραφίας άρθρων και συνεδρίων με αυτό -το φύλο- ως θέμα, όπου η λέξη *γυναίκα* αναφέρεται 136 φορές και η λέξη *άνδρας* 4 μόνον εκ των οποίων οι δύο ήταν αναφορά σε όνομα περιοδικού (*Άνδρας*). Σε βιβλιογραφία 122 σελίδων με θέμα Gender and Archaeology[1] αναφορά στη λέξη

1. Η αρχαιολογία του φύλου άρχισε να διακρίνεται στο πλαίσιο της νέας αρχαιολογίας η οποία κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970 άρχισε να ερευνά τη σταδιακή εξέλιξη των κοινωνικών φαινομένων και των κοινωνικών δομών και τη διαμόρφωση των κοινωνικών 'τάξεων' ή διαβαθμίσεων και ομάδων.

γυναίκα/ες γίνεται 487 φορές, ενώ στη λέξη *άνδρας* σχεδόν 4 φορές, αφού από αυτές η μία είναι επίρρημα (manly). Μερικές φορές γίνονται διπλές ή περισσότερες αναφορές στο ίδιο άρθρο ή τίτλο βιβλίου, ενώ η λέξη *man* δεν σημαίνει πάντοτε το άρρεν αλλά τον άνθρωπο. Άρα ο όρος *φύλο* σ' αυτές τις περιπτώσεις στην πραγματικότητα ταυτίζεται με τη *γυναίκα*.

Αφετηρία της τοποθέτησής μου πάντως δεν είναι κάποιο φεμινιστικό[2] ιδεολογικό πλαίσιο. Η αξία του θήλεως γένους είναι για μένα αυτονόητη, ώστε αρχικά αντιδρούσα στην ανάγκη της ύπαρξης γυναικείων οργανώσεων για προώθηση αιτημάτων που αφορούν τη γυναίκα. Οι έμφυλες αναζητήσεις συνεδρίων, οργανώσεων και πολιτικών και κοινωνικών συμπεριφορών προκαλούν ανάμεικτα συναισθήματα. Ίσως επειδή γίνεται αντιληπτό ότι -πέραν από την προσπάθεια που πρέπει να καταβάλλεται, ώστε η αρχαιολογική ερμηνευτική προσέγγιση να γίνει όντως έμφυλη (και όχι εν-θηλυ) κατά το δυνατόν- αυτές απορρέουν όχι μόνον από ερευνητική απορία αλλά γιατί το επιβάλλει η σημερινή πραγματικότητα. Και παρά τα βήματα και τις μεταρρυθμίσεις, η γυναίκα σε παγκόσμιο επίπεδο εξακολουθεί να τυγχάνει καταπίεσης, εκμετάλλευσης και θυματοποίησης, ενώ κατά το μεγαλύτερο ποσοστό είναι αμέτοχη, όπως θα φανεί κατωτέρω, στα πολιτικά δρώμενα και στα ανώτερα όργανα λήψης αποφάσεων.

Έτσι αν και διανύουμε τον 21ο αιώνα, αιώνες μετά την αρχαία Αθήνα, όπου η δημοκρατία ήταν ανδροκρατία, και τη Σπάρτη, όπου επίσης η γυναικεία απελευθέρωση εξυπηρετούσε την κρατική πολιτική, και ζούμε αιώνες μετά από τις χρονικές περιοχές στις οποίες γίνεται αναφορά στη συνέχεια, υπάρχει ένα στοιχείο που συνδέει αυτές τις, φαινομενικά απομακρυσμένες, εποχές: Η ανάγκη της αναζήτησης της θέσης των 'φύλων', της πορείας και της θέσης ειδικά του θήλεως γένους.

Στην προκειμένη περίπτωση τα εθνογραφικά παράλληλα είναι χρήσιμα κατά τη διερεύνηση των κοινωνικών συστημάτων, όταν λαμβάνονται υπόψιν οι παράμετροι που επηρεάζουν τις υπό μελέτη και σύγκριση κοινωνίες και ως εκ τούτου τυχόν συμπεράσματα με βάση αυτές (Hayden, 1998). Αλλιώς, διευρύνουν μεν πιθανότητες ερμηνείας και δημιουργούν προκατάληψη, σύγχυση και ανασφάλεια ως προς το ποια είναι πιθανότερο η σωστή, επιτρέποντας στην αρχαιολογική προσέγγιση μια μεγάλη ελαστικότητα. Εδώ παρατίθενται στοιχεία από το παρελθόν και το παρόν που χρησιμοποιήθηκαν ενδεικτικά ως τροφή για περαιτέρω προβληματισμό αναφορικά με την εξέλιξη του ρόλου του γυναικείου φύλου.

Ο ρόλος και η θέση κάθε φύλου συναρτάται από τις βιολογικές καταβολές και τις οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότητες κάθε εποχής. Εκτιμάται ότι οικονομικά, κοινωνικά και φυλετικά δεδομένα στις αρχές της εξέλιξης επέβαλαν τη μητριαρχία[3] και μια κυρίαρχη γυναικεία θεαλογία. Οι ανασκαφές στο Çatal Huguk, τα κοινά χαρακτηριστικά των μύθων και των ηρωίδων τους στην παγκόσμια μυθολογία, η θρησκεία, ο μεγάλος αριθμός γυναικείων ονομά-

2. Η αρχαιολογία του φύλου είναι άμεσα συνδεδεμένη με διάφορα φεμινιστικά κινήματα και διαφοροποιείται αναλόγως και των ιδεολογικών αντιλήψεων που διακρίνουν τα φεμινιστικά κινήματα κατά εποχές.

3. Για τη μητριαρχία ως κοινωνικό σύστημα ή θεσμό δικαίου υπάρχουν διιστάμενες απόψεις (και Πύργου, 1988, 1-15)

των και σύμβολα (εικ.1α, 1β) που θεωρούνται μητριαρχικά (αυγό, διπλούς πέλεκυς, αιδοίο, Μεγάλη-Μητέρα, Μέδουσα, Σελήνη) και που παρατηρούνται σε πολλές περιοχές της γης, ωθούν αρκετούς στο συμπέρασμα ότι η μητριαρχία ήταν υπαρκτό και παγκόσμιο φαινόμενο που τοποθετείται χρονολογικά από το 500.000 π.Χ. μέχρι το 3000 π.Χ. με αποκορύφωμα το 9000 π.Χ., όταν οι άνδρες ήταν ακόμα κυνηγοί (Πύργου, 1988, 14. Gimbutas, 1989. Gilchrist 1999, 25). Τα σημαντικότερα ίσως οφέλη που αποκόμισαν οι ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες από την εισαγωγή της αναλυτικής κατηγορίας φύλο, είναι η κατανόηση της γυναίκας ως ουσιωδώς διαφορετικής από τον άνδρα βάσει της αναπαραγωγικής της φυσιολογίας από την οποία, άλλωστε, πηγάζει η αμφίσημη εννοιολόγησή της ως ενός πλάσματος ιερού και επικίνδυνου (Αθανασίου, 2004).

Εικ. 1α

Εικ. 1β

Αλλά στα γνωστικά πεδία των κοινωνικών επιστημών η παραδοσιακή θεώρηση του φύλου και οι καθιερωμένες αξιωματικές παραδοχές άρχισαν πια να αμφισβητούνται. Εύστοχα υπογραμμίζεται ότι αυτό που χρειάζεται ακόμα είναι να ανιχνευτούν οι σχέσεις πολιτικής, κοινωνικής και επιστημονικής εξουσίας, επειδή νομιμοποιούν την εσωτερική ομοιογενοποίηση των φύλων με τρόπους που επιδρούν καταπιεστικά και απαξιωτικά όχι συμμετρικά για όλα τα έμφυλα υποκείμενα, αλλά *κυρίως* για τις γυναίκες (αυτόθι).

Ζητούμενο, δηλαδή, είναι να εξεταστούν οι σχέσεις εξουσίας, όχι αυτές που κατασκευάζουν τις 'γυναίκες' σαν φυσικά δεδομένη και εγγενή 'διαφορά' –και μάλιστα παθολογική και απαξιωμένη σε σχέση με αυτή των ανδρών– αλλά που εκμεταλλεύονται αυτή τη διαφορά που υπάρχει.

Επομένως, το κράτος γένους αρσενικού ισχύει ακόμα, κάτι που πολύ παραστατικά καταγράφεται στον χώρο της πολιτικής, τον χώρο με το μεγαλύτερο έλλειμα γυναικών, μια κατάσταση με ευρύτερες και βαθύτερες διαστάσεις και προεκτάσεις σε πολυσχιδείς εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής.

Χαρακτηριστική είναι έρευνα για επισήμανση των αιτίων που αφορούν την ασύμμετρη θέση των φύλων σε ορισμένες κοινωνίες, όπως αυτές του Κεντρικού Αρχιπελάγους στη νοτιοανατολική Ασία. Διαφάνηκε ότι η γυναίκα εξακολουθεί να μειονεκτεί ειδικότερα σε θέματα κύρους, ισχύος και ειδικά πολιτικής εξουσίας, παρά την αυτονομία και τις ίδιες γνώσεις που κατέχει με τους άνδρες (Bacus, 2002, 321). Ακόμα και στις περιπτώσεις όπου οι γυναίκες διέθεταν προϊόντα ικανά να παράγουν πλούτο, δεν ήλεγχαν την πολιτική χρήση αυτών των αγαθών, δηλαδή τη δημιουργία συμμαχιών και το εξαγωγικό εμπόριο που θα τους παρείχε τη δυνατότητα να ενδυναμώσουν την πολιτική ισχύ και το κύρος τους.

Σταθερά, αποδεικνύεται ότι κυρίως οικονομικοί λόγοι και δευτερευόντως εθνικοί και κοινωνικοί προκαλούν τις δέουσες ανακατατάξεις, μεταρρυθμίσεις και ανατροπές μερικές φορές που, θεωρητικά, ενδέχεται να αναβαθμίσουν τον ρόλο της γυναίκας σε όλα τα επίπεδα.

Κατ' επέκταση, η αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας του φύλου και της θέσης της γυναίκας στον χωροχρόνο δεν ήταν και δεν μπορούσε ποτέ να ήταν ανεξάρτητη από τα οικονομικά και τα κοινωνικά δεδομένα κάθε εποχής και τις επιστημονικές ανησυχίες και τα ρεύματα σκέψης στους συναφείς τομείς της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας (και Gilchrist, 1999). Όμοια και στην αρχαιολογική έρευνα η επικέντρωση στο φύλο έχει αφετηρία οικονομικούς στόχους, κοινωνικά αιτήματα και κινήματα.

Από την άλλη ένας τρόπος να διεισδύσει κάποιος και να ανιχνεύσει την αρχική σκέψη γύρω από τα ανθρώπινα όντα και τις μεταξύ τους σχέσεις είναι η έρευνα των απεικονίσεων των ανθρωπίνων μορφών επίσης σε διάφορες εποχές.

Εικ. 2

Εικ. 3

Στην κατά κανόνα νατουραλιστική τέχνη της Παλαιολιθικής Εποχής ανάμεσα στις πρώτες απεικονίσεις του Ανθρώπου, λίγες παριστάνουν άνδρες. Το ότι το πρόσωπο στερείται νατουραλισμού δεν οφείλεται σε κακοτεχνία αλλά σε πρόθεση. Το άλογο συχνά συμβόλιζε το αρσενικό στοιχείο γι' αυτό το πρόσωπο του άνδρα εικονιζόταν με μακριά οριζόντια μύτη που του προσέδιδε ζωώδη-αλογίσια μορφή (εικ. 2) (Αρχαιολογία και Τέχνες, 41, εικόνες του άνδρα). Παρά τη σπανιότητα απεικόνισης της ανδρικής παρουσίας, το πρώτο λεγόμενο γλυπτό που σύμφωνα με τη δημοσίευση[4] στρωματογραφικά ανάγεται στα 500 χιλιάδες χρόνια π.Χ.. επωνομάζεται φαλλοφόρος μορφή, ανήκει δηλαδή σε άνδρα (εικ. 3)

Αργότερα, κατά τη Νεολιθική και την Πρώιμη Χαλκοκρατία, η σπανιότητα της ανδρικής παρουσίας εξακολουθεί γενικά σε μια φαινομενικά τουλάχιστον γυναικοκρατούμενη και άφυλη θεματική, όπου το ανδρικό στοιχείο στον ελλαδικό χώρο φθάνει σε ποσοστό μεταξύ 2 και 10% του συνόλου των ανθρωπόμορφων ειδωλίων αυτών των εποχών ποσοστό που δεν αντιστοιχεί στην αριθμητική αναλογία των ανδρών σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού (Μαραγκού, 1991,15).

Η γυναικεία μορφή επικρατεί και στα ειδώλια της Εποχής του Χαλκού. Ωστόσο, και πάλι δεν μπορεί να ευσταθεί ισοπεδωτική άποψη, σε σχέση με την κοινωνική και πολιτική θέση των γυναικών την ίδια περίπου εποχή σε διάφορες περιοχές. Η Κρήτη φαίνεται να διαφοροποιείται ως προς αυτό, αφού οι απεικονίσεις γυναικών και στις τοιχογραφίες, τα σφραγιστικά δακτυλίδια και αλλού είναι εύγλωττες του ρόλου μιας κάστας τουλάχιστον γυναικών με πολύ σημα-

4. www.aee.gr.

ντική δράση στον χώρο της λατρείας, ενώ δεν αποκλείεται αυτά να αποτελούν κατάλοιπο μιας προγενέστερης μητριαρχικής δομής.

Αν και σπανίζουν οι απεικονίσεις ανθρώπινων μορφών στην αγγειοπλαστική της ίδιας εποχής, σε τρία γνωστά λίθινα αριστουργήματα τέχνης, αγγεία και ρυτό, παριστάνονται άνδρες που επιστρέφουν από γεωργική εργασία, κυνήγι και σε αγώνες πάλης αντίστοιχα (εικ. 4, 5) (Σακελλαράκης, 1991, 64-68).

Εικ. 4

Εικ. 5

Η μυκηναϊκή κεραμεική όμως παρουσιάζει συνήθως πολεμιστές, αναβάτες σε άρματα, ολόσωμες ανδρικές φιγούρες και κεφαλές σε μεγαλύτερη ποικιλία και αριθμό από τις γυναικείες (Furumark, 1972, 237-242, 452.).

Στο πεδίο των έμφυλων ερευνών αρκετοί μελετητές επιχειρούν να διακρίνουν τον πολλαπλό ρόλο της γυναίκας πέρα από τη σφαίρα της θρησκείας, όπου προσανατολίζονταν μέχρι προ τινός. Βάση και αφορμή τα αρχαιολογικά ευρήματα, τοιχογραφίες και γυναικεία ειδώλια, γύρω από τα οποία αναπτύχθηκαν ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις και προβληματική με έμφαση στην ποικιλότητα των ερμηνειών και ανάλογα με την οπτική γωνία υπό την οποία μελετώνται (Lesure, 2000, Begg, 1991). Θα σταθώ ιδιαίτερα στα τελευταία:

Τα ειδώλια ανήκουν στην κατηγορία αντικειμένων που ακόμα κι αν προέρχονται από τα οικιστικά κατάλοιπα των χώρων καθημερινής δημόσιας ή οικογενειακής ζωής ή εκφράζουν ατομικές ανάγκες, πρέπει να διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες κατηγορίες ευρημάτων, όπως τα χρηστικά εργαλεία, τα εξαρτήματα, διάφορες επινοήσεις και τα όπλα, τα οποία έχουν προφανή ή αυτονόητη λειτουργικότητα, καθώς και από τα είδη ατομικής χρήσεως.

Το σχήμα, η μορφή, ο τύπος κι η διακόσμησή τους, η ποιότητα και ο τόπος εναπόθεσής τους δεν είναι άσχετα με τις κοινωνικές αντιλήψεις και την κυρίαρχη ιδεολογία η οποία προκύπτει μέσα από τις επαφές, τις επιδράσεις, την ανάπτυξη των παραγωγικών σχέσεων και της οικονομικής βάσης των κοινωνικών οντοτήτων.

Εικ. 6

Τα γυναικεία ειδώλια της Παλαιολιθικής Εποχής από διάφορες θέσεις της Ευρώπης παρουσιάζουν αξιοσημείωτη τεχνοτροπική ομοιομορφία. Απεικονίζονται συνήθως γυμνά και έχουν μεγάλα στήθη και γλουτούς και παχείς μηρούς, είναι δηλαδή στεατοπυγικά (εικ. 6). Λόγω ακριβώς της μορφής τους σχετίζονται με τη γονιμότητα και λόγω της αριθμητικής υπεροχής τους με τη Θεά Μητέρα (Κοκκινίδου και Νικολαϊδου, 1993, 53-54). Ενωρίτερα ο Ucko (1968) αρνήθηκε την ερμηνεία 'μητέρας-θεάς' στα γυναικεία ειδώλια, ενώ άλλοι υποστηρίζουν ότι χάριν ευκολίας στην τυπολογική ταξινόμηση δημιουργήθηκε η κατηγορία των γυναικείων ειδωλίων που αντιπροσωπεύουν θεότητες (Καραγιώργης, 1993, 3). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αποφευχθεί ένα

πιθανό λάθος: Της σύγχυσης των ορίων μεταξύ της θεαλογίας και της αρχαιολογικής επιστήμης.[5] Επίσης απλουστευτικές θεωρίες με βάση τα ειδώλια είναι ένα από τα συνηθισμένα λάθη του παρελθόντος. Η ερμηνεία τους δεν πρέπει να πραγματοποιείται με βάση τα κινήματα και τους σεξιστικούς όρους της εποχής ούτε και προβάλλοντας τα σημερινά στερεότυπα στο παρελθόν, όμως, ούτε και βάσει μητριαρχικής άποψης, παρόλον ότι αυτή συνιστά ένα αρχέτυπο βαθύτατα ριζωμένο στον ανθρώπινο νου (Μαραβέλια, 2001, 17-52).

Εικ. 7

Η επικρατούσα ερμηνεία, κυρίως εξαιτίας της *υπέρτερης* αριθμητικής παρουσίας ανθρωπόμορφων γυναικείων ειδωλίων, δημιούργησε την εντύπωση πως σε προνεολιθικές και νεολιθικές κοινωνίες η γυναίκα κατείχε προεξάρχουσα θέση όχι μόνο στον τομέα της θρησκείας και της λατρείας, που ήταν σημαντικός, αλλά και στην άσκηση εξουσίας. Όμως η ερμηνεία αυτή οδήγησε στη διαμόρφωση και παγίωση αντιλήψεων για τη θέση της γυναίκας στο παρελθόν, οι οποίες έκτοτε αποτέλεσαν εφαλτήριο και σημείο αναφοράς μεταγενέστερων ερευνών και ανάπτυξης θεωριών για τις κοινωνικές σχέσεις που ίσως να απέχουν από την πραγματικότητα. Αν και η ύπαρξη ειδωλίων σε τάφους και οικισμούς περισσότερο είναι δηλωτική της ευρείας κοινωνικο-ιδεολογικής σημασίας τους, αυτό δεν σημαίνει ότι αντανακλά και ανάλογη εξέχουσα κοινωνική θέση του γυναικείου φύλου τότε. Στην Κύπρο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού ίδιου τύπου ειδώλια έχουν ανευρεθεί και στους οικισμούς και στους τάφους. Οι ταφές θεωρούνται ότι περιέχουν περισσότερες πληροφορίες ανά κυβικό μέτρο από ότι άλλα αρχαιολογικά χαρακτηριστικά (Crass, 2000, 4). Επιπρόσθετα, το αντικείμενο που τοποθετείται στον τάφο, χωρίς να παύει να είναι φορέας κοινωνικών αντιλήψεων, προσεταιρίζεται ταυτόχρονα μιαν επιπλέον ιδιότητα και προσκτάται έναν ρόλο που δεν κατείχε ενόσω ήταν στην υπηρεσία των ζώντων μελών της κοινωνίας.

Η επικέντρωση της έρευνας στο φύλο οδηγεί αναγκαστικά στην υπόμνηση ότι στα ανευρεθέντα ακέραια ανθρωπόμορφα ειδώλια της ΥΕΧ υπάρχει και η κατηγορία των αφύλων. Η πιθανότητα σκοπίμως να μην αποδόθηκε κανένα φύλο, δεν αποκλείεται. Ως εκ τούτου, θα μπορούσε να δημιουργηθεί μία τρίτη κατηγορία, των άφυλων ειδωλίων που αντανακλά μία κοινωνική πραγματικότητα ακαθόριστου όχι απόλυτα ανδρικού ή γυναικείου φύλου ή και του ερμαφροδιτισμού. Ακαθόριστου φύλου ειδώλια ή άφυλα απαντούν και σε νεολιθικά σύνολα στην Κύπρο (εικ. 7) και στον ελλαδικό χώρο, όπου ενόσω κατεβαίνει η χρονολογία παρατηρείται αύξηση (Μαραγκού, 2005). Εκφράζεται η άποψη ότι με την παρουσία των άφυλων ειδωλίων καταβάλλεται προσπάθεια υπέρβασης του δίπολου άνδρας-γυναίκα (Βαβουρανάκης, 2005). Πιθανόν να μην επεδίωξαν να δώσουν έμφαση στο φύλο αλλά να προβάλουν κυρίως την ανθρώπινη ιδιότητα.

5. Η Marija Gimbutas συσχέτισε την παρουσία όλων των γυναικείων ειδωλίων κάθε εποχής και περιοχής με τις ίδιες θεμελιακές αντιλήψεις για τις γυναίκες και τις θεότητες.

Παλαιότερες προσεγγίσεις, όπως προαναφέρεται, περιόριζαν την αναζήτηση στα όρια της θρησκείας και των συμβολισμών, που είναι ένας υπολογίσιμος άξονας ερμηνείας αλλά όχι ο αποκλειστικός. Στο πλαίσιο αυτό υποστηρίχθηκε ότι τα γυναικεία ειδώλια της ΥΕΧ που έχουν ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά, παρά τον πτηνομορφισμό τους, ίσως εκπροσωπούν *ανθρώπινες* μορφές, ενώ το γυναικείο ειδώλιο τύπου Αστάρτης εκπροσωπεί *θεότητα* (Ορφανίδης, 1989, RDAC). Ο μορφολογικός 'διχασμός' μπορεί να εκφράζει και διαφοροποιήσεις *κοινωνικής υφής* που στη συνέχεια συγκεράστηκαν και αφομοιώθηκαν. Το αρχαιολογικό περιβάλλον σε συνδυασμό με τα τυπολογικά χαρακτηριστικά και την παρουσία του συγκεκριμένου τύπου αξιολογικά σε μια γεωγραφική και χρονική περιοχή είναι βασικές παράμετροι που θα διαχωρίσουν τα ειδώλια ως προς τον ρόλο και θα τα αποτιμήσουν κοινωνικά.

Ανάμεσα στα ανθρωπόμορφα ειδώλια της ΥΕΧ ξεχωριστή σημασία έχει ο τύπος της *κουροτρόφου*,[6] τύπος ο οποίος έχει μακρόβια ιστορία στην Κύπρο (εικ. 8-11) Αντιπροσωπεύεται από την Πρώιμη διαχρονικά μέχρι την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Τι λέγει ο συγκεκριμένος τύπος για την κοινωνική του προέλευση;

Μορφολογικά, η σχηματοποίηση, το μη πραγματικό, η πτηνομορφία του, τα τονισμένα ολοστρόγγυλα μάτια απομακρύνουν το ειδώλιο από το φυσιοκρατικό, που ανθρωποποιείται κυρίως από τον τρόπο κατασκευής του κορμού, το φύλο αποδίδεται μόνο από τα πρωτογενή χαρακτηριστικά. Οι μαστοί υπογραμμίζονται από την κίνηση του χεριού που τίθεται από κάτω, και ο τονισμός της ηβικής χώρας και η τριγωνική απόδοση της με εγχαράξεις καθορίζουν το φύλο της ανθρώπινης μορφής. Πρόδηλα λοιπόν δίνεται έμφαση στα γονιμικά στοιχεία που σχετίζονται με τη γυναικεία φύση και λειτουργία της αναπαραγωγής, που, σ' αντίθεση με τον άνδρα, στη γυναίκα προβάλλει η εγκυμοσύνη και ο τοκετός. Η ολοκλήρωση του έργου επετεύχθη με την απεικόνιση της λειτουργίας αυτής και με την ορατή επίδειξη του αποτελέσματός της. Πιθανόν να απηχεί κοινωνικές αντιλήψεις και υπαρξιακούς προβληματισμούς για τη γονιμότητα, την αναπαραγωγή, τη νίκη επί του θανάτου. Το παιδί στα χέρια της κουροτρόφου ολοκληρώνει τον κύκλο του μυστηρίου και είναι το προϊόν όλης αυτής της θείας και μυστηριακής διαδικασίας, προκαλεί δέος μαζί και θαυμασμό που οδηγεί στην προσφορά λατρευτικών τελετών και αφιερωμάτων προς την κινητήριο ιδεολογία και αντίληψη που θεοποίησε τη γονιμότητα και την αναπαραγωγή.

Το ερώτημα είναι κατά πόσον μπορεί βάσιμα να υποτεθεί ότι η εκδήλωση της εσωτερικής μεταφυσικής απορίας του ανθρώπου για το φαινόμενο της ζωής, το οποίο προβάλλεται στις

6. Η Κουροτρόφος υπήρχε και στη μυκηναϊκή τυπολογία των ειδωλίων της ηπειρωτικής Ελλάδας, διέφερε όμως πολύ από την τεχνοτροπία του κυπριακού παραδοσιακού τύπου (Δίκαιος, 1971). Συστηματικά με τα μυκηναϊκά ειδώλια αυτής της κατηγορίας ασχολήθηκε η E. French η οποία ονόμασε κουροτρόφους τους τύπους που φέρουν παιδί στην αγκαλιά. Και άλλοι όμως ασχολήθηκαν κατά τον έναν ή τον άλλο τρόπο με τη μορφή αυτή στον ελλαδικό χώρο. Ο Laffineur, η Σακελλαρίου-Ξενάκη, η Hadjisteciou-Price και άλλοι. Η V. Verhoogen αναλογίστηκε περισσότερο για τον πιθανό ρόλο αυτής της μορφής, υποθέτοντας ότι ίσως αντιπροσωπεύει τη Θεά-Μητέρα, χωρίς όμως να παράσχει κάποια εξήγηση και δέχθηκε ότι πιθανόν να αποτελεί την απεικόνιση λατρευτικής σκηνής ή απλώς μια μητέρα με το παιδί της (Alena Trckova-Flamee, Anistoriton ArtHistory Volume 9, September 2005, Section O053).

Εικ. 8α

Εικ. 8β

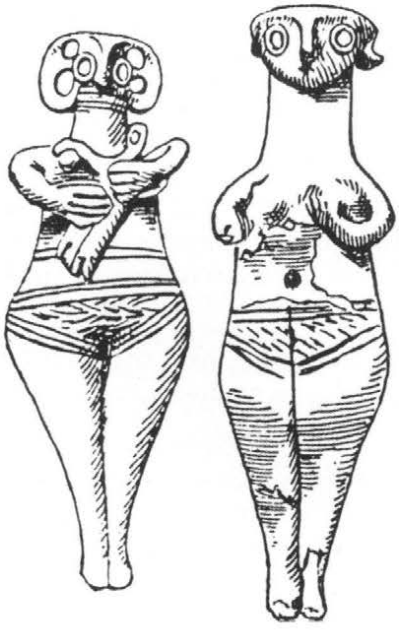
ΙΒ΄

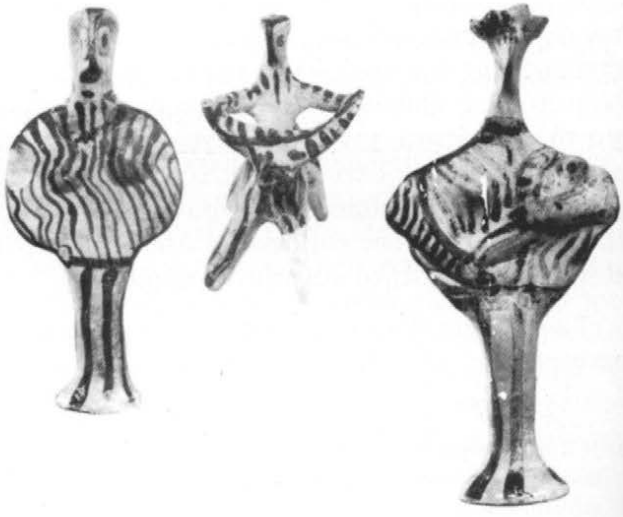
Εικ. 9

Εικ. 10

Εικ. 10

Εικ. 11

ανθρώπινες αισθήσεις μέσω του γυναικείου πόρου και η ανάγκη για εξύμνηση και λατρεία της γονιμότητας διακρίνει και *κοινωνικά* τη γυναίκα; Και δυστυχώς το εν λόγω ειδώλιο ως τύπος δεν μπορεί αφ' εαυτού να προσδιορίσει την κοινωνική θέση των φύλων ή της γυναίκας παρόλον ότι εξυμνεί την αισθητοποίηση της γονιμότητας μέσω της γυναίκας. Ακόμα δηλαδή και αν στο 'πάνθεον' των θεοτήτων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού κυριαρχούν οι κουροτρόφοι ή ο τύπος της Αστάρτης, δεν αρκεί αυτό για να δημιουργήσουμε αντανακλαστική σχέση μέσα στο κοινωνικό σύστημα. Εξάλλου η Αστάρτη είναι μία συριακή θεότητα, έχει πολλές ιδιότητες και λατρεύεται με συγκεκριμένες ιεροπραξίες. Η προσωνυμία Αστάρτη[7] είναι κυρίως τυπική αν δεν υπάρχουν επιπλέον ερείσματα που αφορούν την ουσία, δηλαδή το θρησκευτικό περιεχόμενο και το λατρευτικό-τελετουργικό. Υπάρχουν και πρέπει να επιστρατεύονται κι άλλες ενδείξεις και υλικό για να συσταθεί μια ολική πρόταση για τις κοινωνικές σχέσεις βασισμένη στα ειδώλια.

Αλλά σε ποιο βαθμό τα γυναικεία ειδώλια μπορούν να αποτελέσουν σταθερό και ασφαλές κριτήριο για συμπεράσματα αναφορικά με τη θέση της γυναίκας σε μια κοινωνία, είναι ερώτημα που ήδη απασχόλησε κι άλλους (Begg, 1991, Hulin, 1989). Κάποιες απαντήσεις για τις κοινωνικές σχέσεις και το ιδεολογικό κοινωνικό υπόβαθρο παραγωγής τους μπορεί να παράσχει η προέλευση των ειδωλίων.

Το εννοιολογικό περιεχόμενο κάθε αντικειμένου συναρτάται από το περιβάλλον όπου ανήκει και τη χρήση του. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα στην Έγκωμη (Δίκαιος, 1969-1971) γυναικεία παρουσία και δράση υποφαίνεται στους πλείστους χώρους από όπου προέρχονται ανθρωπόμορφα ειδώλια. Επιπρόσθετα, διαπιστώνεται *συνάφεια* των γυναικείων ειδωλίων με χώρους όπου διεξαγόταν εργασία που θεωρείται ότι γινόταν κυρίως από γυναίκες, όπως το γνέσιμο και η υφαντική. Αν και η ανεύρεσή τους ενίοτε μαζί με ταυρόσχημα ειδώλια μπορεί να είναι τυχαία, εν τούτοις υποβάλλει πως ενδεχομένως τοποθετούντο στους ίδιους χώρους με αυτά.

Η ανάλυση των ανθρωπόμορφων ειδωλίων της ΥΕΧ οδηγεί σε συγκεκριμένες διαπιστώσεις πρώτα αναφορικά με την τυπολογία και την εξέλιξη της παρουσίας κάθε τύπου διαχρονικά αλλά και την κοινωνιολογική τους σημασία με βάση τα περιβάλλοντα. Η Hulin διαιρεί τα ειδώλια σε δύο ομάδες την 'μεγάλη' και τη 'μικρή' τις οποίες αντίστοιχα συσχετίζει με την κοινωνική προέλευση των χρηστών κάθε τύπου, ενώ και ο Begg καταλήγει σε δύο κύρια στρώματα με βάση την άσκηση λατρείας ένα ανώτερο μιας κοινωνικής ελίτ με 'υψηλού' περιεχομένου συνευρήματα και ένα ευρύτερο και λαϊκότερο με βάση συνευρήματα λιγότερο σημαντικά και πιο διαδεδομένο. Αυτή η διαπίστωση υποδεικνύει τη λειτουργία ελαστικής σε συμβολισμό και περιεχόμενο ομάδας ανθρωπόμορφων ειδωλίων και κατ' επέκταση δύο επίπεδα λατρείας που εκπορεύονται από τις υφιστάμενες κοινωνικές διαφοροποιήσεις (Begg, 1991). Και

7. Στην παραθαλάσσια πόλη Ugarit της Βόρειας Συρίας, τη σημερινή Ras Shamra, μαρτυρείται από τις πήλινες πινακίδες η οργάνωση τελετουργικών εορτών προς τιμήν της Αστάρτης, ως Πότνιας Θαλάσσης και του Reshef, με προσφορές που συμπεριλαμβάνουν και ψάρια (Γκαλανάκη, 2001).

οι δύο εύλογες και ευσταθείς προσεγγίσεις έχουν τη χροιά σύγχρονων κοινωνιολογικών αναλύσεων, στοιχείο αναπόφευκτο που προσδίδει υποκειμενισμό και καθιστά το ερμηνευτικό εγχείρημα ανοικτό σε πολλές προτάσεις.

Η Ξενάκη-Σακελλαρίου υπέθεσε για παράδειγμα ότι η κουροτρόφος ήταν αρχέτυπο σύμβολο της Θεάς-Μητέρας και της σφαίρας επιρροής της, ενώ η Καζά-Παπαγεωργίου πίστευε ότι όταν μία κουροτρόφος ανευρίσκεται σε παιδική ταφή, ο ρόλος της ήταν να προστατεύει και να φροντίζει το παιδί μετά τον θάνατό του ή αντιπροσώπευε τις παιδικές κούκλες του. Υπάρχει δηλαδή πλειάδα προτάσεων που καταδεικνύουν το δύσκολο του εγχειρήματος της διείσδυσης στο πνευματικό επίπεδο μιας κοινωνίας μέσα από αντικείμενα (από Trckova-Flamee, 2005)

Συνεπώς, η τυπολογία και το περιβάλλον των γυναικείων ειδωλίων δυνατόν να συντάξουν ευσταθείς εικασίες και τις αναγωγές στην κοινωνική δομή και να κωδικοποιήσουν την επικράτηση ενός κοινού άξονα γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκε και ο μύθος και η γνώση και μια οικουμενική μεταφυσική ερμηνεία: Αρχικά, της γονιμότητας, της αναπαραγωγής και τελικά της θέωσης. Το πλήθος των 'γυναικείων'/θηλυκών, οφείλεται στο γεγονός ότι εκ των δύο φύλων το θηλυκό είναι ο ορατός φορέας αυτής της διαδικασίας, ενώ το άρρεν συμμετέχει, μια συμμετοχή που δεν υποτιμήθηκε, απλώς δεν αποτυπώθηκε το ίδιο πληθωρικά, γιατί δεν ήταν το ίδιο απτή και ορατή.

Μέσα στο ίδιο πλαίσιο, αν εξετάσουμε τις αριθμητικές αναλογίες απεικόνισης των φύλων στη σύγχρονη εποχή, θα διαπιστώσουμε ότι της γυναίκας είναι πολλαπλάσιες των ανδρών. Αυτό μήπως συνεπάγεται αντίστοιχη κοινωνική και πολιτική εμβέλεια του θήλεως γένους ή ανθρώπου; Αντίθετα, η ποιότητα του περιεχομένου που ανταναικλούν είναι ως επί το πλείστον δυσανάλογη της ποσότητας και δεν απέχει από μια θλιβερή κοινωνική πραγματικότητα, επιχρυσωμένη νομοθετικά, νοσηρή και προβληματική στην ουσία.

Όχι άδικα λοιπόν στη σύγχρονη διερεύνηση της κοινωνικής ταυτότητας των φύλων και δη των γυναικών έχει δοθεί έμφαση στον οικονομικό παράγοντα ως ένας από τους πιο καθοριστικούς στην διαμόρφωση των ρόλων των φύλων. Αν και δεν αμφισβητείται αυτό, είναι λογικό μετά από αιώνες καταπίεσης των γυναικών να αναρωτηθεί κάποιος πόσο αντικειμενικές είναι οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις και οι απαντήσεις στα ερωτήματα που ανέκαθεν απασχολούν την αρχαιολογία.

Πώς και σε ποια έκταση επηρέασε τους ρόλους των φύλων η ίδια η βιολογική ταυτότητα των φύλων που θέτει το πλαίσιο της λειτουργίας τους. Μήπως τελικά διαμορφώνει σε σημαντικό βαθμό τους ρόλους και γι' αυτό προκαταλαμβάνει και τις ερμηνείες; 'Ηδη στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις υπάρχουν πολλές προκαταλήψεις. Υποστηρίζεται, για παράδειγμα, ότι οι αρχαιολόγοι παραδοσιακά θεωρούν δεδομένη τη διαίρεση των ανθρώπων αποκλειστικά σε δύο κατηγορίες, του θήλεως και του άρρενος γένους (Hamilton, 2000, 28), όπως και παραδοσιακά της εργασίας σε άρρενος και θήλεως γένους (λόγω στενότητας χρόνου δεν θα αποπειραθώ να προσεγγίσω ξεχωριστά τον ρόλο των παιδιών ή το φύλο που δεν ταυτίζεται απόλυτα με το άρρεν ή το θήλυ γένος).

Γιατί ότι χρειάζεται μεγαλύτερη μυική και φυσική δύναμη να θεωρείται δυσκολότερο, εφόσον πρόκειται και για βιολογική νομοτέλεια; Γιατί επίσης να θεωρείται αδυναμία η σε μικρό-

τερο βαθμό επιθετικότητα του θήλεως; Γιατί η αναπαραγωγή, η τεκνοποίηση, η ανατροφή οικογένειας να μην θεωρούνται ότι αντισταθμίζουν αυτές τις 'αδυναμίες' και τελικά να τοποθετούν την γυναίκα-άνθρωπο σε ίση, αν όχι σε ανώτερη θέση από εκείνην του άνδρα; Ας γίνει δεκτό ότι στην Παλαιολιθική Εποχή η γυναίκα είχε πιο 'παθητική' στάση, όταν αναγκαζόταν να μένει πίσω από την ομάδα για να φέρει στον κόσμο ένα παιδί. Γιατί οπωσδήποτε πρέπει να προταχθούν ελαφρυντικά γι' αυτή την πραγματικότητα λέγοντας ότι *'οι γυναίκες γεννούσαν καθ' όδόν για να μην επιβραδύνουν την πορεία'*; (Κοκκινίδου και Νικολαϊδου αυτόθι) Η ανεύρεση τροφής αποσκοπεί στην επιβίωση, όπως επίσης και η γονιμότητα και η τεκνοποίηση,[8] κάτι που ήταν καλώς αντιληπτό για χιλιάδες χρόνια.

Αλλά, πώς σχετίζεται το παρόν με το παρελθόν και τούμπαλιν; Μια αναδρομή στην αρχαία Αίγυπτο παρέχει στοιχεία βάσει γραπτών μνημείων και όχι βάσει της υπέρτερης ή όχι παρουσίας γυναικείων ειδωλίων για τη συμμετοχή του γυναικείου φύλου στην άσκηση εξουσίας: Από το 2700 π.Χ. (Αρχαίο Βασίλειο) και για 17 δυναστείες βασίλευσαν 109 φαραώ όχι όμως γυναίκα ανάμεσά τους. Κατά τη 18η δυναστεία ανάμεσα σε 15 φαραώ υπήρχαν 2 γυναίκες, η Χατσεψούτ, 1479-1458 π.Χ. και η Σμενκάρτ για ένα χρόνο μόνο, 1334-1333 π.Χ.. Ανάμεσα σε 9 άνδρες μία γυναίκα βασίλευσε στην Αίγυπτο κατά τη 19η δυναστεία. Από την 20η μέχρι και πριν την Περσική Κυριαρχία ανάμεσα σε 51 φαραώ δεν απαντά καμία γυναίκα, ενώ 4 γυναίκες συναντούμε στο ανώτατο αξίωμα (επί Πτολεμαίων) και 39 άνδρες από την εποχή της Περσικής Κυριαρχίας μέχρι και τη Χριστιανική/Ρωμαϊκή περίοδο (βλ. Rolf Krauss, Ελληνικό National Geographic τ. 1). Είναι εξάλλου γεγονός ότι σε πρόσφατα ανακαλυφθείσα επιτύμβια στήλη από τη θέση Tel Mogdan η Κλεοπάτρα παρουσιάζεται ντυμένη άνδρας φαραώ με τη χαρακτηριστική διπλή κορώνα, η δε βασίλισσα Χατσεψούτ απεικονιζόταν *χωρίς στήθη*, με ανδρικό ιματισμό και πλήρη γενειάδα. Δεν είναι παράλογη η άποψη ότι 'χρησιμοποιούσε ανδροπρεπή σύμβολα για να βεβαιώσει τη 'δύναμη και την αξίωσή της στο θρόνο' σε μια εποχή που οι περισσότερες γυναίκες *δεν καταλάμβαναν εύκολα θέσεις σε επίσημες αρχές* και η οποία μετά από χιλιάδες χρόνια, όπως δείχνουν τα ποσοστά, δεν διαφέρει πολύ τον 21ο αιώνα μ.Χ. σε οικουμενική κλίμακα. Την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Αίγυπτο -και την Αλασίγια- η γυναίκα ανήλθε στην ανώτατη βαθμίδα των αρχών εξουσίας, ως άνασσα ή φαραώ, αλλά η κοινωνική της θέση δεν είναι ανάλογη σε επίπεδο απλού ανθρώπου, παρόλον ότι θεωρητικά απολάμβανε όμοια νομικά και οικονομικά δικαιώματα όπως ο άνδρας, τουλάχιστον κατά τη 12η δυναστεία (Piccione, 1995, 1-6). Άρα, αντί να θεωρούμε ότι απώλεσε εξουσία σε σχέση με το παρελθόν, καλύτερα να μιλάμε για *θλιβερά αργή εξέλιξη*, εκτός αν επιχειρούμε σύγκριση με την Παλαιολιθική και μητροτοπικές κοινότητες.

8. Η Κίνα, για παράδειγμα, που είναι σήμερα ένας κολοσσός, μια ανερχόμενη υπερδύναμη, δεν στηρίζεται μόνο στα τεχνολογικά επιτεύγματα και στην ανάπτυξη της οικονομίας της αλλά και στο τεράστιο ανθρώπινο δυναμικό της. Αυτός είναι ένας πολύ σημαντικός και ανταγωνιστικός πλουτοπαραγωγικός πόρος της με πολυσήμαντες προεκτάσεις.

Η σημερινή πραγματικότητα

Πάντως, μόνο στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα μ.Χ. η γυναίκα αποκτά για πρώτη φορά δικαίωμα ψήφου. Από τότε ως σήμερα έγιναν πολλά αλλά εν έτει 2006, η ανισότητα μαζί με τα συμπαρομαρτούντα είναι βαθύρριζα υπαρκτά προβλήματα. Αν και έχουν σημειωθεί αλλαγές σε συμπεριφορές, νοοτροπίες και δομές, ο τομέας της πολιτικής ζωής παραμένει ακόμα ένας χώρος προς κατάκτηση.

Η εξέταση της ευρωπαϊκής πολιτικής αξίζει να τύχει ιδιαίτερης προσοχής, δεδομένου ότι τα τελευταία 40 χρόνια η συμβολή της ήταν έντονη στην προώθηση της ισότητας των δύο φύλων διακηρύσσοντας ότι αυτό αποτελούσε βασική προτεραιότητά της. Η επιδίωξη της ισότητας, όμως, δεν είναι άσχετη και πάλι από τους οικονομικούς και, κατ' επέκταση, τους πολιτικούς στόχους της Ένωσης.

Η θεαματική αύξηση της γυναικείας συμμετοχής σε όλους τους τομείς δεν συνοδεύτηκε ούτε από ανακατανομή των οικογενειακών ευθυνών ούτε από εκπροσώπηση των γυναικών στους δημοκρατικούς θεσμούς και στη λήψη πολιτικών αποφάσεων. Έτσι η σημερινή πολιτική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από ένα σοβαρό δημοκρατικό έλλειμμα και ένα σχήμα οξύμωρο, αφού η πλειοψηφία του εκλογικού σώματος (γυναίκες), είτε είναι μειοψηφία είτε απουσιάζει εντελώς από τα κέντρα αποφάσεων. Είναι λυπηρό ότι αυτό που είχε γράψει πριν από 2.500 χρόνια ο Έλληνας ιστορικός Θουκυδίδης, δηλαδή *'άνδρες γάρ πόλις'*, εξακολουθεί να ισχύει μέχρι σήμερα και διέπει τη διάρθρωση και τη λειτουργία του πολιτικού μας συστήματος. Παράλληλα, οι συνεχιζόμενες ανισότητες εις βάρος των γυναικών στην κατανομή χρόνου και ευθυνών μεταξύ ανδρών και γυναικών, η βία και η σεξουαλική παρενόχληση, η προβολή στρεβλών προτύπων από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τα διπλά μέτρα και σταθμά περί σεξουαλικής ηθικής που εξακολουθούν να υπάρχουν, αποτελούν προβλήματα τα οποία *συνδέονται διαλεκτικά* με τη χαμηλή συμμετοχή ή τον αποκλεισμό των γυναικών από τις δομές της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας.

Δεν είναι τυχαίο που η συμμετοχή των γυναικών για παράδειγμα στα κέντρα λήψης αποφάσεων ή στα κέντρα διαμόρφωσης δημοσιονομικής πολιτικής στην Κυπριακή Δημοκρατία είναι δραματικά μικρότερη έναντι των ανδρών. Σύμφωνα με στοιχεία του 1991, σε σύνολο 262 υψηλόβαθμων κυβερνητικών θέσεων στους τομείς λήψης αποφάσεων μόνο 22 κατέχονταν από γυναίκες (Κιντής, 1999) και το 2004 αποτελούσαν το 20,9% των ανώτερων δημοσίων υπαλλήλων (βλ. Αρχή Ανάπτυξης Ανθρώπινου Δυναμικού Κύπρου 2004). Σήμερα γυναίκα υπουργός στην Κύπρο δεν υπάρχει και από την ίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας το 1960 μέχρι το 2006 υπήρξαν τρεις μόνον γυναίκες υπουργοί!!! Από τα 56 μέλη της Βουλής των Αντιπροσώπων, οι 9 είναι γυναίκες (16%), αριθμός, όμως, που διαμορφώθηκε τυχαία στο μέσο κοινοβουλευτικής περιόδου, μετά τις ευρωεκλογές του Ιουνίου του 2004 (Στεργίδου, 2005).

Εν κατακλείδι

Είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί μέσα από σοβαρή έρευνα η αναγωγή στην απαρχή της αρνητικής πορείας του θήλεως γένους και τα αίτια γι' αυτήν. Πιστεύεται ότι η ανισότητα

ανάγεται στην εποχή της καταστροφής της μητριαρχίας. Τότε ίσχυε καθεστώς κοινοκτημοσύνης και η διάρθρωση του συστήματος της συγγένειας προσδιοριζόταν σε αναφορά με τους εξ αίματος συγγενείς της μητέρας, ως εκ τούτου δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις ανάπτυξης κοινωνικών διαφορισμών οικονομικής και εξουσιαστικής τάξης, που θα επέτρεπαν την καθιέρωση ενός συστήματος κοινωνικής ανισότητας. Η διάρκεια της ασυμμετρίας οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στην από το άρρεν γένος και ευρύτερα την κοινωνία αποδοχή της εκμετάλλευσης της γυναικείας φύσης και συναίσθησης του χρέους και του καθήκοντος απέναντι στα παιδιά και την οικογένεια.[9] Ένα υπόβαθρο που ούτε η μητέρα-Θεά ούτε η λατρεία της γονιμότητας, ούτε τα υπεράριθμα γυναικεία ειδώλια μπόρεσαν να ανατρέψουν.

Εικ. 12

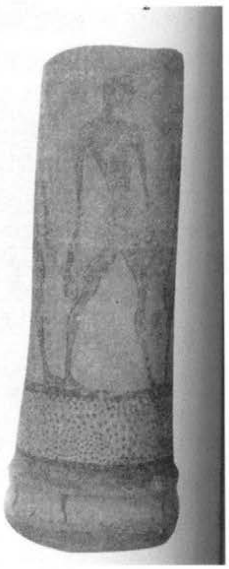
Η αναδρομή στην ανθρωπόμορφη απεικόνιση τείνει να καταδείξει ότι το θήλυ γένος και η γυναικεία μορφή κυριαρχούσαν κυρίως στον χώρο της ειδωλοπλαστικής. Η έμφαση στα μέρη εκείνα που υποφαίνουν ή συνδέονται με τη γονιμότητα και την αναπαραγωγή, η στεατοπυγία και οι γλουτοί, το βαρύ στήθος στην Παλαιολιθική και Νεολιθική (εικ. 12) και τα όργανα αναπαραγωγής και τροφής στην Εποχή του Χαλκού είναι ισχυρές ενδείξεις για κοινό αρχέτυπο της ανθρωπότητας. Η προβολή τους αρχικά ήταν συνυφασμένη με τη σφαίρα της θρησκείας, το ιδεολογικό εποικοδόμημα της λατρείας της γονιμότητας και πιθανότατα τον εξέχοντα κοινωνικό ρόλο του θήλεως γένους. Ακολούθως, μετά τη Χαλκολιθική, στην Εποχή του Χαλκού ο θρησκευτικός συμβολισμός της γονιμότητας υπερτερούσε ως αρχετυπική ιδεολογία. Κατάλοιπο αυτού του τόσο βαθιά ριζωμένου αρχέτυπου οδηγούσε στη συνεχή αναπαραγωγή γυναικείων ειδωλίων που πια διαφοροποιούνταν ως προς το κοινωνικό περιεχόμενο ανάλογα με τις κοινωνίες και τις εποχές.

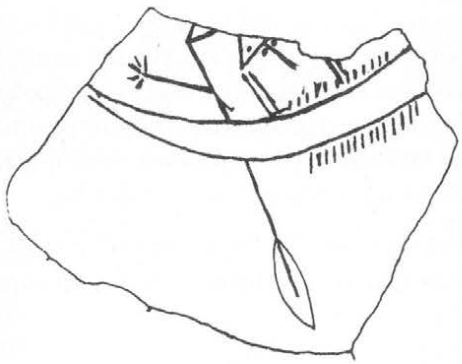
Εικ. 13

Το ανδρικό γένος δεν υποτιμάται και δεν αγνοείται ούτε στην Παλαιολιθική Εποχή, όπου απεικονίζεται σε βραχογραφίες εν ώρα δράσης (εικ.13) Στη Νεολιθική εποχή επίσης αντιπροσωπεύεται, αν και σε σημαντικά μικρότερους αριθμούς απ' ότι το γυναικείο γένος. Ενδιαφέρουσα εξέλιξη πάντως αποτελεί η απεικόνιση στην κεραμεική και ειδωλοπλαστική της Εποχής του Χαλκού. Ο άνδρας διακρίνεται να ψαρεύει, να ταξιδεύει, να ετοιμάζεται για πόλεμο και θυσίες (εικ. 14-16) (που σημαίνει εμπόριο, ναυμαχία, πειρατεία, ιεροπραξίες) με ό,τι συνεπάγεται και με ό,τι υπαινίσσεται αυτό, δηλαδή στις επιφάνειες των αγγείων υπερέχει, γεγονός που υποδηλοί ή ότι η γυναικεία συμμετοχή στην οικονομία και την κοινωνική ζωή αρχικά αγνοήθηκε εικαστικά τουλάχιστον ή και ήταν πιο περιορισμένη για λόγους που προαναφέρθηκαν.

9. Δεν είναι υπαίτιος η γυναίκα, που επί αιώνες στερήθηκε των αυτονόητων δικαιωμάτων της, για τον κλονισμό των παραδοσιακών θεσμών και της οικογένειας αλλά το διαχρονικό γεγονός ότι επί αιώνες ο θεσμός της οικογένειας ήταν συνυφασμένος και εδραιωμένος με την υποτίμηση του γυναικείου ρόλου στα κοινά και στους θεσμούς εξουσίας. Γιατί σωστά λέχθηκε ότι 'η βιολογία καταδεικνύει τις όποιες φυσικές διαφορές μεταξύ των φύλων αλλά δεν εξηγεί την ανισότητα (Κοκκινίδου και Νικολαΐδου, 1993, 35).

Εικ. 14

Εικ. 15

Εικ. 16

Εικ. 17

Σήμερα το θήλυ γένος εξακολουθεί να γίνεται θύμα στην προσπάθειά του να αποκατασταθεί νομικά και κυρίως κοινωνικά (εικ. 17). Στόχος ανεπίτευκτος, εάν δεν προηγηθεί αλλαγή αντιλήψεων και παιδείας. Τα γυναικεία ειδώλια του παρόντος θα απεικόνιζαν ένα γένος συγχυσμένο, κατακερματισμένο και ενίοτε σχεδόν ερμαφρόδιτο, που αναζητά την ταυτότητά του κρυμμένη πίσω από ένα στρώμα ανδροφροσύνης και προκαταλήψεων και θα εξακολουθεί να αναζητά τη χαμένη εξουσία, παρά τις φωτεινές (;) εξαιρέσεις στα πολιτικά δρώμενα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασίου, Αθηνά, 2004. Γυναίκες και φύλα. Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις. Η μελέτη του φύλου ως αναλυτικού εργαλείου στο χώρο της υγείας.

Βαβουρανάκης, Γιώργος, 2005. Μια έγχειος Αφροδίτη της Προϊστορικής Εποχής του Χαλκού από την Αυδήμου της Κύπρου. Συνέδριο Ρεθύμνου 'Έμφυλες Προϊστορικές στρωματογραφίες στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο, Ιούνιος 2005.

Bacus, A. Elisabeth, 2002. Accessing Prestige and Power: Women in the Political Economy of Protohistoric and Early Historic Visayan Polities.

Baines, J. and Malek, J. 1984. Atlas of Ancient Egypt, ed. Graham Speake. Phaedon Press Ltd, Oxford 1980.

Γκαλανάκη, Καλλιόπη, 2001. Διδακτορική διατριβή: Θεοί, Δαίμονες και Θνητοί σε χάλκινα τορνεύματα από το Ιδαίο Άντρο. Βλ. http//lib.uoc.gr/Dienst.

Grass Barbara: Στο Fifth Gender and Archaeology Conference: Gender and mortuary analysis. What can grave goods really tell us?

Begg, Patrick, 1991. Late Cypriot terracota figurines: A study in context. Jonsered.

Dikaios, Porphyrios, 1969-1971. Enkomi.

Furumark Arne, 1972. Pottery: Analysis and Classsification. Stockholm

Gilchrist, Roberta, 1999. Gender and Archaeology. Beyond the manifesto. Contesting the past. London.

Hamilton, Naomi, 2000. Ungenderig Archaeology, concepts of sex and G ender in Figurines. Studies in Prehistory, στο Representations of Gender from Prehistory to the Present, ed. by M. Donald and L. Hurcombe, σελ. 17-30.

Hayden, Brian, 1998. Observing Prehistoric Women.The fifth gender and archaeology conference abstracts. From the Ground Up: Beyond Gender Theory in Archaeology, October 9-10, 1998.

Hulin, Linda, 1989. The identification of cypriot cult figures through cross-cultural comparison: some problems. Στο Early Society in Cyprus. Ed. E. Peltenburg. 127-139.

Κιντής Ανδρέας, 1999 Ο ρόλος των γυναικών στην οικονομική και κοινωνική ζωή των χωρών της Νοτιοανατολικής Μεσογείου και ιδιαίτερα η ένταξή τους στην αγορά εργασίας", www.oke.grt.

Lesure, Richard, G., 2000. A comparative perspective on figurines from Early Villages. Gender and Archaeology Across the Millenia. Long vistas and Multiple Viewpoints, The sixth Gender and Archaeology Conference. 1-11.

Καραγιώργης, Βάσος, 1993. The Coroplastic art of ancient Cyprus I-II.

Κοκκινίδου Δήμητρα και Νικολαΐδου Μαριάννα, 1993. Η αρχαιολογία και η κοινωνική ταυτότητα του φύλου. Προσεγγίσεις στην αιγαιακή προϊστορία, προϊστορικά αναγνώσματα, Σειρά αρχαιολογικών μελετών, εκδ. Βάνιας. Θεσσαλονίκη.

Krauss, Rolf, Ελληνικό National Geographic τ. 1

Μαραβέλια, Α. Αμάντα, 2001, 17-52. Η αδήριτη γοητεία των αρχετύπων, στο 'Γυναίκες και Ιερό'. Εκδ. Αρχέτυπο. Θεσσαλονίκη.

Μαραγκού, Χριστίνα, 1991. Εικονογραφία της νεολιθικής εποχής και της πρώιμης χαλκοκρατίας. Περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες, τ. 41. Αθήνα.

Μαραγκού, Χρ., 2005. 'Εμφυλα και άφυλα όντα στην Προϊστορία: Αναγνώσεις του αόρατου φύλου (Νεολιθική Εποχή-Πρώιμη Χαλκοκρατία). Συνέδριο Ρεθύμνου 'Εμφυλες Προϊστορικές στρωματογραφίες στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο, Ιούνιος 2005.

Naomi, Hamilton, 2000. Ungendering archaeology: Concepts of Sex and Gender in figurine Studies in Prehistory, 17-30.

Ορφανίδης, Ανδρέας, 1989, RDAC

Piccione, Peter, A., 1995. The status of women in ancient Egyptian society.

Πύργου, Μαίρη, 1988. Μητριαρχία πατριαρχία.

Σακελλαράκης, Ιωάννης, 1991. Η Αυγή της Ελληνικής Τέχνης.

Στεργίδου Σταυρούλλα, 2005. Εφημερίδα Σημερινή

Trckova-Flamee, Alena, 2005. The Mycenaean Terracotta Figurine from the Royalmuseums of Art and History in Brussels. Anistoriton: ArtHistory Volume 9, September 2005, Section O053

Ucko, Peter, 1968. Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete.

EUSTATHIOS RAPTOU

PAINTED TOMBS OF ROMAN PAPHOS

Paphos boasts the largest group of wall paintings of ancient Cyprus, found mainly in monumental tombs, public buildings and private dwellings. However, to date, because of the continuous destruction and reconstruction of the ancient city, the finds can only give us a very fragmentary image of the iconography subjects that were used in the decoration of buildings. Conversely, the tombs still preserve a more complete decorative record despite considerable destruction over the passage of time due mainly to erosion and humidity.

The beginning of monumental painting in Paphos is due to the influence of Alexandrian art in the city during the period of Ptolemaic rule and does not seem to be based on a more ancient local tradition. All the same, from the Hellenistic period only fragmentary wall paintings from the excavation of ancient buildings along with a few examples of tomb paintings survive, displaying the strong influence of Macedonian art interpreted through Alexandrian creations.[1] From these finds one can surmise that painted decoration was widespread in the city, being an important architectural adornment, adding a note of splendour and luxury to the architecture. It is therefore within this receptive artistic environment already existing in the city that Roman painting styles were introduced from the 1st cent. B.C. Significant examples of painting have come to light in the buildings of Roman Paphos, mainly in the luxurious villas of the wealthiest inhabitants and public buildings, such as the theatre.[2] Once again, as in the Hellenistic period, funerary art offers the most complete decorative series of wall paintings of the Roman city. Recent infrastructure work in the modern city has brought to light a large number of tombs, several of which preserve painted decoration. (pl. IVa). Of course, although similar, the two art forms, that of the living and that of the dead, concern different types of artistic expression involving different rules and preferences. In the decoration of a tomb the artist has less freedom of expression than he would have in a dwelling or a public building and he has to select from limited and set themes. New evidence however helps to form an improved picture of the art of painting in the city and the identification of local workshops. Of course, the art is expressed in specific themes influenced by the most important centres of the time, incorporating artistic trends dominating art in the Eastern Mediterranean area.

The short study which follows presents several tombs with painted decoration which have recently come to light and cannot therefore be exhaustive as far as their description and thematic analysis is concerned - this is something that will be undertaken in a future publication.

1. For painting on buildings of Hellenistic Paphos see Mlynarczyk 1990, 232-242, for the tombs, Nicolaou 1966, 600-601, fig. 28, Mlynarczyk 1990, 237-238, fig. 78, Hadjisavvas 1997, 28-33, Michaelides 2004, 89-92, figs 2-5.

2. Daszewski 2000, 10, fig. 16, Wood Conroy 2003, 277-85.

Tomb in Costis Palamas Square

This tomb is located in the centre of the upper city of Paphos and is carved entirely out of the local bedrock in an area where many Roman period tombs have previously been found. Its monumental entrance opens to the southwest and the *dromos* extends underneath the houses. However, it was not possible to excavate it all completely due to its position in the middle of the square. The descent into the tomb was from a carved stepped *dromos*, covered by a barrel vault also carved out of the bedrock, leading to a rectangular *atrium*. Opposite the entrance a large ceremonial chamber had been shaped, on a slightly higher level than that of the courtyard floor, the inner walls of which have three carved burial chambers, two to the right and one to the left of the entrance, where a built sarcophagus was also placed. Each of the chambers had a clay libation pipe positioned to the left of their entrance, which entered a hole in the floor.

This tomb stands apart from others excavated in the same area of the city for its imposing dimensions resembling the high status carved tombs in the 'Tombs of the Kings' *necropolis*, as well as for its painted decoration. The paintings initially would have covered the whole of the large ceremonial chamber, something that would have given it a rich and impressive appearance. Another feature providing a luxurious appearance is the addition of a fine white layer of plaster covering the floor. Part of this floor is preserved in the area in front of the two chambers on the west side, along with the all-white colour of the roof, creating a strong contrast with the remaining decoration of the chamber. The inner walls of the chamber had been greatly worn away by erosion, adversely affecting the wall paintings. Apart from this natural damage, the tomb showed signs of intensive looting and large areas of wall painting that would have adorned the three burial chamber entrances had been destroyed by the removal of stones. In spite of this, large sections of the painted decoration are preserved, particularly in the corners and on the walls. Also, hundreds of wall painting fragments were collected from the floor during excavation but as yet it has not been possible to reassemble them. Despite the tomb having yielded a large number of artifacts and wall painting fragments, it is not possible to precisely date the tomb. The finds however, bear witness to the continual use of the tomb from the Hellenistic period until well into Roman times, whilst the surviving decoration of the tomb, based on comparisons, must place it around the 2nd cent. A.D.

The painted decoration over the entrances of the burial chambers imitates closed false doors (pl.IVb). This depicts double paneled wooden doors with metal, probably iron, nails. The imitation wooden doors are depicted with large panels painted in a lively yellow colour, the grain rendered with red curved lines, whilst the nails are painted in blue. In the upper left-hand part of the entrance of the north chamber remains of the doorjamb are preserved although the colours have faded. It should be noted that many of the fragments reassembled in the laboratory depict the upper part of a door frame of one of the two doors, above which runs an egg and dart cornice rendered in light yellow and white colours.

The edges of garlands tied with ribbons and knots at the suspension points are preserved in the corners above the false doors. Preserved above these garlands are painted imitations of wooden beams that seem to run all the way around the room at this upper level. The wooden beams link up in the corners of the chamber and above them one can discern small decorative motifs. Under the

beams hang garlands of leaves and flowers amongst which would have been female faces, (pl. IVc) two of which have been almost completely restored from the pieces that were found during excavation. On the lower part of the walls one can see vertical and horizontal narrow red, black and blue bands, which delineate rectangles in a white colour. That decoration, very worn by erosion, probably imitates isodomic walls, a scheme frequently encountered in tomb painting of the Hellenistic and Roman period.[3]

The imitation in paint of false doors is a common decorative motif in funerary painting throughout the Mediterranean, dating back to more ancient times. This theme spread throughout the Greek world during the Hellenistic period and continued to be used widely throughout the whole of the ancient world into the Roman period. The false door could simply symbolise the tomb or the entrance into the after life. This symbolism is further strengthened by the existence of libation pipes positioned in front of the doorways, just as in the Paphos tomb example.

The garlands belong to the secondary themes of funerary art and are a decorative element common in tombs of the Hellenistic and Roman period throughout the ancient world. There are many different types of garlands, heavy or delicate, with leaves, flowers, fruit, ribbons and other decorative motifs. Their symbolism derives from the winner's wreath and from then on becomes a symbol of conquest over death. For this reason they frequently decorate the arches of *arcosolia* inside the tombs, sanctifying the area and reinforcing the heroism of the deceased. Besides this symbolism, garlands decorated areas on feast days and often appeared in paintings in houses and public buildings.[4] In Paphos, as indeed everywhere in the ancient world, different types of garlands frequently appear in tombs both in the Hellenistic and Roman period as well as in public buildings. It is also therefore important to underline the presence of female faces found among the flowers in the garlands, a feature uncommon in funerary painting in Paphos. These faces might be theatrical masks, symbolising theatre and intellectual life, besides their association with Dionysus, the god of fertility and drama, which links these motifs with belief in the after life.[5]

The decoration of this tomb refers to an iconographic tradition common in several areas of the ancient world. Here we should mention a tomb in the area of Tyre dating to the 2nd cent. A.D., which constitutes an impressive example of painted decoration with many similarities to the Paphos tomb. On the walls of the Tyre tomb, below large painted compositions, heavy fruit and flower garlands hang, having female faces in the middle, whilst at a lower level there are painted imitations of closed false doors.[6] It would seem that there is a close relationship between the workshops of the two cities, as demonstrated by both technique and the choice of subject matter.

3. Empereur-Nenna 2000, 194-195, figs 4.1, 4.2.
4. Barbet 1985, 75. For Paphos see Michaelides 2004, 89-90, figs 2, 6; also Wood Conroy in Raptou 2006, 331-36, figs 1-4 and 6-7, Raptou 2004, 315, fig. 2, pl. 45, also *supra* Tomb in Eletherios Handrinos Street.
5. Dunand 1965, 36, Wood Conroy 2003, 280.
6. Dunand 1965, 36-37, pls IV-VI, XI and fig. 8.

We also note a similar arrangement of decorative motifs in the tombs of southern Russia, as in the tomb of *Alkimos Hygesippou*, at Kertch, where, above an isodomic wall, there is a cornice traversing the area from which garlands hang.[7] Similar decorative schemes are also used in the decoration of public buildings and may appear in different art forms. In the baths at Salamis a heavy garland having a female face in the middle appears on a mosaic, depicted under a 3rd cent. A.D. mythological scene.[8]

The decorative scheme using architectural motifs and garlands seen in this Paphos tomb attempts to create an illusion of architecture and despite already appearing in Macedonian tombs of the Hellenistic period, falls more into the Second Pompeian Style.[9] Undoubtedly the creations of Roman artists in Italy were a catalyst in the moulding of artistic tendencies and prevalence of certain decorative types throughout the Empire. The separation of the wall painted decoration into an isodomic system in the middle, with garlands above and imitation marble slabs below on the lower part of the walls, forms a characteristic element in all Pompeian Styles.

Tomb in 'Tombs of the Kings' Avenue

This tomb, discovered during the construction of the Paphos sewerage system, was unfortunately half destroyed. Only a part of the south side of the chamber along with part of the western chamber and the entrance survive. An ossuary was found on the south side, behind a carved bench, sealed by three slabs, forming a single surface. On this surface a female figure standing between garlands is depicted, whilst at the lowest part there was a painted inscription. The scene had been partially destroyed due to its long stay in a damp environment and also because of the way in which the tomb had been found.[10] The finds bear witness to the use of the tomb from the 1st to the 3rd cent. A.D., while archaeological criteria would date the wall paintings to the 3rd cent. A.D.

On the pale white surface created by the three slabs one can see a young female figure standing between two garlands of red flowers, each tied at the edges with ribbons, whilst above her head there is another decorative motif most probably a garland of green leaves (pl. IVd). The figure has a height of 0.81 m and is portrayed turning to the left, giving the impression of slight movement, emphasised by the drape of the garments. The form is dressed in a *chiton* and *himation* that falls from the head onto the shoulders on the right side of the body. The face is round, the eyes look to the left and the hairstyle is simple with brown hair falling in waves onto the shoulders (pl.Va). She wears sumptuous jewellery on her costume, an impressive detail that gives a particular air of luxury to her appearance. She is depicted holding an object, most likely a vegetal motif, in her hands, the identity of which cannot be identified. On the floor near her feet one can see fragmentary motifs that appear to be a bunch of grapes and other fruits. The inscription on the lower part of the slab is

7. Minns 1913, 309-10, fig. 220.
8. Karagheorghis 1969, pls 123-124.
9. Barbet 1985, 18.
10. Raptou 2004, 316-18, Michaelides 2004, 94-95, figs 13-14.

alphabetic, in large red letters, but is impossible to read with any accuracy. It includes the well-known formula ΧΡΗΣΤΕ ΧΑΙΡΕ, a common form of funerary inscription in Cyprus during the Roman period, although fairly rare in Paphos.[11]

This kind of wall painting has not been paralleled in the funerary art of Cyprus until now. Large size human forms are extremely rare and those found to date are very fragmentary.[12] On the other hand, the garlands referred to earlier are a common decorative theme in tomb painting. The garlands in this particular tomb however are not quite the same as those found in earlier tombs, being of smaller dimensions and lacking detail in their floral repertoire. Garlands of this type are usual in tombs of the eastern Mediterranean during the Roman period.[13] They also appear in public buildings and private villas.[14] One should note the particular importance of the similarity of the wall paintings of this Paphos tomb with a tomb in Israel, where human forms are again depicted standing among garlands.[15] It should also be noted that a similar painting with a figure standing under a garland decorates a wall at Marina El-Alamein in Egypt, dated to the second half of the 2nd to 3rd cent. A.D.[16] The painted fruits at the feet of the figure perhaps suggest the existence of a basket, a strongly symbolic subject seen in many tombs of the Roman period, such as those at Sardis, and usually related to chthonic deities such as Dionysus and Demeter.[17] Although it is difficult to identify the depicted figure, it is most definitely not a portrait, nor a servant of the dead person, as was the custom in tombs. Judging by the sumptuous appearance and the symbols surrounding her, it is most likely that she is a symbolic form, an underworld deity, perhaps a Nymph or one of the *Horai* or the Seasons. She probably represents a mythological figure connected with fertility and associated with belief in the after life, reminding us of primitive cults conveying the pagan identity of the buried person.

Tomb in Eleftherios Handrinos Street

The tomb was discovered below the road surface between the localities Glyky Nero and Ammoi, not far from the sea. It comprises a large underground built chamber covered by a barrel vault, entered from the southwest. The chamber has on the three sides five *arcosolia* built above sarcophagi. Each side has two *arcosolia*, all similar, whilst the central one opposite the entrance is

11. Nicolaou 2004, 268-69, no .2, fig. 3, also Nicolaou 1987, 180, no. 15. Another inscription appears on a fragment from an unpublished tomb (P.M. 3330), where one can discern a person's name. The inscription would have been painted under the feet of a large standing figure, of which only fragments remain.
12. Michaelides 2004, 94, fig. 11.
13. For tombs in Alexandria see Guimier-Sorbets and Seif El-Din 1997, 371, figs 11-12, 384, fig. 22.
14. Such as in the Paphos Theater Wood Conroy 2003, 275, and private houses in Ephesos, Strocka 1978, 485-486, pls 145.6, 146.7.
15. Michaeli 1999, 182, figs 1-8
16. Medeksza 1999, 59-61, fig. 6.
17. Greenewalt 1983, 22-24, figs 26-27, Greenewalt-Ratte-Rautman 1995, 1-2, fig. 2.

larger. At the sides of the central *arcosolium* are two small niches with ossuaries behind them. The tomb was full of sand when discovered, in some areas up to the roof, a fact that did not permit full excavation. However, three of the *arcosolia* were not covered by sand and two of them display much worn painted decoration.

The *tympanum* of the central *arcosolium* preserves wall painting fragments where one sees a peacock pecking at a garland (pl. Vb). This is part of a well-known decorative theme of juxtaposed peacocks pecking garlands. The peacock preserved on the right bends and holds the edge of the garland in its beak. The bird is rendered in a very realistic fashion, painted in lively colours with multi-coloured feathers. Underneath this composition are scattered red flowers and vegetal motifs. The same motifs also appear on the walls of the external side of the *arcosolium*. The peacock is a theme often found in tomb painting of the early Christian period, having already acquired an important status in paintings in houses and tombs of the pagan era as a deity symbol and alluding to a peaceful and happy environment.[18] This bird was the symbol of Hera, goddess of marriage and birth, consequently symbolising the circle of life.

The peacock motif is frequently encountered as a decorative theme in tombs of the Roman period, such as in a tomb at Montefiore dating to the 1st cent. A.D.[19] and another in Corinth of the same period.[20] It continues to be a common theme even in the late Roman period where in Christianity it is interpreted as a symbol of immortality and eternal life. Many examples of this period are also preserved in tombs of the Greek world, such as tombs in Thessaloniki, in Sardis in Asia Minor, mostly dated to the 4th cent. A.D.[21] During the same period, as already mentioned, one observes this motif in sumptuous dwellings such as those at Ephesus, dating to the 3rd cent. A.D.[22] Again, in the same town, one can see the same motif in a mosaic composition dating to approximately 400 A.D., thus emphasising the relationship between painting and mosaic.[23] Peacocks and other birds appear in other tombs in Paphos, such as the Icarus Street tomb, but there they are included in paradise-style compositions amongst many decorative motifs, vegetal and faunal, charged with strong symbolism.[24] Accurate dating of the composition cannot be made although the use of the tomb, based on archaeological evidence, continues into the 5th cent. A.D.

The *tympanum* of the *arcosolium* to the right depicts a 'still life' composition, presenting precious metal symposium vessels, probably of gold or bronze judging by their yellow and warm brown colours (pl.VIa). The vessels are aligned on a pale white background, probably standing on a table. Unfortunately the composition is not preserved in its entirety, however one can discern a table

18. Guimier-Sorbets and Seif El-Din 1997, 399.

19. Laidlaw 1964, 37, figs 3,6.

20. Shear 1935, 428, figs 8,10.

21. Shear 1927, 21-22, pl. V, Greenewalt-Ratte-Rautman 1996, 1-2, fig. 2, Majewski 1970, 55-57, fig. 45.

22. Strocka 1978, 485, pl. 145.6.

23. Jobst 1977, 67, pls 122-23.

24. Wood Conroy in Raptou 2006, 338-39, figs 1,9.

amphora, an oinochoe with trefoil mouth, tall handle and broad shoulder. Other objects can also be discerned such as a cup with tall circular handles and finally, to the right, one observes a large bowl. This subject matter is encountered for the first time in Cypriot art and has no parallel in the tomb paintings of neighbouring countries. Ceremonial objects appear in the paintings of Macedonia in the Hellenistic period, for example as in the tomb at Agios Athanasios in Thessaloniki, dated to before the end of the 4th cent. B.C.[25] However, the composition in this Paphian tomb rather suggests antecedents in Italian tomb painting. The vessels are rendered in a very realistic fashion in colours of yellow and light brown. Their shape and form is sharply delineated with good perspective and an attempt is made to capture the refraction of light, a style familiar in Pompeian art.[26] Precious metal, mostly silver, vessels are often depicted in dwellings and tombs in Italy[27] mostly dated to the 1st cent. A.D., whilst the Paphos tomb cannot be accurately dated. As for the meaning of such iconography in funerary painting, it may possibly be a substitution for the preparation of a *Necrodeipnon*, a dinner in honour of the dead, a theme that was frequently used in funerary art of all periods. It may also represent a feast as a symbol of aristocratic luxury and abundance. Also, we cannot preclude from our hypothesis the fact that the precious vessels may represent substitutes for real tomb offerings or even an athletic prize. Therefore, the strong resemblance of the 'still life with vessels' with many Italian parallels pinpoints an artistic link between the Paphian workshops and Italy, with which there would have been commercial and other forms of contact.

At the time of discovery of the tomb the *intrados* of this *arcosolium* preserved sections of wall paintings on the voussoirs imitating carved-in-relief coffers of luxurious buildings.[28] Unfortunately this particular decoration is in a very bad state and one can only see fragments of three coffers. From their size it would seem probable that there were two rows of such coffers, in different shades, which would have decorated the *intrados*.

The inner part of the coffers, where there would have been a decorative motif, is not preserved. We can observe only the frames. In the interior of every coffer there are two coloured parts in pink and blue, whilst the separating frames are yellow, probably imitating a wooden border. There are also other separation lines in red. The coffers are realistically rendered in lively colours, and it would appear that an attempt has been made in order to achieve perspective, using different tones of the same colour to this end. In one instance there is a white frame, which clearly imitates a moulded egg and dart cornice.[29] Similar decoration with coffers is not known in other tombs in Paphos. Square coffers are found in tombs of the Hellenistic period, such as in a tomb of the Anfuschi Necropolis in Alexandria, dated to the 3rd-2nd cent. B.C.[30] However, it would seem that there is no

25. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2005, 120-121, pls 30, 33a.
26. Ling 1990, 154-56, fig. 165.
27. Laidlaw 1964, 34, fig. 8
28. Barbet 1985, 81-85, figs 44-46, Ling 1990, 48-49.
29. Barbet 1985, 82, figs 45-46.
30. Barbet 1985, 21 fig. 8

connection between the decoration of the Paphos tomb and the earlier Hellenistic painting. The way in which the coffers are depicted is closest to the Second Pompeian Style, as we can see from the dwellings and tombs of Italy. Of course this type of decoration spread all over the ancient world and finds parallels in many areas. One of the better preserved examples, which presents great similarities with that of the Paphos tomb, not only in the ceiling decoration but also generally in the collection of themes that it uses, is the Montefiore tomb in Italy, which dates to the late 1st cent. A.D.[31]

Tomb in George Seferis Street

This tomb was discovered during earth moving works for the erection of a housing block and unfortunately suffered extensive damage because of this. It is a very large complex carved in the bedrock, which includes a central *atrium* around which burial chambers are situated. The entrance of the monument is located to the southeast and to its right side one finds a built *arcosolium* above a built sarcophagus. To the north side of the courtyard there is a burial chamber carved out of the rock with a built sarcophagus crowned with an *arcosolium (*pl. VIb). Both the *tympanum* and *intrados* preserve traces of painted decoration that has been destroyed to a great degree. The little that remains has faded. In the *tympanum* one can discern traces of a garland of green leaves, and also a *tabula ansata* bearing faint traces of an alphabetic inscription. This decoration is comparable with one found in another tomb in Paphos dated to the 2nd cent. A.D., and may be a product of the same workshop.[32] As previously mentioned, the *intrados* preserve imitation marble and alabaster veneering. In the centre, which is better preserved, one can see an imitation of an alabaster slab, whilst to the right and left one can make out marble slabs with rhomboid patterns. The remaining slabs also recreate revetments but have almost vanished. Imitation marble was a very common way to cover inner walls in tombs, as with dwellings of the same period and one often notes this in the ancient world, as indeed in Paphos.[33] The appearance of rhomboid-type patterns can therefore be compared with the Montefiore tomb referred to before. A characteristic example of this technique in the eastern Mediterranean, with many examples and similarities with the Paphian examples, is that of the Herodian Palace at Masada, Palestine, which dates to the 1st cent. A.D.[34]

Tomb in Icarus Street

The tomb was found not far from the northeast corner of the walled city of ancient Paphos, on the eastern side of Fabrica Hill, close to what is presumed to be the northeastern gate. It is a large built single-chambered tomb, orientated east west and having a west facing entrance. A barrel-vaulted roof covers the chamber, which has five *arcosolia* on its three sides, one higher on its east side on the axis of the entrance and four others on the long sides.[35]

31. Laidlaw 1964, 37-42.
32. Michaelides 2004, 93.
33. Michaelides 2004, 94.
34. Ovadiah 2005, 31-34, fig XIX.
35. Raptou 2006, 317-30.

The chamber's walls and vault originally would have been covered with plaster, which supported rich painted decoration from which only fragments survive.[36] The only part that preserves the integrity of its decoration is *arcosolium 1*, located to the right of the entrance (pl. VIc). The curve of the arch is decorated with a realistically rendered wreath of green myrtle leaves with gold berries, tied at the ends with red ribbons. The painting on the *intrados* has vanished, while on the *tympanum*, on a cream background delineated by a red band, two strigils and an aryballos appear as if hanging. The strigils are painted in green with a dark brown outline and the aryballos in yellow ochre, hanging from a nail by cords. Judging from the symbolic meaning of the decoration, this part of the tomb would be destined to receive a young person, maybe an athlete.

Arcosolium 2, to the right of the entrance, preserves large parts of its decoration, partly covered by a thick layer of crystallised salts (pl. VIIa). On the *intrados*, a collection of images is seen on a cream ground bordered with red lines. The motifs have an enigmatic relationship one with the other. A green partridge stands amongst heart-shaped flowers and pomegranates and other green vegetal forms. Above is a yellow disc bordered with red and two rectangular green shapes with parallel lines. In the centre a red semicircular shape resembles a fish. Beyond this there are other forms suggesting wheels or bread. The same scattered motifs appear in a composition on the *tympanum*. A pair of birds, perhaps peacocks, face each other amongst fragmentary flowers, bunches of grapes and sprigs of foliage. The semicircular shape is again outlined with red bands. This kind of decoration with scattered birds, plants and other motifs occurs in houses, tombs and churches. These images show an ambivalent pagan and Christian use and are reminiscent of early Christian tomb decoration.[37]

Arcosolium 3, opposite the entrance, preserves some of its decoration, mostly faded (pl. VIIb). A painted garland of myrtle leaves runs along the curve of the arch. The decoration on the wall surfaces flanking the recess consists of large rectangular panels with imitation marble veneering framed by narrow red bands. The decoration of this part of the tomb is completed with the *tympanum* decoration, again much destroyed, consisting of red garlands and flowers painted under a red band that runs along the back wall following the line of the arch.

The differences in style and motifs seen in the painting indicate that the tomb was redecorated at different intervals. It cannot be accurately dated since it was used until the Medieval period when it was turned into a workshop, and almost all the finds date from that late period. Many of the motifs have already been discussed and they find many parallels with tombs of the Roman period in Paphos and other parts of the Roman world.[38] The synthesis on the *intrados* of the *arcosolium 2* seems to be the latest in date, and may be compared to that found in a cistern at Salamis dated to the 5th or 6th cent. A.D.[39]

36. Wood-Conroy 2006, 331-43.

37. Michaelides 2004, 94; Wood Conroy in Raptou 2006.

38. Wood Conroy in Raptou 2006, 335-36, figs 6-8; Greenewalt-Ratte-Rautman 1996, 2-3, fig. 2.

39. Du Plat Taylor 1933, 103, pl. XI.2, pl. XC.2.

This brief retrospect into recently found paintings of the Roman period in Paphos permits us to form an improved picture of the trends and requirements in the paintings of ancient Cyprus and, although confined to that found in tombs, affords us a better appreciation of this art form, revealing basic tendencies and influences. At the same time one gathers significant information regarding local society, the tendency towards display and also of the kind of luxury in which the higher echelons of society lived, which obviously focused on the great centres of the time. The examples given demonstrate similarities with Hellenistic art which was very intense in the city, but did not prevent the strong influence of Roman painting which had spread all over the Empire. As with all areas in the East, local workshops find themselves adapting their artistic skills to the patterns and subjects that derive chiefly from Italy. Strong similarities in subjects and style with neighbouring countries reveal a kind of artistic *koine* formed in the Roman East. It is however difficult to recognise which theme belongs to which trend under the guise of fashion which was in force at any given time, and perhaps the subjects have lost some of their exact meaning, with the artists simply choosing from predetermined themes, destined to decorate tombs. These new finds enrich our picture of the art of painting in Cyprus during Roman times and start to gradually reveal the existence of different workshops and skilled artisans in the city.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αυτή η σύντομη ανασκόπηση τοιχογραφιών της Ρωμαϊκής περιόδου στην Πάφο μας επιτρέπει να έχουμε μια καλύτερη εικόνα από τις τάσεις και απαιτήσεις της ζωγραφικής της αρχαίας Κύπρου. Καίτοι αυτή περιορίζεται σε ταφικά σύνολα, μας επιτρέπει μια καλύτερη εκτίμηση αυτού του είδους της τέχνης αποκαλύπτοντας βασικές τάσεις και επιρροές. Συγχρόνως κάποιος αντλεί σημαντικές πληροφορίες για την τοπική κοινωνία, την τάση επίδειξης πλούτου καθώς και το είδος της πολυτέλειας μέσα στην οποία ζούσαν οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις και που προφανώς εστιαζόταν στα μεγάλα κέντρα της εποχής. Τα παραδείγματα που δίνονται επιδεικνύουν ομοιότητες με την Ελληνιστική τέχνη, η οποία ήταν πολύ έντονη στην πόλη της Πάφου, αλλά δεν εμπόδισε τη δυνατή επίδραση της Ρωμαϊκής ζωγραφικής που είχε εξαπλωθεί σε όλη την αυτοκρατορία. Όπως και σε άλλες περιοχές της Ανατολής, τα τοπικά εργαστήρια προσαρμόζουν τις καλλιτεχνικές δεξιότητες σε σχέδια και θέματα που προέρχονται κυρίως από την Ιταλία. Ισχυρές ομοιότητες σε θεματογραφία και ύφος με γειτονικές χώρες αποκαλύπτουν ένα είδος «κοινής» αισθητικής που σχηματίστηκε στη Ρωμαϊκή Ανατολή. Είναι όμως δύσκολο να αποφανθεί κάποιος ποιο μοτίβο ανήκει και σε ποιο ρεύμα κάτω από την αμφίεση της τέχνης η οποία ήταν του συρμού τη δεδομένη στιγμή, και ίσως τα θέματα να έχασαν κάποιο από το πραγματικό τους νόημα, με τους καλλιτέχνες απλώς να επιλέγουν από προκαθορισμένη θεματογραφία που προοριζόταν για τη διακόσμηση τάφων. Τα νεότερα ευρήματα εμπλουτίζουν την εικόνα της ζωγραφικής τέχνης της Κύπρου κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο και αρχίζουν σταδιακά να αποκαλύπτουν την ύπαρξη διαφορετικών εργαστηρίων και εξειδικευμένων τεχνιτών στην πόλη.

REFERENCES

Barbet, A., *La peinture murale romaine. Les styles décoratifs pompéiens*, Paris 1985.

Daszewski, W. A., *Uncovering the ancient Capital of Cyprus, 35 years of Polish researches in Pafos*, Warszawa 2000.

Dunand, M., 'Tombe peinte dans la campagne de Tyr', *Bulletin du Musée de Beyrouth*, 18 (1965), 5-51.

Empereur, J. Y. et M.-D. Nenna, *Nécropolis I, Études alexandrines I*, Le Caire 2000.

Greenewalt, C. H. Jr, C. Ratté and M. Rautman, 'The Sardis Campaigns of 1992 and 1993', in Dever W.G. (ed.), *Preliminary Excavations Reports Sardis, Idalion and Tell el-Handaquq North, ASOR* 53 (1995), 1-36.

Guimier-Sorbets, A.M. et M. Seif El-Din, 'Les deux tombes de Perséphone dans la nécropole de Kom el-Chougafa à Aléxandrie', *BCH* 121 (1997), 355-410.

Jobst, W., *Romische Mosaiken aus Ephesos I. Die Hanghauser des Embolos. Forschungen in Ephesos* VIII/2, Wien 1977.

Karageorghis, V., *Salamis in Cyprus. Homeric, Hellenistic and Roman*, London 1969.

Laidlaw, A., 'The Tomb of Montefiore: A New Roman Tomb Painted in the Second Style', *Archaeology* 17 (1964), 33-42.

Ling, R., *Roman Painting*, Cambridge 1990.

Majewski, L.J., 'Removal of the frescoes of the Peacock Tomb (Tomb 61.14, WP 61.1)', *BASOR* 199 (1970), 55-58.

Medeksza, S., 'Marina El-Alamein. Conservation work 1998', *Polish Archaeology in the Mediterranean. Reports 1998*, Warsaw 1999, p. 51-62.

Michaeli, T., 'The Wall Paintings of the Migdal-Ashkelon Tomb', *Atiqot* 37 (1999), 181-183.

Michaelides, D., 'Cypriot painted Tombs and their Ceilings', in László Borhy (ed.), *Plafonds et voûtes à l'époque antique, Actes du VIIe Colloque International de l'Association Internationale pour la Peinture Murale Antique, 15-19 Mai 2001*, Budapest 2004, 89-96.

Minns, E.H., *Scythians and Greeks*, Cambridge 1913.

Mlynarczyk, J., *Nea Paphos in the Hellenistic period, Nea Paphos III*, Varsovie 1990.

Nicolaou, K., 'The Topography of Paphos', *in Mélanges offerts á Kazimierz Michalowski*, Varsovie 1966, 561-601.

Nicolaou, I., 'Inscriptiones Cypriae Alphabeticae XXVI', *RDAC* 1987, 177-84.

Nicolaou, I., 'Inscriptiones Cypriae Alphabeticae XLIII', *RDAC* 2004, 267-69.

Ovadiah, A., 'Wall Paintings of the Herodian Period – Circulation and Meaning', *RdA* XXIX (2005), 31-35.

Plat Taylor (du), J., 'A Water Cistern with Byzantine Paintings, Salamis, Cyprus', *The Antiquaries Journal* XIII, no 2, 97-108.

Raptou, E., 'A Painted Roman Tomb at Paphos. P.M. 3510', in J. P. Descoeudres, *Festschrift in Honour of J. Richard Green, Mediterranean Archaeology* 17 (2004), 311-21.

Raptou, E., 'The built Tomb in Icarus Street, Kato Pafos', (with an Appendix by Diana Wood Conroy, 'Wall paintings in the Icarus Street Tomb, Pafos'), *RDAC* 2006, 317-43.

Shear, L.Th., 'A Roman Chamber-Tomb at Sardis', *AJA* 31, p. 19-25.

Shear, L.Th., 'The Excavation of Roman Chamber Tombs at Corinth in 1931', *AJA* 31 (1931), 424-441.

Strocka, V.M., 'Die Wandmalerei in romischen Ephesos', in E. Akurgal, (ed.), *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara-Izmir 23-30/IX/1973, Vol I*, Ankara 1978, 481-91.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ., *Μακεδονικοί τάφοι στον Φοίνικα και Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2005.

Χατζησάββας, Σ., 'Μακεδονία-Κύπρος. Από τον Αλέξανδρο έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση', in Αναστασιάδης (Α.), *Κύπρος και Μακεδονία. Σχέσεις μέσα στο χρόνο*, Λευκωσία 1997, 13-65.

Wood Conroy, D., (with an Appendix by Josephine Atkinson), 'Roman Wall Paintings in the Pafos Theatre', *RDAC* 2003, 275-300.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΚΑΡΗΣ

Η Συντήρηση της Εικόνας της Παναγίας της Γαλόκτιστης

Η εικόνα της Παναγίας της Γαλόκτιστης αποτελεί ίσως μια από τις πιο σημαντικές αποκαλυφθείσες εικόνες της τελευταίας πενταετίας στην Κύπρο. Εγκαταλειμμένη και αφημένη στην τύχη της για δεκαετίες, εκτεθειμένη χωρίς προστασία και ξεχασμένη, υπήρξε βορά στις κακές κλιματολογικές συνθήκες, τον χρόνο και τις αρνητικές επεμβάσεις από τον ίδιο τον άνθρωπο (πιν. VIIIα, β).

Οι διαστάσεις της εικόνας είναι: Ύψος 105 εκ., πλάτος 82,5 εκ., πάχος σανίδων 6 εκ. και με τους ζυγούς 9.5 εκ. Το βάρος της είναι 30 κιλά. Ύλη: Κωνοφόρο ξύλο. Σφυρήλατα καρφιά, ύφασμα, γύψος, ζωική κόλλα, αυγοτέμπερα, κόκκινο αμπόλι, χρυσός, μεταλλικό φύλλο αργυρού χρώματος (πιθανώς ασήμι) και αλλεπάλληλες στρώσεις βερνικιού.

Η όψη της εικόνας είχε αλλοιωθεί, με αποτέλεσμα να μη διακρίνεται απολύτως τίποτε. Η αίσθηση που δημιουργούσε ήταν απλά ένα σανίδι με συγκέντρωση αρκετών ρύπων, όπως λαδιών, κεριών, σκόνης κ.ά. Όλα αυτά μαζί είχαν συμβάλει στο να κρατούν στην αφάνεια το κάλλος που έκρυβε η εικόνα κάτω από τα αλλεπάλληλα στρώματα των οξειδωμένων βερνικιών και των ρύπων. Η εικόνα μεταφέρθηκε στο Κέντρο Συντήρησης του Μουσείου της Ιεράς Μονής Κύκκου για έρευνα και συντήρηση στις 9/7/1999. Το έργο παρουσίαζε αρκετά σοβαρά και δυσεπίλυτα προβλήματα. Από την όψη της εικόνας και τον ξύλινο φορέα πάρθηκαν μικροδείγματα, τα οποία στάλθηκαν για αναλύσεις σε εργαστήρια στην Ιταλία. Τα αποτελέσματα των αναλύσεων μάς βοήθησαν να κατανοήσουμε και να αναγνωρίσουμε τα δομικά υλικά, τις τεχνικές, αλλά και τις φθορές και τα διάφορα προβλήματα που προκλήθηκαν στο έργο, είτε αυτές είναι φυσικές είτε από ανθρώπινη επέμβαση.

Ξύλινος Φορέας. Η μορφοανατομική ανάλυση του ξύλου κατέδειξε την ταυτότητά του. Ανήκει στην κατηγορία του pinus silvestris ή pinorosso. Στην Κύπρο το αποκαλούμε κόκκινο πεύκο, αλλά δεν ευδοκίμησε ποτέ στο νησί. Το ξύλο παρουσιάζει ρυτινοφόρα κανάλια με επιθηλιακά κύτταρα, τα οποία φαίνονται λεπτά τοποθετημένα κάθετα σε βραδύ ξύλο (πιν. IXα). Τα τοιχώματα των κάθετων τραχοειδών στερούνται σπειροειδών χόνδρων, ενώ παρατηρείται μια πληθώρα κυκλικών στιγμάτων. Στους ρόζους παρουσιάζονται αξονικά παραχυματικά κύτταρα. Τα τοιχώματα των ακτινωτών τραχοειδών παρουσιάζονται οδοντωτά. Παρατηρείται ένα πέρασμα μεταξύ πρώιμου και βραδέος ξύλου. Τα μικροσκοπικά χαρακτηριστικά είναι τυπικά του pinus silvestris. Το δείγμα βρίσκεται σε μια πολύ καλή κατάσταση διατήρησης, χωρίς να παρουσιάζει ίχνη προσβολής ξυλοφάγων οργανισμών ή οποιοδήποτε άλλο βιολογικό ή και φυσικοχημικό τύπο φθοράς. Οι δύο κάθετες σανίδες είχαν αποκολληθεί λόγω της καταστροφής των ξύλινων καρφιών. Επίσης υπάρχουν ρωγμές, απώλειες από κτυπήματα καθώς και από τις απότομες κινήσεις του ξύλου. Οι 4 ζυγοί, δύο οριζόντιοι και δύο χιαστί, είναι κατασκευασμένοι με διαφορετικό τύπο ξύλου (πιν. IXβ). Συγκεκριμένα είναι από κυπριακή πεύκη και είχαν προσβληθεί από ξυλοφάγους οργανισμούς που προκάλεσαν μεγάλες

σήραγγες, με αποτέλεσμα την εξασθένηση του ξύλου από τις απώλειες που δημιουργούσαν τα κενά.

Στρωματογραφική ανάλυση της προετοιμασίας, της χρωματικής επιφάνειας και του βερνικιού.

Το 1ο δείγμα που πάρθηκε από το κάτω μέρος αριστερά, κατέδειξε τα εξής (πιν. Χα): a) ύφασμα b) λευκή προετοιμασία με βάση τον γύψο και ζωική κόλλα τοποθετημένη σε δύο συνεχόμενα στρώματα με πάχος 600 μ. c) ζωγραφικός φλοιός με βάση κόκκινο της γης και μαύρο του άνθρακα d) μεταγενέστερη ζωγραφική επιφάνεια με βάση γεώδη καφέ χρώματα και μαύρο του άνθρακα e) καινούργιο βερνίκι χρωματισμένο με μαύρο του άνθρακα f) χονδρό στρώμα καφετιού υλικού με βάση μαύρο του άνθρακα, καφέ γεώδες και στοιχείο γύψου, εμποτισμένα με λάδι και κερί.

Το 2ο δείγμα πάρθηκε από το πάνω μέρος δεξιά και έγινε επιλεκτική ανάλυση της επιζωγράφησης. Αυτή αποτελείται από (πιν. Χ β):

α) γκρίζα στρώση με βάση το λευκό του μολύβδου και με βάση του τον άνθρακα β) ζωγραφική στρώση μπλε με βάση αζουρίτη, εμποτισμένο με απροσδιόριστη κολλητική ουσία, η οποία θα μπορούσε να είναι κερί και λάδι.

Μεγάλο μέρος της λευκής προετοιμασίας, ειδικότερα στην πάνω δεξιά ζώνη στην ένωση των σανίδων και πλησίον των καρφιών, έχει απολεσθεί, ενώ μικρότερες σε έκταση απώλειες παρουσιάζονται σε όλη την επιφάνεια. Σε αρκετά σημεία η προετοιμασία παρουσιάζει φουσκώματα και αποκολλήσεις από τον ξύλινο φορέα. Οι μεγάλες ρωγματώσεις, που έχουν αφετηρία την προετοιμασία, αποτυπώνονται με τον ίδιο τρόπο και τα ίδια σχήματα στον χρωματικό φλοιό. Επίσης ανασηκώματα εμφανίζονται περιμετρικά των ρωγματώσεων στη χρυσωμένη επιφάνεια και στο βερνίκι, ενώ μικρότερες αποτυπώνονται μόνο στη ζωγραφική επιφάνεια. Βασικές αιτίες των φθορών είναι η έκθεση του έργου σε κακές κλιματολογικές συνθήκες, η γήρανση των δομικών υλικών, τα κτυπήματα, η διείσδυση λαδιού μέχρι και την προετοιμασία που προκάλεσε περισσότερες οξειδώσεις στο χρώμα, οι κινήσεις του ξύλου και η διόγκωση των οξειδωμένων μεταλλικών καρφιών.

Συντήρηση του ξύλου:

Οι δύο κάθετες σανίδες επανενώθηκαν, προστέθηκαν νέα ξύλινα καρφιά, χρησιμοποιώντας πάντα τις αρχικές οπές. Αφού αφαιρέθηκαν προσωρινά ορισμένα κομμάτια από τους ζυγούς, σχηματίσαμε αυλάκωση και έγινε «ραφή» των σανίδων με μικρά τριγωνικά τεμάχια ξύλου (πιν. ΙΧ β) ενισχύοντας μ' αυτό τον τρόπο την ένωση των δύο σανίδων. Στην πάνω δεξιά απώλεια του ξύλου, που εφάπτεται της ένωσης, έγινε συμπλήρωση με μικρούς ξύλινους κύβους, αυτό που ονομάζουμε «παρκετατούρα». Ακολούθησε η απολύμανση των ζυγών.

Συντήρηση προετοιμασίας και χρωματικής επιφάνειας

Η στερέωση, η ενίσχυση και η επαναφορά της προετοιμασίας πάνω στον ξύλινο φορέα έγινε με τη βοήθεια ζωϊκής κόλλας και θερμαινόμενης σπάτουλας. Όπου η κόλλα δεν μπορούσε να φέρει το ποθούμενο αποτέλεσμα, χρησιμοποιήθηκε συνθετική κόλλα. Οι ανώμαλες ανασηκωμένες ρωγματώσεις, που παρουσιάζονται στο θεμέλιο (πιν. ΧΙα) και τη ζωγραφική επιφάνεια, βελτιώθηκαν με την επανάληψη της διαδικασίας σιδερώματος. Στην κάτω επιφάνεια το θεμέλιο απώλεσε την ελαστικότητά του, έγινε σκληρό και άκαμπτο με κίνδυνο να απολεσθούν τεμάχια, τόσο από το θεμέλιο όσο και από το χρώμα. Με τη χρήση αραιωμένης ζωικής κόλλας και με τη βοήθεια θερμαινόμενης σπάτουλας άρχισε η επαναφορά των ιδιοτήτων του θεμελίου. Έγινε δηλαδή πιο ελαστικό και συμβατό με τον ξύλινο φορέα, βελτιώνοντας σημαντικά την όλη κατάσταση στο συγκεκριμένο σημείο.

Καθαρισμός και αποβερνίκωση

Η προσπάθεια ήταν να επιτύχουμε πλήρη αποβερνίκωση. Οι δυσκολίες όμως από τις αλλοιώσεις των στρωμάτων των βερνικιών που κάλυπταν τη ζωγραφική επιφάνεια, η οξείδωση, η αλλαγή στους δεσμούς των βερνικιών, η ανάπτυξη μικροοργανισμών, η διαφορετική σύσταση και ποιότητα των βερνικιών και η δημιουργία ιζηματοποιημένης κρούστας από ξένα υλικά καθώς και οι ενώσεις τους δημιούργησαν πάρα πολλές δυσκολίες. Στη διάρκεια των εργασιών της αποβερνίκωσης χρησιμοποιήθηκαν χημικές και μηχανικές μέθοδοι με την υποστήριξη στερεομικροσκοπίου και με πάρα πολλές αλλαγές στις δοσολογίες και στα ίδια τα χημικά, αναλόγως των προβλημάτων που συναντούσαμε στο έργο. Στο κάτω μέρος υπάρχει κηλίδα από λάδι, που ποσότητα αυτής απορροφήθηκε από το έργο διαπερνώντας τις στρώσεις βερνικιού, τη χρωματική επιφάνεια και την προετοιμασία, φθάνοντας μέχρι το ξύλο. Οι δυσκολίες και οι κίνδυνοι μεγιστοποιήθηκαν. Ακολούθησε αφαίρεση των επιζωγραφήσεων, οι οποίες είχαν γίνει ένα σώμα με τις διάφορες στρώσεις βερνικιού, λαδιού, κεριού και άλλων ρύπων (πιν. ΧΙβ). Αφαιρέθηκαν όλα τα στρώματα πάνω από τη χρωματική επιφάνεια με την υποστήριξη μεγεθυντικών φακών και στερεομικροσκοπίου (πιν. ΧΙΙα). Τελικά επιτεύχθηκε το μέγιστο δυνατό υπό τις εξαιρετικά δύσκολες περιστάσεις. Υπολείμματα των ανωτέρω είχαν παραμείνει σ' όλη την επιφάνεια, επηρεάζοντας έτσι αρνητικά την αισθητική του έργου.

Η συνέχεια στις προσπάθειες ολοκλήρωσης των εργασιών ήταν η χρωματική επέμβαση. Σε αρκετά σημεία η προετοιμασία συμπληρώθηκε και έγινε προσπάθεια ενοποίησης του έργου, ούτως ώστε να παρουσιάζεται πιο δεμένο και ολοκληρωμένο και με περισσότερη σαφήνεια. Η στρώση καινούργιου βερνικιού ολοκλήρωσε τον κύκλο εργασιών της συντήρησης, που διήρκεσε πέντε μήνες, μας αποκάλυψε αρκετά από τα μυστικά, στις τεχνικές και τα υλικά, και μας «αποκάλυψε επιτέλους το πρόσωπο της Παναγίας», όπως ο ταπεινός ιερέας του χωριού ικέτευε πάντοτε στις προσευχές του, όπως μας είπε για να το αντικρύσει (πιν. ΧΙΙβ).

Οι εργασίες έγιναν, τηρώντας πάντα τις βασικές αρχές συντήρησης και έχοντας υπόψη ότι η εικόνα θα επέστρεφε στον ναό ως λειτουργικό πλέον αντικείμενο.

WALTER FASNACHT

Who would be interested in old water wells ?

An interdisciplinary approach to 5000 years of history of water in Cyprus

Abstract

Old and abandoned water wells are still visible all over Cyprus, sometimes in prominent positions within the landscape. Efforts were made to preserve the wells, even amidst modern buildings. But why would an archaeologist be interested in water wells of just a few hundred years of age? Water and its importance accompanies any archaeologist working in Cyprus, daily, or in times of shortage, even in the night.

The idea of envisaging a field project on water wells came up one early morning driving to Larnaca to fetch students at the airport. On the highway, shortly after the Alampra intersection, the sun was just about to rise, the haze was still hiding the harvested dry fields, and the only thing sticking out of the haze in the beautiful plain between Dali and Lympia were the slim Cypress trees next to the sturdy the old water wells!

An initial project was launched in summer 2006, with students from the Inter-Community School of Zurich, ICSZ, Switzerland. We were actually working on iron smithing hearths at the PASYDY project in Nicosia for which we would like to express our sincere thanks to the director of the Department of Antiquities, Dr. Pavlos Flourentzos, and to Dr. Despo Pilides, the director of the excavation. Members of the ICSZ team were the students Luke Evans, Christopher Fougner, Sjoerd Miedema, Rafael Moraes, Ludwig Prade, science teacher Graham Gardner, the archaeologist Christina Peege and the author. The team's quarter was the Elementary School of Mathiatis village. Many thanks are due to our hosts, our cook Mrs. Rodulla, the teachers of Mathiatis and its mayor, Mr. Andreas Panayides.

Only preliminary results can be presented here, a full project is planned in the coming years, involving historical and ethnographic investigation into the use of water, irrigation technology, legal questions of drilling for water and its distribution as well as the conservation of installations, from old and abandoned donkey driven water (pl. XIII a,b) wells to wind (pl. XIV a) mills and diesel pumps (pl. XIV b). The area of focus are the smooth hills and the shallow valleys of Sia/Mathiatis/Agia Varvara/Alampra in the Nicosia district.

Goals and Methods

The area chosen for this project is well known to the author: He has been directing the archaeometallurgical project at Agia Varvara-ALMYRAS, representative of the most complete chain of metal production in ancient Cyprus since 1988 (http://home.tiscalinet.ch/almyras). On the basis of the knowledge acquired over the last 20 years in archaeological, geological and metallurgical research, a study of the still existing old water wells - and ultimately the history of water use of the last 5000 years in the chosen area.

The Almyras team has been involved with water research, rather accidentally and initial water analysis were carried out by the Institute of Inorganic Chemistry of the University of Zurich on the request of local farmers: They detected exceptionally high boron contents in the water of some newly drilled deeper private wells on the outskirts of the villages. The farmers were faced with the fact that their newly acquired water could only keep their olive trees alive – every other tree would die after just a few years. Whether this is due to enrichment of the soil of boron or simply salt (cf. the paralleled high chlorine content in table 1), is a question to be answered by botanists.

As excavators of the site of copper working at Agia Varvara-Almyras, in the area of these recent wells, we were interested in the topic of salted water in connection with the etymology of the word ALMYRAS (*almyras/almyros* as opposed to *armiras* in older maps). Rather as a matter of interest, a sample from Alassa from the inner Troodos, with a completely different geology, was included in the analysis. It shows by far the lowest content in all three elements.

It is interesting to see that trace elements in water seem to define the water of a specific village like fingerprints. This means that the local geology does vary quite a bit, a phenomenon we already know from the copper smelting slag, giving specific fingerprints for each and every ancient slag heap!

Provenance of water sample	Cl^- ppm	$S04^-$ ppm	$B3^-$ ppb
Alampra, private house, from tank	102	90	170
Alampra, running cold water	106	103	184
Alampra, private house, from tank	100	78	214
Alampra, private house, from tank	111	96	182
Alampra, running cold water	112	160	118
Alampra, private house, from tank	108	120	132
Alampra, farmhouse, private well	5100	600	3860
Alampra, farmhouse, private well	3700	100	4680
Agia Varvara, farmhouse, private well	2800	240	1890
Agia Varvara, running cold water	227	152	206
Agia Varvara, private well	225	100	188
Alassa, Troodos, running cold water	48	43	24
Lefkosia, private house, from tank	660	158	184
Lefkosia, private house, from tank	480	196	288
Lemessos, public fountain	608	563	240
Agia Napa, public fountain	240	70	302
Larnaca, public fountain	113	150	272
Paralimni, farm, private well	230	105	306

Table 1: Chlorine, sulphur and boron content in water from various proveniences.

Note that boron is given in ppb (parts per billion), whereas chlorine and sulphur is in ppm (parts per million). Analysis by Institute of Inorganic Chemistry, University of Zurich, Switzerland, 1993.

The research of water in Cyprus has a long tradition. Geologists, hydrologists, ecologists and even archaeologists have studied the topic from various points of view. The geology and geochemistry of the Sha/Mathiatis/Agia Varvara area has been studied by several specialists, over the last four decades at least. The approach of the project presented here is slightly different to what has been applied to similar archaeo-ethnographic projects so far. Projects such as the one by a French team (Lécuyer 2002) focussed on geoarchaeological/geomorphological and analytical research.

The focus of this new project, however, will be an ethnographic/historical rather than a chemical/analytical one: The first and foremost goal is to save - as quickly as possible - what is still there, in terms of actual evidence of old water pumping installations and – as important - of the knowledge of when and how they were built and operated.

It is our goal to emphasize the importance of preserving old water wells as a vital part of cultural heritage of Cyprus. In the last 50 years, not just the water wells went out of use: by condemning water to invisibility until the turning of the tap in our homes, the respect of water as the most important resource of mankind went lost as well.

Our research goals include:

1. The documentation of the still existing, some times decaying remains of water wells of any age in a specific and well-defined area of Cyprus.
2. Together with this initial effort of recording the wells physically, interviews with the oldest community members will be initiated, as they are the ones who do not just remember the installation of running water in the villages some 50 years ago but actually lived the time before and therefore used the old wells.
3. A survey of still existing official documents will be carried out, i.e. gathering aerial photographs of different ages, agricultural and legal data, maps, plans etc.
4. Collecting already existing geo-chemical data of water analysis.
5. Initiating new chemical analyses such as trace element and isotope analysis, for investigation of pollution indicators and long term/long distance movement of water. It is hoped that scientific analysis will contribute to a better understanding of the present state of water quality in the old wells and, in the worst case, to find out whether abandoned open water wells are a hazard to water quality of their own.
6. In the community of Agia Varvara, there is a folk museum with the oldest diesel driven flower mills of Cyprus. This engine also pumped water and pressed olive oil. A thorough study of the entire museum and its history will be carried out.
7. The folk art linked with water, songs, poetry and the religious use of water as a healing force, as for ophthalmology in the Monastery of Agia Thekla, will be studied.

During more than 20 years of research on ancient copper in Cyprus, it became evident that research and physical work in any section of cultural heritage should now concentrate on the

assessment, documentation and protection of the remains of all periods. With Cyprus now in the EU, the process of urbanization is accelerating and any unspectacular or financially uninteresting part of cultural heritage may be disappearing, in the landscape and, probably worse, in the head of people. Erosion, thoughtless removing and the use of agricultural land for building call for immediate research and investment in the protection of old water installations.

First results

We stated with just taking photos of the most prominent – or most beautiful – water installations in the Mathiatis area. Rough measurements allowed a reconstruction in 3D-imaging, carried out on any available program for high school students. The exact dating of wells is certainly possible through written or oral memory, or even dendrochronology on oak beams of donkey driven wells still in situ!

A research project on water wells in an ancient copper producing area will inherently encounter new archaeological finds of all periods, either from settlements, tombs or from sites of copper working. As the surveying of this area was started over 25 years ago by the present author, a considerable amount of information has already been gathered. Long-term experience has taught us to be prepared for finds dating from the Geometric period to Byzantine/Medieval times. Neolithic – now even pre-Neolithic – and Bronze Age settlements existed in the Area, but to find evidence on the surface is very rare. All archaeological finds will be left untouched and reported to the Department of Antiquities.

BIBLIOGRAPHY

Nolwenn Lécuyer et al.: Patamia-Agios Sozomenos (Chypre). La constitution des paysages dans l'orient medieval. Bulletin de Correspondence Hellenique 126 (2002), 598-614.

Cyprus Government: 1: 5000 Topographical Series, Cadastral Sheets 39/I-XXXII. Nicosia 1976.

Geological Survey Department of Cyprus: Hydrological Map of Cyprus. Nicosia 1970.

Geological Survey Department of Cyprus: Groundwater Quality Map of the Nicosia-Larnaca-Limassol Region (Cyprus), Sheets 1 – 3. Nicosia 1985

Boronina, A.: Groundwater resources in the Kouris catchment (Cyprus): data analysis and numerical modelling, in: Journal of Hydrology 271 (2003) 130-149.

Tünde Maradi: Copper Mine Workers from Alambra Village; An Oral History Supplement to the Sia-Mathiatis-Agia Varvara survey Project, in: Walter Fasnacht et al.: Excavations at Agia Varvara - Almyras, Fifth Preliminary Report. *Report of the Department of Antiquities Cyprus* 1996.

United Nations Development Programme: Survey of Groundwater and mineral resources Cyprus, especially: "Ground water investigations". New York 1970.

Geological Survey Department of Cyprus: Bulletin No. 3: An Airborne Magnetic and Electromagnetic Survey in Cyprus. Nicosia 1969.

Geological Survey Department of Cyprus: Bulletin No. 1: The Mineral Resources and Mining Industry of Cyprus. Nicosia 1963.

Geological Survey Department of Cyprus: Memoir No. 4: The Geology and Mineral Resources of the Dhali Area. Nicosia 1960.

Geological Survey Department of Cyprus: Ophiolites. Oceanic Crustal Analogues. Nicosia 1990, especially p. 585-717: Hydrothermal Alteration and Metallogeny.

Michael Given and A. Bernard Knapp: The Sydney Cyprus Survey Project, especially: p. 305-311: Agricultural Landscapes. Los Angeles 2003.

www.poetrymagazines.org.uk/magazine/:
Stephanos Stephanides: Not Poetry but Water

www.medrc.org.com
Middle East Desalination Research Centre

www.emro.who.int/publications
K.Kosh-Chashm: Water-conscious development and the prevention of water misuse and wastage in the Eastern Mediterranean Region, in: Eastern Mediterranean Health Journal, Vol. 6 No.4.

www.hydroweb.com
Polyvios Eleftheriou: Boron in the Groundwater of the Island of Cyprus, in: Journal of Environmental Hydrology, Vol. 9, Paper 13, 2001.

www.crs4.it/EIS/SWIMED/
The Akrotiri Aquifer (Cyprus)

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ

Η τελευταία αναφορά για το έργο του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων έγινε στον τρίτο τόμο της Κυπριακής Αρχαιολογίας. Έκτοτε έχουν συμβεί πολλά και σημαντικά στη σφαίρα της αρχαιολογίας και του πολιτισμού, στα πλείστα των οποίων ο Σύνδεσμος υπήρξε πρωταγωνιστής.

Πολλά από τα χρόνια προβλήματα της αρχαιολογίας δεν βρήκαν τη λύση τους, ενώ σε κάποια έγιναν μικρά ή και μεγαλύτερα βήματα προόδου. Πολύ φοβούμαστε πως μερικά από αυτά που για χρόνια εμφανίζονται στον τύπο έχουν κουράσει τους πολίτες. Αν μάλιστα κάποτε εμφανίζονται και ως νέα, που όμως δεν έχουν ευτυχή κατάληξη, τότε γρήγορα πέφτουν σε λήθαργο ως παραπέρα. Τα μόνιμα όμως προβλήματα της αρχαιολογίας, για τα οποία ο Σύνδεσμος δεν παύει να αγωνίζεται, είναι γνωστά και αφορούν την προστασία, τη σωστή συντήρηση και αναστήλωση των μνημείων, καθώς και την έγκαιρη επιστημονική δημοσίευσή τους, ώστε να καθίστανται προσιτά για όλους τους μελετητές.

Η οποιαδήποτε κακόβουλη ερμηνεία από ξένους καλοθελητές των όσων γράφονται πιο κάτω δεν μπορεί να μειώσει τη μέγιστη προσφορά του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου, το οποίο με ελάχιστο προσωπικό επιτελεί σωστό άθλο στη διατήρηση και συντήρηση του πολιτισμού μας. Τα όποια προβλήματα παρουσιάζονται εδώ στόχο έχουν να ευαισθητοποιήσουν τους αρμοδίους, ώστε μελλοντικά να μπορούν να αποφεύγονται πιθανές ζημιογόνες για τις αρχαιότητες ενέργειες.

Καλύτερα θα ήταν για τους ελάχιστους ξένους που χρησιμοποιούν κακόπιστα την κριτική του Συνδέσμου που ακολουθεί να εγκύψουν στις ανεπανόρθωτες καταστροφές που διέπραξε και συνεχίζει να διαπράττει το κατοχικό καθεστώς στα σκλαβωμένα από την Τουρκία εδάφη μας. Αψευδής μάρτυρας της λαίλαπας που σάρωσε και σαρώνει τα πάντα βόρεια της γραμμής Αττίλα είναι τα κατεστραμμένα, λεηλατημένα και κτηνωδώς βιασμένα χριστιανικά μνημεία της Κύπρου και η επιδεικνυόμενη πλήρης αδιαφορία για πολλά άλλα.

Όταν το καλοκαίρι του 2005 βρεθήκαμε προσκυνητές στον τάφο του ιδρυτή και προστάτη της Εκκλησίας της Κύπρου Απόστολου Βαρνάβα δεν πιστεύαμε στα μάτια μας για το κακό που γινόταν. Λίγες δεκάδες μέτρα δυτικά του τάφου του Αγίου είχε σκάσει ένας τάφος και βάλθηκαν κάποιοι αρχαιολόγοι (;) να ανασκάψουν το χώρο. Το πρώτο πράγμα που έκαναν ήταν να βάλουν μπουλντόζα να σαρώσει το βάθους ενός περίπου ποδός επιφανειακό χώμα, για να μπουν αμέσως στους τάφους! Απίστευτο και όμως αληθινό και αψευδής μάρτυρας της καταστροφής οι φωτογραφίες που ακολουθούν (πιν. XV-XVII).

Μετά την ανωτέρω παρέκβαση, επιστρέφουμε στα χρονίζοντα και επανερχόμενα κατά καιρούς αρχαιολογικά προβλήματα, στα οποία δεν δίνεται οριστική λύση, αν και ο Σ.Κ. Αρχαιολόγων αγωνίστηκε και αγωνίζεται για την επίλυσή τους.

Η Στελέχωση του Τμήματος Αρχαιοτήτων

Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων κατ' επανάληψη έκανε τις προτάσεις του, καμιά όμως κυβέρνηση δεν ενδιαφέρθηκε για τη λύση του. Η αρχαιολογία υπήρξε η σκωληκοειδής απόφυση της υπόλοιπης κρατικής μηχανής, γι' αυτό και ήταν πάντα στο περιθώριο. Αν προσθέσει κάποιος σ'αυτή την κρατική ολιγωρία και τη σε παλαιότερες εποχές εσκεμμένη προσπάθεια της τότε παντοδύναμης διεύθυνσης του Τμήματος να κρατήσει τον αριθμό των εργοδοτημένων αρχαιολόγων σε πολύ χαμηλούς αριθμούς εμφανιζόμενη συνάμα αρεστή στις κατά καιρούς κυβερνήσεις, ότι δηλαδή η εργασία επιτελείται με ελάχιστο προσωπικό, άρα με τα ελάχιστα δυνατά έξοδα, αντιλαμβάνεται γιατί ο αριθμός των εργοδοτημένων από το Τμήμα Αρχαιοτήτων αρχαιολόγων παρέμεινε σε πολύ χαμηλούς αριθμούς.

Στις δικές μας επανειλημμένες εισηγήσεις προτείναμε νέα δομή της Υπηρεσίας με την ίδρυση Εφορειών:

(α) Μουσείων
(β) Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
(γ) Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
(δ) Μεσαιωνικού και Νεότερου Πολιτισμού
(ε) Συντήρησης και Αναστήλωσης
(στ) Επισκόπησης

Τονίζαμε επίσης την προώθηση της ενάλιας αρχαιολογίας στον τομέα της οποίας είμαστε απαράδεκτα καθυστερημένοι, ενώ θα έπρεπε προ πολλού να είχε δώσει σημεία ζωής. Τονίζαμε ακόμη πως με στόχο να αποφεύγονται λάθη, καμιά φορά μη αναστρέψιμα, το Τμήμα Αρχαιοτήτων θα έπρεπε να διαθέτει τους δικούς του αρχιτέκτονες και πολιτικούς μηχανικούς και να μην τους δανείζεται από άλλες κυβερνητικές υπηρεσίες. Θεωρούμε απαράδεκτο στο Τμήμα Αρχαιοτήτων να μην υπάρχουν θέσεις για ανθρωπολόγους, επιγραφολόγους, νομισματολόγους, και να μην υπάρχει εργαστήριο αρχαιομετρίας.

Τα σχέδια υπηρεσίας του προσωπικού με βάση τα οποία γίνονται οι προσλήψεις πρέπει να τροποποιηθούν, ώστε να προσλαμβάνονται όσοι πληρούν τις εκάστοτε ανάγκες του Τμήματος και να αποφεύγεται λ.χ. η πρόσληψη προϊστορικών αρχαιολόγων εκεί που η ανάγκη απαιτεί βυζαντινολόγο. Η μόνιμη επωδός των αρμοδίων επί του θέματος ήταν πως όλοι πρέπει να ξέρουν από όλα, επειδή σε μια ανασκαφή δεν είναι γνωστό τι μπορεί να παρουσιαστεί. Το επιχείρημα είναι έωλο, και δεν χρειάζεται επιχειρηματολογία περί του αντιθέτου, αφού μια ανασκαφή δεν αποτελεί κατ' ανάγκην έργο ενός προσώπου. Ενδείκνυται μάλιστα η συνεργασία αρχαιολόγων πολλών ειδικοτήτων για το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα.

Σε μια προσπάθεια ενίσχυσης του αριθμού των αρχαιολόγων, εργοδοτήθηκαν εκτάκτως τα τελευταία χρόνια έξι αρχαιολόγοι. Αντί να εγκριθούν μόνιμες θέσεις και να διεκδικηθούν από όλους τους ενδιαφερομένους, προσλήφθηκαν προσωρινά έξι άτομα. Αυτή η τακτική, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, ακολουθήθηκε και παλαιότερα και σίγουρα δεν είναι η ενδεδειγμένη για δύο κυρίως λόγους.

Ο πρώτος είναι πως η παρατεταμένη έκτακτη απασχόληση δημιουργεί ηθικά και άλλα δικαιώματα επί μονίμων θέσεων, όταν και εφόσον προκηρυχθούν και ο δεύτερος είναι η ρήτρα του συντάγματος που ορίζει πως όλοι οι πολίτες, τώρα και οι Ευρωπαίοι πολίτες, δύνανται να διεκδικήσουν θέσεις με ίσες πιθανότητες επιτυχίας, εφόσον φυσικά διαθέτουν τα προσόντα που απαιτούνται. Αν όμως κάποιος εργοδοτείται για τρία, τέσσερα ή και περισσότερα χρόνια, θα ήταν άδικο να απολυθεί, όπως εξίσου άδικο είναι να υπάρχουν καλύτεροί του και να μην προσλαμβάνονται. Για να αποφεύγονται τέτοιες περιπτώσεις, πρέπει οι έκτακτοι να εργοδοτούνται για ένα εξάμηνο και να μην επαναπροσλαμβάνονται για τα επόμενα δύο ή τρία χρόνια. Στόχος, φυσικά, είναι ο σωστός προγραμματισμός αναφορικά με τη δημιουργία των νέων θέσεων, για να αποφεύγονται τα όποια διλήμματα.

Συντήρηση Αρχαιοτήτων

Το πρόβλημα της συντήρησης αρχαιοτήτων πήρε σοβαρές διαστάσεις, γι'αυτό και ασχοληθήκαμε μαζί του με ανακοινώσεις στον τύπο, ώστε να κρούσουμε το καμπανάκι πριν είναι πολύ αργά. Τα τελευταία δέκα χρόνια η Κύπρος γέμισε αλλοδαπούς αλλά και Κυπρίους που αναλαμβάνουν συντηρήσεις και ουδείς γνωρίζει αν πράγματι έχουν τα προσόντα για κάτι τέτοιο.

Ούτως εχόντων των πραγμάτων προτείναμε την εισαγωγή νομοθεσίας για κατοχύρωση του επαγγέλματος του συντηρητή και μάλιστα ζητήσαμε τη διάκριση σε ειδικότητες (όπως ξύλο, χαρτί, ύφασμα, τοιχογραφία, φορητή εικόνα, μέταλλα κ.ά.) Ζητήσαμε επίσης τροποποίηση των σχεδίων υπηρεσίας του Τμήματος Αρχαιοτήτων, ώστε όταν κενώνονται θέσεις συντηρητών, σ' αυτές να προσλαμβάνονται πράγματι συντηρητές και όχι καλλιτέχνες, όπως γινόταν μέχρι πρόσφατα.

Στην προσπάθειά μας για κατοχύρωση του επαγγέλματος του επιστήμονα - συντηρητή, προσπάθεια που για χρόνια καταβάλλουμε, βρήκαμε πρόσφατα υποστήριξη από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Κύπρου κ.Δημήτρη Μιχαηλίδη (συνέντευξη στο Φιλελεύθερο, 15 Ιανουαρίου 2006). Αυτή η υποστήριξη μας δίνει κουράγιο και μας επιτρέπει να συνεχίσουμε τις πιέσεις για τη δικαίωση των επιστημόνων – συντηρητών, των οποίων η συνεισφορά στον τομέα των αρχαιοτήτων είναι πολύτιμη.

Για μας ο ρόλος του Τμήματος Αρχαιοτήτων είναι σημαντικός, ιδιαίτερα όσον αφορά την εποπτεία των εργασιών που αναλαμβάνονται από ιδιώτες και δεν πρέπει να εκτρέπεται σε ανταγωνιστικό προς αυτούς. Ρόλος του Τμήματος είναι η εποπτεία και ο έλεγχος και όχι η ανάληψη εργασιών. Οι ρόλοι πρέπει να παραμείνουν διακριτοί, για το καλό των υλικών καταλοίπων του πολιτισμού μας.

Η πηγή των προβλημάτων των Αρχαιοτήτων

Τα περισσότερα προβλήματα των αρχαιοτήτων ξεκινούν από το γεγονός ότι το Τμήμα Αρχαιοτήτων ανήκει σ'ένα Υπουργείο που δε θάπρεπε, αφού λογικά θα ανέμενε κάποιος να αποτελεί βασικό στοιχείο ενός Υπουργείου Πολιτισμού. Λόγω, δυστυχώς, της ιδιομορφίας της

Κύπρου αυτό δεν έγινε κατορθωτό, επειδή το δοτό σύνταγμα του 1960 όριζε ρητά πως ο πολιτισμός και η παιδεία θα ανήκαν στις δύο Κοινοτικές Συνελεύσεις που συστάθηκαν για κάθε μεγάλη κοινότητα της Κύπρου. Για να μην υπάρξει όμως πρόβλημα με τις αρχαιότητες, αυτές τέθηκαν στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Συγκοινωνιών και Έργων, ώστε να ανήκουν και στις δύο κοινότητες του νησιού. Μετά τη διάλυση των δύο Κοινοτικών Συνελεύσεων, τις αρμοδιότητες της Ελληνικής Κοινοτικής Συνέλευσης κληρονόμησε το Υπουργείο Παιδείας, το οποίο αργότερο ονομάστηκε και Πολιτισμού, όμως επειδή αυτό είναι απότοκο νόμου και όχι του Συντάγματος δε θα ήταν φρόνιμο να τεθεί το Τμήμα Αρχαιοτήτων κάτω από τη δικαιοδοσία του.

Υπό αυτές τις συνθήκες θα έπρεπε, σύμφωνα με το Σύνδεσμο Κυπρίων Αρχαιολόγων, να εξευρεθεί άλλη λύση, και προς αυτή την κατεύθυνση προτείναμε δύο λύσεις.

Αρχή Αρχαιοτήτων

Η αρχική πρόταση ήταν για ίδρυση ανεξάρτητης Αρχής Αρχαιοτήτων, η οποία θα λειτουργούσε ως Ημικρατικός Οργανισμός με επικεφαλής συμβούλιο που θα διοριζόταν από τον εκάστοτε Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Ο πρώτος που ενστερνίστηκε την ιδέα ήταν ο Υπουργός Συγκοινωνιών και Έργων κος Αφέρωφ Νεοφύτου επί προεδρίας Γλαύκου Κληρίδη το Νοέμβριο του 2001. Ευθαρσώς διακήρυττε πως σ'ένα Υπουργείο, όπως αυτό του οποίου προϊστατο, με μεγάλες υπηρεσίες και τεράστια οικονομικά συμφέροντα, ήταν σχεδόν αδύνατο οι αρχαιότητες να τύχουν της φροντίδας που τους οφειλόταν.

Σε μια εποχή που άλλοι μάζευαν ή ίδρυαν υπηρεσίες για να φαίνονται πιο δυνατοί, ο κ. Νεοφύτου θέλησε να χειραφετήσει τις αρχαιότητες, γιατί πίστευε πως άξιζαν μεγαλύτερης προσοχής.

Η ιδέα δεν προχώρησε πολύ, μέχρι που ανέλαβε ο νυν Υπουργός Συγκοινωνιών και Έργων κ. Χάρης Θράσου, ο οποίος έκανε αποφασιστικό βήμα με την ετοιμασία ολοκληρωμένου νομοσχεδίου που προνοούσε την «Εγκαθίδρυση και Λειτουργία Κυπριακής Αρχής Αρχαιοτήτων».

Προτού αυτό υποβληθεί στη Βουλή, δόθηκε στη Συντεχνία των Λειτουργών του Τμήματος Αρχαιοτήτων αλλά και στο Σύνδεσμο Κυπρίων Αρχαιολόγων για σκοπούς μελέτης και υποβολής εισηγήσεων. Ο Σύνδεσμος, αφού το μελέτησε προσεκτικά, υπέβαλε συγκεκριμένες εισηγήσεις προς τον Υπουργό με στόχο να καταστήσουμε την Αρχή πραγματικά ανεξάρτητη και αυτόνομη. Σε επιστολή μας αναφορικά με τη σύνθεση του Διοικητικού Συμβουλίου της γράφαμε τον Ιούλιο του 2005. «Άποψή μας είναι ότι τα μέλη της Αρχής θα πρέπει να είναι όλοι αρχαιολόγοι και αν η κυβέρνηση επιμένει σε λιγότερους, αυτοί δεν θα πρέπει να είναι λιγότεροι των τεσσάρων» (σε σύνολο επτά μελών) .

Το προσχέδιο του νομοσχεδίου απορρίφθηκε τελικά από τη συνδικαλιστική οργάνωση των υπηρετούντων στο Τμήμα Αρχαιοτήτων υπαλλήλων και έτσι δεν προχώρησε η υποβολή του στη Βουλή των Αντιπροσώπων.

Επίτροπος Αρχαιοτήτων

Έπειτα από αυτή την εξέλιξη ζητήσαμε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας να προχωρήσει με το διορισμό Επιτρόπου Αρχαιοτήτων, ο οποίος θα ήταν ο άμεσος πολιτικός προϊστάμενος του τομέα των αρχαιοτήτων. Η λύση αυτή και πιο ευέλικτη από την Αρχή Αρχαιοτήτων θα ήταν και δεν θα μετέτρεπε το στάτους των λειτουργών του Τμήματος Αρχαιοτήτων από κρατικούς σε ημικρατικούς. Δυστυχώς και η λύση αυτή δεν προχώρησε ούτε όμως και μας δόθηκε κάποιος αποχρών λόγος.

Η ύπαρξη ενός πολιτικού προϊστάμενου με αρμοδιότητα μόνο στον τομέα της αρχαιολογίας θα συνέβαλλε στην απάλειψη του τραγικού φαινομένου της ενασχόλησης με τα αρχαιολογικά πράγματα του τόπου διάφορων υπηρεσιών χωρίς την παρουσία του ιθύνοντα πολιτικού νου που θα συντόνιζε και θα καθοδηγούσε για το τι δέον γενέσθαι. Η θέση μας αυτή γίνεται καλύτερα αντιληπτή αν αναλογισθούμε τις δυσκολίες τις οποίες αντιμετωπίζει η υπόθεση του επαναπατρισμού των κλαπέντων από τον Αϊντίν Ντικμέν θησαυρών μας που βρίσκονται στο Μόναχο, η συντήρηση του μοναστηριού του Αποστόλου Ανδρέα, οι συμφωνίες σχετικά με το δανεισμό (;) των τοιχογραφιών του Αγίου Ευφημιανού στο Ίδρυμα Μενίλ του Τέξας, η ανυπαρξία σοβαρής επίσημης αντίδρασης για τη συντήρηση των αρχαιολογικών μνημείων στα κατεχόμενα κλπ.

Συγγραφή Νέου Αρχαιολογικού Νόμου

Ο μη διορισμός Επιτρόπου Αρχαιοτήτων συνδέεται στενά και με ένα άλλο σοβαρό πρόβλημα στον τόπο μας, αυτό του εκσυγχρονισμού, καλύτερα της εξ υπαρχής συγγραφής, νέου αρχαιολογικού νόμου. Ο παρών σε ισχύ αρχαιολογικός νόμος είναι σχεδόν αυτούσιος αυτός της αγγλοκρατίας. Και ναι μεν για την εποχή του ήταν καλός, όμως η σημερινή κοινωνία έχει διαφορετικές ανάγκες, γι' αυτό και ένας νέος αρχαιολογικός νόμος είναι απαραίτητος.

Ο πρώτος περί Αρχαιοτήτων Νόμος ψηφίστηκε το 1905 και αντικαταστάθηκε το 1928. Αυτός με τη σειρά του αντικαταστάθηκε από τον 41/1935, ο οποίος τροποποιήθηκε το 1945 και με τη μορφή αυτή υιοθετήθηκε από την Κυπριακή Δημοκρατία.

Ο βασικός περί Αρχαιοτήτων Νόμος ψηφίστηκε από τη Βουλή με αρ. 48/64. Αυτός τροποποιήθηκε σε μερικά σημεία από τον 32/73 και προκάλεσε σοβαρά προβλήματα στον αρχαιολογικό πλούτο της Κύπρου, ενώ μια μικρή αλλά πολύ σημαντική τροποποίηση έγινε με το νόμο 92(I)/95. Η τελευταία τροποποίηση που έγινε ήταν με το Νόμο 4(I)/96 και ήταν η αφορμή νέων δεινών για την αρχαιολογία του τόπου.

Εκτός από τους νόμους, υπάρχουν και οι κανονισμοί οι οποίοι ήταν σε ισχύ από το 1953 και τροποποιούνταν από καιρού εις καιρόν.

Με την είσοδό μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, θα πρέπει κάποιος να μελετήσει τις βασικές αρχές που διέπουν τον αρχαιολογικό νόμο σε χώρες όπως οι : Ισπανία, Γαλλία, Ιταλία και κατ' εξοχήν η Ελλάδα η οποία συνέταξε νέα νομοθεσία, την ψήφισε και τη δημοσίευσε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 28 Ιουνίου 2002.

Διεξερχόμενος κάποιος τη δική μας νομοθεσία διαπιστώνει σημαντικά κατάλοιπα αποικιοκρατίας αναφορικά με τις εξουσίες του Διευθυντή Αρχαιοτήτων, κάτι που μέχρι σήμερα πληρώσαμε πολύ πικρά. Ας μη λησμονούσε την εξαγωγή δεκαεπτά χιλιάδων αντικειμένων, με βούλα μάλιστα του εκάστοτε διευθυντή αρχαιοτήτων, χωρίς έστω και ένας από αυτούς να προτείνει σχετική τροποποίηση της νομοθεσίας, ώστε να αποποιηθεί αυτής της εξουσίας. Κάποια στιγμή, έστω και αργά, ξέσπασε φυσικά το σκάνδαλο και αποκαλύφθηκε σε όλη του τη μεγαλοπρέπεια. Και τότε μεν επί αγγλοκρατίας ο Βρετανός διευθυντής Αρχαιοτήτων ήταν κατά κάποιο τρόπο Υπουργός, γι'αυτό και αποφάσιζε μόνος για θέματα κήρυξης αρχαίων μνημείων, απαλλοτριώσεων, εξαγωγών αρχαίων αντικειμένων, διενέργειας ανασκαφών κ.ά., τώρα όμως ο διευθυντής αρχαιοτήτων είναι δημόσιος λειτουργός που έχει πολιτικό προϊστάμενο. Αυτός ο πολιτικός προϊστάμενος θα έπρεπε να χαράσσει πολιτική με την εισήγηση επιστημονικού συμβουλίου και ο διευθυντής να είναι το εκτελεστικό όργανο. Όσον αφορά τις ανασκαφές, είναι αδιανόητο σήμερα, εν έτει 2007, να έχει το ανασκαφικό προνόμιο μόνο ο διευθυντής και όσοι άλλοι σκάβουν να το κάνουν στο όνομά του.

Απουσία Δημοσίευσης και απουσία Ημερολογίου Ανασκαφής

Το Άρθρο 16(στ) της νομοθεσίας προνοεί για τη δημοσίευση ικανοποιητικής επιστημονικής έκθεσης επί των αποτελεσμάτων των ανασκαφών. Η πρόνοια αυτή δεν τηρήθηκε από πολλούς ανασκαφείς, Κυπρίους και ξένους, οι οποίοι για χρόνια ανέσκαπταν και σχεδόν τίποτε δε δημοσίευσαν. Και το χειρότερο, δεν κράτησαν ημερολόγια των ανασκαφών τους κι έτσι «κατέστρεψαν» οριστικά, ως άλλοι τυμβωρύχοι, τους χώρους της ανασκαφής τους. Αρχαίες πόλεις όπως η Αμαθούντα, το Κούριο, η Ταμασός, η Κάτω Πάφος υπέστησαν τα επίχειρα της ανικανότητας των αρχαιολόγων και η εκάστοτε αρμόδια αρχή τίποτε δεν έπραξε προς την ορθή κατεύθυνση. Εξαιτίας αυτού, με πρωτοβουλία του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων η Βουλή ψήφισε τροποποίηση του άρθρου 16(1) (β) του νόμου (βλ. νόμο 92(Ι)/95) σύμφωνα με την οποία ο εκάστοτε ανασκαφέας «θα τηρεί λεπτομερές ημερολόγιο και σχέδια της διενεργούμενης ανασκαφής και θα είναι υπόχρεος σε λήψη φωτογραφιών και θα καταθέτει αυτά στο Κυπριακό Μουσείο μαζί με τα πρωτότυπα των ημερολογίων, των σχεδίων και των αρνητικών των φωτογραφιών». Όμως παρά την τροποποίηση αυτή, ουδέποτε εφαρμόστηκε ο νόμος, γι'αυτό και ο Σύνδεσμός μας αναγκάστηκε να προσφύγει στο Γραφείο της Γενικού Ελεγκτή και της Επιτρόπου Διοικήσεως, πιστεύοντας πως θα μπορούσε κάτι να περισωθεί από τούδε και στο εξής. Και πράγματι, η Γενικός Ελεγκτής στην ετήσια έκθεσή της το Νοέμβριο του 2005 σημείωσε: «Διαπιστώθηκε ότι, για τις περισσότερες ανασκαφές που έχουν συμπληρωθεί, τα σχετικά ημερολόγια, τα οποία περιγράφουν με λεπτομέρεια τα σημεία εργασιών σύμφωνα με σχετικά σχεδιαγράμματα, λεπτομέρειες ευρημάτων και αποκαλύψεων και περιλαμβάνουν φωτογραφίσεις και οτιδήποτε άλλο αξιολογείται ως χρήσιμο για ολοκληρωμένη και πλήρως στοιχειοθετημένη αρχαιολογική έρευνα, δεν βρίσκονται στην κατοχή του Τμήματος, σύμφωνα με τις διατάξεις του περί Αρχαιοτήτων Νόμου, ενώ αρκετοί από τους λειτουργούς του Τμήματος που διενήργησαν τις ανασκαφές αφυπηρέτησαν χωρίς να παραδώσουν τα εν λόγω ημερολόγια. Διαπιστώθηκε επίσης ότι δεν τηρείται επίσημο μητρώο

για ανασκαφές και επισκοπήσεις, για σκοπούς παρακολούθησης και ελέγχου». Θέλουμε να ελπίζουμε πως η βιβλική καταστροφή που συντελέστηκε για πάρα πολλά χρόνια επί όλων των διευθύνσεων θα πάψει επιτέλους πάραυτα, γιατί και εκεί που έγιναν δημοσιεύσεις δεν παραδόθηκαν ημερολόγια ανασκαφής κι έτσι δεν υπάρχει καμιά δυνατότητα αντιπαραβολής της δημοσίευσης με τα ημερολόγια. Επομένως αρκούμαστε με την εικόνα όπως μας την παρουσιάζει ο ανασκαφέας, χωρίς να μπορεί οποιοσδήποτε άλλος να ελέγξει την ορθότητα των πορισμάτων του μέσα από τα ημερολόγιά του.

Δύο Καταστροφικές Τροποποιήσεις

Δύο από τις εκτενέστερες τροποποιήσεις που έγιναν στο βασικό νόμο ήταν αυτές που έγιναν το 1973 και το 1996, όταν διευθυντές στο Τμήμα Αρχαιοτήτων ήταν οι Βάσος Καραγιώργης και Δήμος Χρήστου αντίστοιχα. Και οι δύο τροποποιήσεις αντί να ωφελήσουν έβλαψαν τα μέγιστα τον αρχαιολογικό πλούτο της Κύπρου. Και στις δύο περιπτώσεις αφορμή υπήρξε η έκρυθμη πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στο νησί κατά την οποία οι Τουρκοκύπριοι συμπατριώτες μας έσκαβαν ανεξέλεγκτα στους θύλακες όπου δεν είχε πρόσβαση η Δημοκρατία και πουλούσαν σε Ελληνοκύπριους. Θεωρήθηκε λοιπόν λογικό να δοθεί έξι μηνών(!) χρονικό διάστημα στους δεύτερους, ώστε να υποβάλουν καταλόγους και φωτογραφίες με τα αντικείμενα που είχαν στην κατοχή τους. Ο κάθε εχέφρων πολίτης αντιλαμβάνεται ότι το χρονικό διάστημα που δόθηκε ήταν εντελώς παράλογο και αδικαιολόγητο και υπήρξε αιτία πρόκλησης τεράστιων καταστροφών σ'ολόκληρη την Κύπρο, ίσως των μεγαλυτέρων, αν εξαιρέσει κάποιος το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα, με τη δράση του Cesnola και των ομοίων του.

Κατά τα δύο αυτά εξάμηνα εργοδοτήθηκαν εργολαβικά όλοι οι γνωστοί τυμβωρύχοι και στις δύο κοινότητες της Κύπρου και εργαζόμενοι τα βράδυα ξέθαψαν λαθραία όσες αρχαιότητες μπορούσαν. Αρχαία νεκροταφεία συλήθηκαν ανεξέλεγκτα και τα αντικείμενά τους βρέθηκαν με το πέρας των έξι μηνών να κοσμούν ιδιωτικές συλλογές.

Μέσα από τις πιο πάνω λίγες αναφορές, πιστεύουμε πως ενδείκνυται επιτέλους η συγγραφή νέου αρχαιολογικού νόμου.

Χώρος ανέγερσης της νέας βουλής

Καταλυτική υπήρξε η δράση του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων στη διάσωση του χώρου ανέγερσης του νέου κτιρίου του Κοινοβουλίου για ανασκαφές, προτού ξεκινήσουν τα έργα για το νέο μέγαρο το έτος 2000.

Όταν προεπιλέγηκε ο συγκεκριμένος χώρος, αυτό έγινε με τη σύμφωνη γνώμη και του Υπουργείου Συγκοινωνιών, άρα με τη σύμφωνη γνώμη και της τότε διεύθυνσης του Τμήματος Αρχαιοτήτων το οποίο τμήμα, όπως αναφέραμε και πιο πάνω, βρίσκεται στη δικαιοδοσία του. Είναι για το Σύνδεσμο απορίας άξιο το πώς δόθηκε η συγκατάθεση του Τμήματος, όταν ήταν γνωστό πως υπήρχαν αρχαιότητες στο χώρο.

Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων είχε κυκλοφορήσει ήδη από τον Ιανουάριο του 1985 ανακοίνωση στον τύπο για το μέλλον του χώρου, η οποία μιλά αφ' εαυτής και παρατίθεται αυτούσια.

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ
Τ.Κ. 1390, ΛΕΥΚΩΣΙΑ-ΚΥΠΡΟΣ
ASSOCIATION OF CYPRIOT ARCHAEOLOGISTS
P.O.BOX 1390, NICOSIA-CYPRUS

Φακ: Α

Αρ. 9/1985 Λευκωσία 17/1/1985

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων,ως ένα από τα άμεσα ενδιαφερόμενα Σωματεία και στην προσπάθειά του να συμβάλει στη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Λευκωσίας,ανακοινώνει και εισηγείται τα ακόλουθα σχετικά με την ανεύρεση αρχαιολογικών καταλοίπων στο χώρο ανέγερσης του νέου οικήματος της ΠΑΣΥΔΥ,νοτίως του Υπουργείου Συγκοινωνιών και Έργων:

Βάσει των όσων ανακοινώθηκαν ήδη στον ημερήσιο τύπο και όσων μπορέσαμε να διαπιστώσουμε σε επί τόπου επίσκεψή μας,ο κατάμεστος αρχιτεκτονικών καταλοίπων ανασκαμμένος χώρος φαίνεται να είναι εξέχουσας σημασίας για τη μελέτη και την ιστορία της αρχαίας Λευκωσίας και πιθανόν να αποτελεί μέρος ή προέκταση της ακρόπολης του Βασιλείου της Λήδρας.Η διατήρησή του,πιστεύουμε ότι θα συμβάλει,σε σχέση με την ανεύρεση αρχαιολογικών καταλοίπων σε άλλους χώρους της πρωτεύουσας,σε μια πιο εμπεριστατωμένη έρευνα πάνω στην αρχαία ιστορία της πόλης.Επίσης η επέκταση των ανασκαφών στο χώρο τούτο,όπου βρέθηκαν κατά καιρούς και άλλα αρχαιολογικά ευρήματα (χώρος Ταχυδρομικού Μουσείου στην αυλή του Υπουργείου Συγκοινωνιών και Έργων και του σημερινού οικήματος της ΠΑΣΥΔΥ) θα μπορούσε να καταστεί αρχαιολογικός χώρος-πάρκο στην καρδιά της τσιμεντόπληκτης Λευκωσίας.Ίσως θα έπρεπε η Κυβέρνηση να παραχωρήσει άλλο χώρο στην ΠΑΣΥΔΥ για το νέο οίκημά της.Η μετατροπή όλης της περιοχής,από το σημερινό οίκημα της ΠΑΣΥΔΥ μέχρι το νότιο περίγυρο του Υπουργείου Συγκοινωνιών και Έργων προς τη λεωφόρο Γρίβα Διγενή,σε αρχαιολογικό χώρο-πάρκο,θα προικίσει τη Λευκωσία με τον πρώτο αρχαιολογικό χώρο και θα διασώσει τουλάχιστον ορισμένα κατάλοιπα της αρχαίας πόλης Λήδρας.Τα διάφορα ευρήματα στο χώρο που πρόκειται να κτιστεί το νέο οίκημα της ΠΑΣΥΔΥ, και εκείνων που ανακαλύφθηκε το Ταχυδρομικό Μουσείο,που μαρτυρούν την ύπαρξη ιερών,όπως ήδη ανακοινώθηκε,καθώς και η τεράστια στέρνα νερού που αποκαλύφθηκε στον πρώτο χώρο,μαρτυρούν τη σπουδαιότητα και τη σημασία των καταλοίπων των προγόνων μας,που διασώθηκαν μέσα από το πέρασμα 2500 χρόνων περίπου.

Ευελπιστούμε και βασιζόμαστε στην ευαισθησία και την αποτελεσματική ενεργοποίηση των αρμοδίων και άλλων ενδιαφερομένων οργανώσεων,καθώς και εκείνων του λαού της πρωτεύουσας.Εκείνων που βασικά τονίζουμε είναι ότι ο χώρος αυτός αποτελεί κυβερνητική περιουσία και μπορεί,αλλά και επιβάλλεται να διατηρηθεί χωρίς να καλυφθεί με σύγχρονα οικοδομήματα.

Όταν πάλι το 1991 γινόταν λόγος από κάποιους για ίδρυση μνημείου άγνωστου στρατιώτη στο χώρο που σχολιάζουμε, ο Σύνδεσμος πιστεύοντας στην ύπαρξη αρχαιοτήτων ζήτησε με επιστολή του (επισυνάπτεται πιο κάτω) από τον τότε διευθυντή Αρχαιοτήτων άδεια για δοκιμαστική ανασκαφή. Δυστυχώς τέτοια άδεια ουδέποτε μας παραχωρήθηκε.

29/91

17 Ιουλίου 1991

Διευθυντή Τμήματος

Αρχαιοτήτων Κύπρου,

Λευκωσία

Αξιότιμε Κύριε,

Αναφορικά με την επιθυμία μας για ανασκαφή, επανερχόμαστε και ζητούμε να μας επιτραπεί να κάνουμε δοκιμαστική ανασκαφή στο χώρο που βρίσκεται απέναντι από το Τμήμα Αλλοδαπών και περικλείεται από τη λεωφόρο Σεβέρη, την παλιά ΠΑΣΥΔΥ και το Υπουργείο Συγκοινωνιών και Έργων. Αν και εφόσον εντοπιστούν οιαδήποτε αξιόλογα αντικείμενα, τότε έχουμε πρόθεση να συνεχίσουμε την ανασκαφή σ'όλο το χώρο του οικοπέδου.

Ελπίζουμε ότι θα μας παραχωρηθεί η σχετική άδεια, γιατί πληρούμε απόλυτα τις προδιαγραφές του σχετικού νόμου, έτσι που να αρχίσουμε εντός του φθινοπώρου με σχετικές δοκιμαστικές τομές.

Ευχαριστούμε εκ των προτέρων.

Για το Διοικητικό Συμβούλιο

Μαρία Σταύρου — Γραμματέας

Δρ. Ανδρέας Δημητρίου — Πρόεδρος

Αποτέλεσμα της άκριτης εκείνης απόφασης που επέτρεψε στην εκτελεστική και νομοθετική εξουσία να προχωρήσουν με την ανέγερση του κτιρίου του κοινοβουλίου ήταν κατ' αρχάς η προκήρυξη διεθνούς διαγωνισμού. Δόθηκαν και βραβεία αξίας δεκάδων χιλιάδων λιρών και τα εργοτάξια ξεκίνησαν εργασίες. Όπως ήταν επόμενο, έπεσαν αμέσως πάνω σε αρχαιότητες κάτι που για το Σύνδεσμο δεν ήταν έκπληξη. Ξεκίνησαν τότε έκτακτες ανασκαφές, οι οποίες όμως δεν έδειχναν να περατώνονται αμέσως. Την ίδια στιγμή επικρέματο η δαμόκλειος σπάθη των εργοταξίων που ήταν έτοιμα να αναλάβουν ανά πάσαν στιγμή δράση. Κάτω από αυτές τις συνθήκες κινηθήκαμε αμέσως δραστήρια. Συγκαλέσαμε με επιστολή σύσκεψη διάφορων πολιτιστικών οργανώσεων και σημαντικών άλλων φορέων και προχωρήσαμε σε ανοικτή συζήτηση στην Πύλη Αμμοχώστου στην παρουσία των μέσων μαζικής ενημέρωσης (η πρόσκληση παρατίθεται πιο κάτω αυτούσια) και μετά από εκτενή συζήτηση και παρουσίαση των προσωρινών πορισμάτων των ανασκαφών από την αρχαιολόγο του Τμήματος Αρχαιοτήτων κ. Δ. Πηλείδου εγκρίθηκε σχετικό ψήφισμα

(επισυνάπτεται η ανακοίνωση του Συνδέσμου για τη συνάντηση στην Πύλη Αμμοχώστου καθώς και το ψήφισμα που εγκρίθηκε ομόφωνα από όλους τους φορείς και μιλά αφ' εαυτού).

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ

Οι αρχαιότητες στο χώρο ανέγερσης του κτιρίου της Βουλής των Αντιπροσώπων και το μέλλον τους.

Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων, αντιλαμβανόμενος τη μέχρι σήμερα αποσπασματική αντιμετώπιση του προβλήματος που ανέκυψε μετά την ανεύρεση αρχαιοτήτων στο χώρο που προεπιλέγηκε για το κτίσιμο του κτιρίου της Βουλής των Αντιπροσώπων, σας προσκαλεί να εκφέρετε τις απόψεις σας και αν έχετε γραπτό υπόμνημα να το καταθέσετε για το τι δέον γενέσθαι.

Τη συζήτηση θα διευθύνει ο Πρόεδρος του Συνδέσμου Δρ. Ανδρέας Δημητρίου.

Χώρος διεξαγωγής της συζήτησης η Πύλη Αμμοχώστου, την Τρίτη 20 Ιουνίου 2000, στις 7.30 μ.μ.

14 Ιουνίου 2000

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ
Τ.Κ. 20058, 1600 ΛΕΥΚΩΣΙΑ - ΚΥΠΡΟΣ
ASSOCIATION OF CYPRIOT ARCHAEOLOGISTS
P.O.BOX 20058, 1600 NICOSIA - CYPRUS

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Με πρωτοβουλία του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων πραγματοποιήθηκε στην Πύλη Αμμοχώστου, την Τρίτη 20 Ιουνίου 2000, ανοιχτή συζήτηση με μοναδικό θέμα «Οι αρχαιότητες στο χώρο ανέγερσης του κτιρίου της Βουλής των Αντιπροσώπων και το μέλλον τους».

Στη συζήτηση , την οποία διηύθυνε ο πρόεδρος του Σ. Κ. Αρχαιολόγων δρ. Ανδρέας Δημητρίου, παρέστησαν αρχαιολόγοι, πανεπιστημιακοί, οικολόγοι και άνθρωποι των γραμμάτων, ενώ παρουσίασε τα μέχρι τώρα προσωρινά πορίσματα των ανασκαφών της στον εν λόγω χώρο η αρχαιολόγος δρ. Δέσπω Πηλείδου.

Την εκδήλωση τίμησε με την παρουσία του ο βουλευτής του ΚΙΣΟΣ και πρόεδρος της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Περιβάλλοντος κ. Δημήτρης Ηλιάδης. Απέστειλε επίσης γραπτές απόψεις και ο πρώην διευθυντής Αρχαιοτήτων καθηγητής κ. Βάσος Καραγιώργης. Μετά το πέρας της συζήτησης εγκρίθηκε σχετικό ψήφισμα (επισυνάπτεται) το οποίο στάλθηκε ήδη στον Πρόεδρο της Βουλής κ. Σπύρο Κυπριανού με κοινοποίηση στο Γενικό Διευθυντή του Σώματος κ. Κωστάκη Χριστοφόρου, καθώς και στον αρμόδιο για τις αρχαιότητες υπουργό κ. Αβέρωφ Νεοφύτου. Αποφασίστηκε επίσης η περαιτέρω δημοσιοποίηση του θέματος και, αν παραστεί ανάγκη, η προσφυγή σε διεθνή σώματα.

22 Ιουνίου 2000

ΨΗΦΙΣΜΑ

Οι συμμετέχοντες στην ανοικτή συζήτηση με θέμα « οι αρχαιότητες στο χώρο ανέγερσης του κτιρίου της Βουλής των Αντιπροσώπων και το μέλλον τους»

Αφού συζήτησαν διεξοδικά το πρόβλημα που ανέκυψε με στόχο την εξεύρεση της πιο σωστής λύσης.

Εκφράζοντας τη χαρά τους για την ανεύρεση σημαντικών καταλοίπων του παρελθόντος που πιστοποιούν την ιστορική συνέχεια της Λευκωσίας.

Ανησυχώντας σοβαρά για την τύχη των ανευρεθέντων αρχαιοτήτων, επειδή χρήζει άμεσης αντιμετώπισης και η ανέγερση κτιρίου για τη στέγαση της Βουλής των Αντιπροσώπων, πράγμα που πιθανό να επιδράσει αρνητικά στη λήψη της σωστής απόφασης για την τύχη των αρχαιοτήτων.

Θεωρώντας ότι η προγονική κληρονομιά είναι το ακλόνητο υπόβαθρο του πολιτισμού μας και αναπαλλοτρίωτο συστατικό της ταυτότητάς μας.

Κρίνει ότι αρκετές καταστροφές έγιναν μέχρι σήμερα στο χώρο σε εποχές κατά τις οποίες δεν επιδεικνυόταν ανάλογη ευαισθησία .

Καλωσορίζει τη δήλωση της κυβέρνησης ότι καμιά αρχαιότητα από όσες ανεβρέθηκαν δε θα καταστραφεί.

Καλεί την Κυβέρνηση και τη Βουλή να λάβουν όλα τα δέοντα μέτρα για την απρόσκοπτη διεξαγωγή και αποπεράτωση των ανασκαφών που ήδη διεξάγονται.

Υποστηρίζει κάθε προσπάθεια που συμβάλλει στη διατήρηση και συντήρηση του χώρου ως έχει μέχρι την ολοκλήρωση των ανασκαφών και την τελική αξιολόγησή τους.

Θεωρεί ως ορθότερη λύση , αν ευρεθούν και άλλες αρχαιότητες στο λόφο νότια της παλιάς ΠΑΣΥΔΥ, την εγκατάλειψη της ιδέας για κτίσιμο της νέας Βουλής στον προαναφερθέντα χώρο, και την κήρυξή του σε μνημείο του Πίνακα Α, αφού τα υπάρχοντα στοιχεία ικανοποιούν όλους τους όρους για κάτι τέτοιο.

Στον αγώνα μας για διάσωση του χώρου για ανασκαφές μας συμπαραστάθηκαν αρκετοί πολιτιστικοί φορείς καθώς και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης . Όμως επιθυμώ να κάνω ειδική μνεία για τη συμβολή του τακτικού καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κύπρου κ. Δημήτρη Τριανταφυλλόπουλου[1], ο οποίος υπό την τότε ιδιότητα του Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής οργάνωσε ημερίδα στην αίθουσα εκδηλώσεων της Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος (Κύπρου) στις 19 Ιουνίου 2002 με θέμα «Λευκωσία. Αναζητώντας ένα μέλλον για το παρελθόν της».

Μέλος της Επιτροπής (panel) της ημερίδας ήταν και ο πρόεδρος του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων. Κύριος ομιλητής ήταν ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ.Π. Λάββας με θέμα «Αρχαιότητες και νέες δομές σε μια σύγχρονη πόλη – ασύμβατο ή συμβατό;» Αξιολόγησε τα ερείπια του λόφου του Αγίου Γεωργίου (ΠΑΣΥΔΥ) με βάση τα κριτήρια Αυθεντικότητα, Ιστορικότητα, Ποιότητα και Συμβολισμός και οδηγήθηκε στο συμπέρασμα πως ο χώρος θα έπρεπε να διασωθεί, όχι όμως αποσπασματικά ανάμεσα σε κολόνες, πέδιλα και σύγχρονες χρήσεις, όπως πάει να γίνει τώρα, αλλά να αναδειχθεί χωρίς επιμειξίες και αλλοιώσεις, διατηρώντας ακέραιη την ιστορική μνήμη και ταυτότητα της πόλης.

Για το Σύνδεσμο Κυπρίων Αρχαιολόγων, ο οποίος αδιάλειπτα αγωνίστηκε και αγωνίζεται για τη διάσωση της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, η διάσωση του χώρου ήταν πρώτιστο μέλημα, γιατί θεωρεί πως η κάθε γενιά που έρχεται και παρέρχεται είναι στην ουσία διαχειρίστρια και όχι ιδιοκτήτρια του πολιτιστικού κεφαλαίου που εκάστοτε βρίσκεται στη δικαιοδοσία της, γι' αυτό και έχει υποχρέωση να το διαφυλάξει και να το μεταβιβάσει αλώβητο στις επερχόμενες γενιές.

Μέχρι σήμερα η ιστορία δεν έχει τελειώσει, όμως σίγουρα η παρέμβαση του Συνδέσμου γλύτωσε το χώρο για ανασκαφές οι οποίες οδήγησαν σε πολύ σημαντικά συμπεράσματα στα οποία κατέληξε η κ.Πηλείδου που διεξήγαγε με εξαιρετικό τρόπο και μεγάλο ζήλο τις ανασκαφές. Το αν θα κτιστεί εκεί, σε χώρους που είναι ελεύθεροι αρχαιοτήτων, το νέο κοινοβούλιο , αυτό είναι άλλο θέμα. Το σίγουρο είναι πως αν υλοποιηθεί το κτίσιμο, θα πρέπει

1. Ο καθηγητής κ. Τριανταφυλλόπουλος, αν και Ελλαδίτης, ενδιαφέρεται πολύ για την αρχαιολογία της Κύπρου και το ενδιαφέρον του εκδηλώνεται ποικιλότροπα. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει κατά την άποψή του ο τομέας της αρχαιολογίας στην Κύπρο τα εντόπισε και ευθαρσώς τα εξέθεσε στη βιβλιοκρισία του για το έργο του καθ. Νικ. Γκιολέ «Η Χριστιανική τέχνη στην Κύπρο, Λευκωσία 2003» στη Νέα Εστία, τομ. 158, τεύχος 1873 (2005), σελ. 778-786. Δυστυχώς η κριτική εκείνη αντί να τύχει απαντήσεως με συγκεκριμένα επιχειρήματα από τους διαφωνούντες οδήγησε σε ατραπούς πέρα από κάθε επιστημονική δεοντολογία, ενώ ο τέως διευθυντής αρχαιοτήτων κ. Σοφ. Χατζησάββας αντί αναίρεσης της κριτικής με αντεπιχειρήματα αρκέστηκε, όπως ο ίδιος δήλωσε, «στη διευκρίνιση κάποιων νομικών και ηθικών ζητημάτων» τα οποία οφείλονταν κατ' εμάς σε υπέρμετρη ευθιξία.

   Στην ουσία ένα ήταν το επίμαχο σημείο και σ'αυτό ο κ. Τριανταφυλλόπουλος έθιξε, και δικαιολογημένα, το γεγονός ότι ένα σημαντικό για τα πρώτα βήματα του Χριστιανισμού παλαιοχριστιανικό μνημείο δόθηκε για ανασκαφή σε συνάδελφό του ειδικό για τα ψηφιδωτά, επειδή σ'ένα σημείο υπήρχε ψηφιδωτό δάπεδο, χωρίς καν να ληφθεί υπόψη πως ήταν ο κ. Τριανταφυλλόπουλος που πρώτος αξιολόγησε το εύρημα και αγωνίστηκε για τη διάσωση και ανασκαφή του και ήταν ο καθ' ύλην αρμόδιος από άποψη ειδικότητας για να το ανασκάψει.

να προσαρμοστούν ανάλογα και τα αρχιτεκτονικά σχέδια, για να συνυπάρξουν με τις αρχαιότητες, αν και αυτό θα διασπάσει την ενότητα του χώρου και δεν θα είναι η καλύτερη λύση στο πρόβλημα.

Το μείζον θέμα που ανακύπτει από όλη αυτή την ιστορία είναι ο ρόλος που διαδραμάτισε η τότε διεύθυνση του Τμήματος Αρχαιοτήτων. Αντί να ζητήσει ως όφειλε την ανασκαφή του χώρου προτού δώσει το πράσινο φως για τη χρήση του, έκανε ακριβώς το αντίθετο. Αν έκανε αυτό που απαιτούσε η επιστημονική δεοντολογία, η Κυπριακή Δημοκρατία θα γλύτωνε μερικές δεκάδες εκατομμύρια λίρες τα οποία είτε ξοδεύτηκαν για διαγωνισμούς και αποζημιώσεις, είτε η καθυστέρηση πολλαπλασίασε τα έξοδα ανοικοδόμησης. Το ερώτημα που ποτέ δεν απαντήθηκε σχετίζεται με την ευθύνη του τότε διευθυντή αρχαιοτήτων που δεν προέβλεψε ή δεν θέλησε να λάβει υπόψη τα αυτονόητα, την ύπαρξη δηλαδή αρχαιοτήτων στο χώρο, οπότε επιστρέφουμε στο μεγάλο πρόβλημα που ήδη εκθέσαμε και σχετίζεται με τον αρχαιολογικό νόμο και την παντοδυναμία που αυτός χορηγεί στον εκάστοτε διευθυντή αρχαιοτήτων, αλλά και στην αδυναμία της πολιτείας να λύσει και αυτό το πρόβλημα.

Η ανοικοδόμηση νέου Δημαρχείου

Πανομοιότυπη κατάσταση δημιουργήθηκε και όταν ο Δήμος Λευκωσίας θέλησε το 2002 να κτίσει νέο μέγαρο εντός της παλιάς πόλης. Έγιναν και πάλι διεθνείς αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί, κατακυρώθηκαν οι προσφορές, μπήκαν οι μπουλντόζες στο χώρο και ενώ εμείς υψώναμε φωνή για δοκιμαστικές τομές στο χώρο, οι μπουλντόζες ήταν κιόλας έτοιμες να καταβροχθίσουν τα πάντα στο πέρασμά τους.

Κόντευε δέκα π.μ., αρχές Ιουνίου και η θερμοκρασία, παράξενο για την εποχή, σκαρφάλωνε απότομα, μέχρι που το απομεσήμερο ακούμπησε τους 42ο C. Προτού ακόμη ο χώρος πυρποληθεί από τον ήλιο, έτρεξαν ο Γραμματέας του Συνδέσμου Στυλιανός Περδίκης και ο υπογράφων και αναμέναμε να δούμε τι θα αποκάλυπταν οι μπουλντόζες με τις τεράστιες χούφτες. Στο χώρο παρούσα ήταν και αρχαιολόγος του Τμήματος Αρχαιοτήτων. Αυτό μας χαροποίησε γιατί σήμαινε την επίσημη παρουσία του αρμόδιου κυβερνητικού Τμήματος. Όμως η χαρά κράτησε ελάχιστα, γιατί η συνάδελφος ανέφερε πως οι οδηγίες του διευθυντή της ήταν να παραμείνει εκεί μόνο για μια ώρα. Σε παρατήρησή μας ότι ήταν θέμα ελάχιστου χρόνου η απαρχή της διατάραξης των αρχαιολογικών στρωμάτων, η απάντησή της ήταν πως οι οδηγίες ήταν αυστηρές και δεν μπορούσε να τις παραβεί.

Μείναμε μόνοι με το εργοτάξιο και όταν σε λίγο η στρωματογραφία της ύστερης μεσαιωνικής περιόδου γινόταν άνω κάτω, μπήκαμε μπροστά από τις μπουλντόζες και αρπάξαμε κάποια όστρακα. Μάταια ο προϊστάμενος του έργου τα έβαλε μαζί μας. Όταν ικανοποιηθήκαμε από τα λίγα ευρήματα που καταφέραμε με κίνδυνο της ζωής μας να συλλέξουμε, ανεβήκαμε στο δρόμο και καλέσαμε τους τηλεοπτικούς σταθμούς να έλθουν πάραυτα στο χώρο, για να βοηθήσουν στον τερματισμό του ανοσιουργήματος. Πράγματι σε μια ώρα όλοι οι σταθμοί είχαν φτάσει, γύρισαν σκηνές, μιλήσαμε εκ του προχείρου για το πολιτιστικό έγκλημα που μόλις ξεκίνησε και που σε δύο το πολύ μέρες θα ολοκληρωνόταν.

Την ίδια μέρα πρόβαλαν σκηνές και έδειξαν τα λίγα αλλ'αδιάψευστα ευρήματα που καταφέραμε να αποσπάσουμε τρέχοντας μπροστά από τις μπουλντόζες, αυτό όμως ήταν αρκετό για να ξεσηκώσει κύμα διαμαρτυριών, γι'αυτό και ο δήμαρχος Λευκωσίας έδωσε οδηγίες για το προσωρινό σταμάτημα των εργασιών και την είσοδο αρχαιολόγου του Τμήματος Αρχαιοτήτων για ανασκαφές. Σ'αυτό συνέτεινε και επιστολή του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων που ακολουθεί και στάλθηκε αμέσως στο δήμαρχο και το δημοτικό συμβούλιο Λευκωσίας καλώντας τους να επιτρέψουν ανασκαφές στο χώρο.

Αρ. Φακ.: 5.1.6/02 10 Ιουνίου 2002

Δήμαρχο και μέλη
Δημοτικού Συμβουλίου Λευκωσίας

Αξιότιμε κ. Δήμαρχε και Δημοτικοί Σύμβουλοι,

Στο χώρο όπου άρχισε το κτίσιμο του δημοτικού μεγάρου απέναντι από την Παλιά Ηλεκτρική, ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων αρθρογράφησε υποστηρίζοντας ότι πριν ξεκινήσει το έργο θα έπρεπε να γίνουν αρχαιολογικές τομές με σκοπό τη διερεύνηση της ύπαρξης ή μη οποιωνδήποτε αρχαιοτήτων. Αντιλαμβανόμαστε ότι την ίδια θέση εξέφρασε προς εσάς και το Τμήμα Αρχαιοτήτων με επιστολή του.

Γνωστού όντος ότι στην περιοχή ανακαλύφθηκαν τάφοι Γεωμετρικής Εποχής που χρονολογούνται μέχρι και χίλια χρόνια π.Χ. και ασφαλώς το μέρος θα εκατοικείτο από τότε, άποψή μας πάντα ήταν ότι θα έπρεπε απαραιτήτως να προηγηθούν οι αρχαιολογικές τομές.

Δυστυχώς, σήμερα διαπιστώσαμε ιδίοις όμμασιν ότι τεράστιες μπουλντόζες μπήκαν στο χώρο και ανέλαβαν εργασία με αποτέλεσμα στα σημεία που έφυγε η επίστρωση του χώρου στάθμευσης να εντοπιστούν τετράγωνες πελεκητές πουρόπετρες, καθώς και κομμάτια αγγείων της Λουζινιάνικης και Οθωμανικής περιόδου. Επειδή είναι άγνωστο τι υπάρχει πιο κάτω, καλούμε τον πρώτο πολίτη και τους δημοτικούς άρχοντες της Λευκωσίας να σταματήσουν τις εργασίες εκσκαφής και να έλθουν σε επαφή με το Τμήμα Αρχαιοτήτων για τα περαιτέρω.

Εμείς είμαστε πάντα στη διάθεσή σας για οτιδήποτε μας χρειαστείτε.

Για το Διοικητικό Συμβούλιο

Στέλιος Περδίκης
Γραμματέας

Δρ. Ανδρέας Δημητρίου
Πρόεδρος

Την επομένη, αργά το απόγευμα, όταν οι μπουλντόζες ακινητοποιήθηκαν, αφού προηγουμένως προχώρησαν σε αρκετό βάθος στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου όπου κατέστρεψαν και την υπάρχουσα στρωματογραφία, πήγα για μια προσεκτική έρευνα των χωμάτων που μετακίνησαν την προηγούμενη μέρα. Μισή ώρα αργότερα κατέφθασαν πάνω σε μεγάλες μηχανές αστυνομικοί ντυμένοι με ολόμαυρες στολές. Ανήκαν στην περίφημη ομάδα «Ζ». Αφού έφεραν μερικούς γύρους στο χώρο της ανασκαφής και ενώ συνέχιζα το έργο μου

(πλησίαζε το σούρουπο και κόσμος δεν υπήρχε στο χώρο), με πλησίασε ένας από αυτούς και μου μίλησε αυστηρά ότι βρισκόμουν παράνομα στο χώρο. Του είπα ότι το έπραττα εν γνώσει μου και θα το ξανάκανα, αν χρειαζόταν. Αφού πήρε τα στοιχεία μου, του τόνισα τη θέση που κατείχα στην Υπηρεσία μου, οπόταν έκανε κάποια τηλέφωνα, και με ανακούφιση τους είδα να απομακρύνονται.

Το σταμάτημα των εργασιών διατάχθηκε με βαριά καρδιά από το δήμαρχο Λευκωσίας, που δεν είδε ποτέ με καλό μάτι αυτή τη διακοπή. Εξαιτίας αυτού, κάθε έτος μετά την ολοκλήρωση των ανασκαφών γινόταν λόγος για οριστικό τερματισμό τους, γι'αυτό και ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων κυκλοφορούσε ανακοινωθέντα στον τύπο για να μη συμβεί κάτι τέτοιο. Ένα τέτοιο ανακοινωθέν είναι και το παρακάτω

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ
Τ.Κ. 20058, 1600 ΛΕΥΚΩΣΙΑ -ΚΥΠΡΟΣ
ASSOCIATION OF CYPRIOT ARCHAEOLOGISTS
P.O.BOX 20058, 1600 NICOSIA -CYPRUS

Αρ. Φ. 14.2.9/03

23.9.2003

ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΟ ΠΑΛΙΟ ΔΗΜΑΡΧΕΙΟ

Όταν προ διετίας ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων με τη βοήθεια των τηλεοπτικών καναλιών ανάγκαζε τις μπουλντόζες να σταματήσουν το αδηφάγο έργο τους στο χώρο στάθμευσης του παλιού Δημαρχείου, πιστεύαμε πως θα αφήνονταν οι αρχαιολόγοι να δράσουν με άνεση, για να φέρουν στην επιφάνεια ό,τι υπήρχε στο χώρο. Μάλιστα δόθηκαν τότε και διαβεβαιώσεις άνωθεν πως αυτό που ήταν και απαίτησή μας θα υλοποιείτο και θα αφήνονταν οι αρχαιολόγοι απερίσπαστοι να ολοκληρώσουν το έργο τους.

Αυτού δοθέντος και νοουμένου ότι, όταν θα ολοκληρώνονταν οι ανασκαφές, θα αναμέναμε μια γενική σύσκεψη όλων των φορέων της πόλης (τοπικές αρχές, επιστημονικά σωματεία κλπ.) για μια γενική αποτίμηση των ανευρεθέντων όχι μόνο από αισθητική αλλά και από ιστορική σκοπιά, έτσι που να ληφθεί η πιο σωστή απόφαση για το τι δέον γενέσθαι με το χώρο, έπεσε ως κεραυνός εν αιθρία η φήμη ότι επίκειται το κλείσιμο της ανασκαφής!

Δυστυχώς πάνω στο πρώτο λάθος που διαπράχθηκε, δηλαδή την απόφαση για ανέγερση του μεγάρου χωρίς να προηγηθούν ανασκαφές και να ρωτηθούν ειδικοί (ή μηπως ρωτήθηκαν και έδωσαν πράσινο φως;) πάει να γίνει και δεύτερο λάθος με τον πιθανό άμεσο τερματισμό των ανασκαφών.

Εν όψει των ανωτέρω, ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων καλεί το δήμαρχο και το δημοτικό συμβούλιο Λευκωσίας να πάρουν σαφή θέση και να επαναβεβαιώσουν προηγούμενη θέση τους ότι δεν θα προχωρήσουν με την ανέγερση κτιρίου στο χώρο προτού ολοκληρωθούν οι ανασκαφές και γίνει η ενδεδειγμένη επιστημονική αποτίμηση των ανευρεθέντων και του χώρου γενικότερα.

Αν παρ'ελπίδα δεν γίνει κάτι τέτοιο και προχωρήσει ο δήμος Λευκωσίας με την ανέγερση του μεγάρου χωρίς να ολοκληρωθούν οι ανασκαφές, τότε η Κύπρος θα μείνει εκτεθειμένη όχι μόνο στα μάτια όσων Κυπρίων γνοιάζονται για την ιστορία αυτού του τόπου αλλά και θα έλθει σε σύγκρουση με όσα διεθνείς συμβάσεις και διακηρύξεις απαιτούν. Για να

μή γίνει κάτι τέτοιο και εκτεθεί ανεπανόρθωτα η Κύπρος διεθνώς, πιστεύομε πως πρέπει να αποφευχθούν βεβιασμένες ενέργειες και να δοθεί στον ανασκαφέα ο χρόνος που απαιτείται για ολοκλήρωση των ανασκαφών.

Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων θέλει να πιστεύει πως οι τοπικοί άρχοντες της Λευκωσίας και πατριωτισμό διαθέτουν, και τα χνάρια της πόλης τους θέλουν να ιχνηλατήσουν, γι' αυτό και δε θα συναινέσουν ποτέ στο θάψιμο του πρώτου αρχαιολογικού χώρου που ευτύχησαν να αποκτήσουν. Ήδη αυτά τα χνάρια μας οδηγούν στην εποχή των Κομνηνών (12ος μ.Χ. αιώνας), όμως με βεβαιότητα σχεδόν μπορούμε να πούμε ότι θα μας οδηγήσουν σε πολύ παλαιότερες εποχές. Ας κάνουμε όλοι υπομονή για δυο το πολύ τρία χρόνια και έπειτα με νηφαλιότητα να αξιολογησουμε τα αποτελέσματα. Τότε και μόνο τότε οι ταγοί της πόλης, έχοντας πια ολοκληρωμένη εικόνα του χώρου, θα έχουν την ευκαιρία να πάρουν την όποια πολιτική απόφαση νομίζουν ορθότερη και ωφελιμότερη για την πόλη της Λευκωσίας.

Τον Ιούνιο του 2006, που πράγματι υπήρχε ορατός ο κίνδυνος να επισυμβεί το κλείσιμο της ανασκαφής, κάναμε και πάλι παρέμβαση στο Δήμο Λευκωσίας, απειλώντας ότι θα προσφεύγαμε σε διεθνή σώματα. Στόχος ήταν να αφεθούν απερίσπαστοι οι αρχαιολόγοι να ολοκληρώσουν το έργο τους σ'ένα χώρο που μας επέτρεψε για πρώτη φορά να ψαύσουμε «ιδίαις χερσίν» το Βυζαντινό παρελθόν της πόλης που χρημάτισε πρωτεύουσα της Κύπρου από το 965 μ.Χ. και εντεύθεν. Οι ανασκαφικές εργασίες διεξάγονται υπό την επίβλεψη του Γιάννη Βιολάρη με μεγάλη επιτυχία και θα ήταν ευχής έργο η ολοκλήρωσή τους.

Με την ανάληψη της δημαρχίας Λευκωσίας από την ως τώρα Βουλευτή κ. Ελένη Μαύρου, γνωστή για τις πολιτιστικές ευαισθησίες της, θέλουμε να πιστεύουμε πως επιτέλους θα παίρνονται σωστές αποφάσεις σε παρόμοια προβλήματα στο μέλλον και πως ο χώρος που προοριζόταν για την ανέγερση του νέου δημοτικού μεγάρου θα τύχει της καλύτερης δυνατής διαχείρισης.

Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων ασχολήθηκε επίσης με τα πιο κάτω προβλήματα, τα οποία αν και αναφέρονται πιο συνοπτικά δεν σημαίνει ότι είναι λιγότερο σημαντικά από τα προηγούμενα.

Η συντήρηση του μοναστηριού του Αποστόλου Ανδρέα

Με αυτό το σημαντικό πρόβλημα ο Σύνδεσμος ασχολήθηκε επισταμένως και αρθρογραφήσαμε εκτενώς είτε μόνοι είτε μαζί με άλλους φορείς, γιατί καταβλήθηκε από κάποιους προσπάθεια όχι συντήρησης αλλά σχεδόν πλήρους κατεδάφισης της μονής του Αποστόλου Ανδρέα. Η ανακοίνωση του Σ.Κ. Αρχαιολόγων που κυκλοφόρησε στις 20.11.2003 και παρατίθεται πιο κάτω είναι πολύ εύγλωττη. Και ναι μεν δεν επιτρέψαμε το ανουσιούργημα, όμως χάθηκε η ευκαιρία για σωστή συντήρηση, αφού τα χρήματα υπήρχαν στη διάθεση της πλευράς μας. Κάποιοι, όμως, θέλησαν να τα οικειοποιηθούν όχι με την αποκατάσταση του μνημείου αλλά με κατεδάφιση.

Το πρώτο θα άφηνε ελάχιστα κέρδη, ενώ το δεύτερο πάρα πολλά. Αφήνω κατά μέρος ότι αν αφήναμε να προχωρήσει το σχέδιο θα αλλοίωνε εντελώς την όψη του μνημείου , άρα θα αλλοίωνε εντελώς και την ιστορική μνήμη που όλοι διατηρούμε ως ακριβό φυλακτό μέσα μας. Σχετικό ψήφισμα για τη σωτηρία του μνημείου στάλθηκε σε πολλούς αποδέκτες και στην Κύπρο και στο εξωτερικό.

Τελικά ο αγώνας του Συνδέσμου καθώς και όσων εναντιώνονταν στη δήθεν συντήρηση του μνημείου με την κατεδάφιση των περισσότερων οικοδομημάτων του δικαιώθηκαν πανηγυρικά. Πολύ πρόσφατα αναγγέλθηκε σε δημοσιογραφική διάσκεψη η εκπόνηση σωστής μελέτης συντήρησης του μνημείου από το Πανεπιστήμιο Πατρών και αναμένεται το πράσινο φως από το κατοχικό καθεστώς για ν' αρχίσουν οι σχετικές εργασίες.

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ
Τ.Κ. 20058, 1600 ΛΕΥΚΩΣΙΑ -ΚΥΠΡΟΣ
ASSOCIATION OF CYPRIOT ARCHAEOLOGISTS
P.O.BOX 20058, 1600 NICOSIA -CYPRUS

Αρ. Φακ. 2.1.11/03

20.11.2003

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ Ή ΞΗΛΩΜΑ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΑΝΔΡΕΑ

Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων επανέρχεται στο πολυσυζητημένο θέμα του Αποστόλου Ανδρέα και τη σκοπούμενη συντήρησή του. Όταν μαθεύτηκε ότι η UNOPS θα προχωρούσε στη συντήρηση του μουσουλμανικού τεμένους Χαλά Σουλτάν Τεκέ και σε αντιστοιχία θα συντηρούσε το μοναστήρι του Αποστόλου Ανδρέα, το γεγονός προκάλεσε μεγάλη ικανοποίηση. Το πώς όμως ορίστηκε το γραφείο Κρότσι επικεφαλής του έργου συντήρησης αυτό προκάλεσε κάποια ερωτηματικά τα οποία πολλαπλασιάστηκαν, όταν έγινε γνωστό και το αρχιτεκτονικό γραφείο της Κύπρου το οποίο θα αναλάμβανε τη συντήρηση. Τα ερωτηματικά δεν είχαν να κάνουν με την αξία τους αλλά με τον τρόπο ανάθεσης της εργασίας, καθότι θα ανέμενε κάποιος μια τυπική έστω διαδικασία επιλογής του αναδόχου του έργου.

Αν η όλη διαδικασία προχωρούσε κανονικά, όπως προγραμματίστηκε, χωρίς χαλάρωση της γραμμής Αττίλα, η έκπληξή μας θα ήταν τεράστια και θα μέναμε όλοι αποσβολωμένοι, αν άνοιγε αργότερα το σύνορο της κατοχής από την Τουρκία και μιαν καλή πρωία εντελώς ξαφνικά βρισκόμασταν μπροστά στο τελικό αποτέλεσμα της εν λόγω συντήρησης. **Ούτε που θα γνωρίζαμε ποιό μνημείο θα είχαμε μπροστά μας, αφού τίποτα, μετά τη συντήρηση-ξήλωμα δεν θα είχε σχέση με αυτό που γνωρίζαμε ως Απόστολο Ανδρέα.**

Αυτό το σχέδιο, το οποίο προνοεί την ολοκληρωτική αλλοίωση της όψης του μνημείου με κατεδαφίσεις και νέες κατασκευές και προωθείται δυστυχώς και από την κυβέρνηση της Κύπρου δεν είναι συντήρηση που επιδιώκει αλλά δημιουργία ενός εντελώς νέου μνημείου.

Σύμφωνα με τις γενικά αποδεκτές αρχές συντήρησης μνημείου, όπως αυτές αναφέρονται σε διεθνείς συμβάσεις τις οποίες προσυπέγραψε και η Κύπρος, οφείλει ο

ανάδοχος έργου συντήρησης να φροντίσει ώστε "**Αν το παραδοσιακό πλαίσιο δεν έχει εξαφανιστεί, έχουμε καθήκον να το διατηρήσουμε αλλά και ταυτόχρονα να αποκλείσουμε κάθε προσθήκη, κάθε κατεδάφιση και κάθε αλλαγή που θα μπορούσε να αλλάξει τις σχέσεις των όγκων και των χρωμάτων**" (Χάρτης Βενετίας, ορισμός αρ.6). Επίσης ρητά αναφέρεται πως "η συντήρηση και η αποκατάσταση των μνημείων αποσκοπούν στο να τα διασώσουν τόσο ως έργα τέχνης όσο και ως ιστορικές μαρτυρίες" (Χάρτης Βενετίας ορισμός αρ.3)

Όμως και **η Σύμβαση της Γρανάδας** που συναρμολογήθηκε από τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης του 1985 **ορίζει πως "κάθε κατασκευή ιδιαίτερα σημαντική λόγω του ιστορικού, αρχαιολογικού, καλλιτεχνικού ... ενδιαφέροντος" οφείλει κάθε συμβαλλόμενο κράτος "να φροντίσει ώστε να μην αλλοιωθεί, ερειπωθεί ή κατεδαφιστεί** (Σύμβαση Γρανάδας, άρθρο 1 και 4). Δυστυχώς εμείς ως Κύπρος προωθούμε ακριβώς τα αντίθετα.

Ας αποφασίσουν επιτέλους αυτοί που ανέλαβαν τη συντήρηση του έργου να δουλέψουν σύμφωνα με τις διεθνείς συμβάσεις κι εμείς πρώτοι θα τους χειροκροτήσουμε. Το να επεμβαίνουν όμως έτσιθελικά για πλήρη αλλοίωση της μορφής του μνημείου, οφείλουν να παραδεχθούν ότι εγκληματούν εναντίον του και πρέπει πάραυτα να αλλάξουν την προσέγγισή τους. Πιστεύουμε πως οι ίδιοι οι ιθύνοντες της UNOPS θα έπρεπε να είχαν επαναστατήσει με την προσέγγιση των ανθρώπων στους οποίους δόθηκε το έργο και να τους είχαν τραβήξει το αυτί για να σεβαστούν το μνημείο, αν θέλουν να τους θυμούνται οι Κύπριοι με αγάπη και να τους ευγνωμονούν για τη μεγάλη προσφορά τους προς το λαό μας.

Αν παρ' ελπίδα προχωρήσει το έργο με τις προγραμματιζόμενες κατεδαφίσεις, τίποτε δε θα εμποδίσει ενδιαφερόμενα σύνολα της Κύπρου να προσφύγουν σε διεθνή σώματα κα να καταγγείλουν και την κυβέρνηση της Κύπρου και τους εκτελεστές του εγκλήματος.

Καλούμε, λοιπόν, τη UNOPS όχι να σταματήσει το έργο αλλά να καλέσει τους αναδόχους που αυτή επέλεξε να συμμορφωθούν με τις διεθνείς συμβάσεις και να προχωρήσουν σε ορθή συντήρηση-αποκατάσταση. Αν δεν θέλουν να το πράξουν, να στραφεί σε άλλους ειδικούς οι οποίοι θα πράξουν και το ορθό και το πρέπον σεβόμενοι τους εαυτούς τους και το μνημείο.

Οι μπουλντόζες στο Ρογιάτικο, στην παλιά Λευκωσία

Στην παλιά Λευκωσία, τοποθεσία Ρογιάτικο, στην οδό Μ. Αλεξάνδρου, ο δήμος Λευκωσίας ξεκίνησε κατακαλόκαιρα με τη μέθοδο της μπουλντόζας, όπως ακριβώς έγινε και στο χώρο του παλιού δημαρχείου, για να κτίσει μέγαρο για το Συμβούλιο Αποχετεύσεως Λευκωσίας. Ευτυχώς το πήρε είδηση ο Γραμματέας του Συνδέσμου, ο κ. Στέλιος Περδίκης, ο οποίος ήλθε σ' επαφή με το Τμήμα Αρχαιοτήτων, ώστε να ευαισθητοποιηθεί τάχιστα. Η ενέργεια του δήμου ήταν απρόσμενη, γιατί μετά την αντίδραση του Συνδέσμου στο χώρο του παλιού δημαρχείου και τα σημαντικά ευρήματα που αυτός απέδωσε, ο τότε διευθυντής αρχαιοτήτων κ. Σ. Χατζησάββας δήλωσε στον τύπο, και υπάρχει δημοσιευμένο, πως πήρε την απόφαση να κηρύξει ολόκληρη την εντός των τειχών Λευκωσία σε αρχαίο μνημείο πίνακα Β. Αναμέναμε λοιπόν πως το Τμήμα Αρχαιοτήτων θα λάμβανε γνώση των ενεργειών του δήμου στο Ρογιάτικο. Όμως λανθασμένα είχαμε εφησυχάσει, γιατί αποδείχθηκε πως δεν υλοποιήθηκε ποτέ και σε κανένα στάδιο η εξαγγελία του κ. Χατζησάββα. Όμως και το Τμήμα, εξαιτίας των

προβλημάτων που δημιουργεί το ολιγάριθμο του προσωπικού του, προσπάθησε να αποφύγει την αποστολή λειτουργού του για να επιβλέψει τις μπουλντόζες. Στο τέλος στάλθηκε έκτακτος αρχαιολόγος ο οποίος εντόπισε μεσαιωνικές αρχαιότητες, οι σημαντικότερες των οποίων ήταν λουτρό των τελευταίων χρόνων της Φραγκοκρατίας προτού οι Βενετοί θέσουν την Κύπρο υπο την κυριαρχία τους. Η χρονολόγηση κατέστη εφικτή χάρη σε θησαυρό ασημένιων νομισμάτων που βρέθηκε στο χώρο.

Αμαθούντα

Ένα από τα πιο σημαντικά αρχαία βασίλεια της Κύπρου υπήρξε και η Αμαθούντα στο οποίο φαίνεται να κατέφυγαν η προ-Έλληνες κάτοικοι του νησιού. Συνδέεται στενά με όλες τις φάσεις της ιστορικής πορείας της Κύπρου από το 1000 π.Χ. μέχρι το 647 μ.Χ. και αξίζει της φροντίδας και προστασίας μας. Όμως παρ' όλες τις προσπάθειές μας, πολύ λίγα πετύχαμε. Η ανακοίνωση που ακολουθεί και αναφέρεται σε δύο τάφους της ανατολικής νεκρόπολης ομιλεί αφ' εαυτής και δεν χρειάζεται περαιτέρω σχόλια, (πιν. XVIII).

Εδώ πρέπει να τονίσουμε το γεγονός πως από όλα τα πολιτικά κόμματα της Κύπρου το μόνο που ευαισθητοποιήθηκε και κυκλοφόρησε έντονες ανακοινώσεις στον τύπο ήταν το Κίνημα των Οικολόγων. Κατήγγειλε δημόσια πως τα σχέδια για το κτίσιμο των εξοχικών επαύλεων έγιναν από το αρχιτεκτονικό γραφείο του τότε Υπουργού Παιδείας για συγκεκριμένο μεγαλόσχημο ιδιοκτήτη. Στο τέλος ούτε και η συνδρομή των Οικολόγων γλύτωσε τους τάφους, οι οποίοι καταστράφηκαν σε μεγάλο βαθμό και ό,τι απέμεινε «φυλακίστηκε» στην κυριολεξία από όλες τις πλευρές του με τόνους μπετόν.

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ
Τ.Κ. 20058, 1600 ΛΕΥΚΩΣΙΑ - ΚΥΠΡΟΣ
ASSOCIATION OF CYPRIOT ARCHAEOLOGISTS
P.O.BOX 20058, 1600 NICOSIA - CYPRUS

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Η ΑΜΑΘΟΥΝΤΑ ΚΑΙ ΠΑΛΙ

Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων ξεκίνησε τον αγώνα για διατήρηση της Αμαθούντας το 1990. Έγινε τότε δημοσιογραφική συνάντηση στο χώρο της αρχαίας πόλης και δόθηκε σημαντική έκταση στον τύπο για το τι δέον γενέσθαι. Μερικούς μήνες αργότερα διοργανώθηκε ανοικτή συζήτηση στην Πράσινη Ηχώ Λεμεσού όπου και πάλι τέθηκε το θέμα της προστασίας της αρχαίας πόλης, η οποία θα έπρεπε όχι μόνο να προστατευθεί η ίδια, αλλά και να μείνει γύρω της μια ζώνη ελεύθερη από κατασκευές. Μάλιστα, επίμονα ζητήθηκε να διατηρηθεί και ένα μέρος της δυτικής νεκρόπολης με μια συστάδα 40-50 τάφων, ώστε ο μελλοντικός επισκέπτης να κατανοεί ότι εκεί έζησαν άνθρωποι, πέθαναν αλλά και τάφηκαν κατά συγκεκριμένο τρόπο. Έτσι θα μπορούσε κάθε επισκέπτης να έχει σαφή εικόνα για τα ταφικά έθιμα των Αμαθουσίων.

Αναφορικά με την ανατολική νεκρόπολη, την και πιο αριστοκρατική, ζητήσαμε κάτι παρόμοιο, όμως το Τμήμα Αρχαιοτήτων μας είπε τότε πως θα σώζονταν όλοι οι τάφοι στο κάτω μέρος του λόφου που ξεκινούσε από τα ερείπια της πόλης και έφθανε μέχρι το ξενοδοχείο Λιμόνια (τώρα Ατλάντικα). Υποσχέθηκαν μάλιστα να διατηρήσουν όσους τάφους θα βρίσκονταν μέσα στο υπό ανέγερση τουριστικό χωριό που θα καταλάμβανε το άνω μέρος του λόφου.

Παρά τις τότε διαβεβαιώσεις του Τμήματος Αρχαιοτήτων, αρχίζουμε να αμφιβάλλουμε αν πρόκειται να διατηρηθεί οτιδήποτε. Ήδη το πρώτο κρούσμα ξεκίνησε με το χώρο της ανατολικής νεκρόπολης που εφάπτεται με το ξενοδοχείο Ατλάντικα.

Το συγκρότημα τουριστικών διαμερισμάτων που ξεκίνησε από την άνω μεριά του λόφου, κατέβηκε τώρα στον παλιό δρόμο Λεμεσού-Λευκωσίας και καταβροχθίζει δύο συλημένους τάφους με πρόσοψη από μεγάλες πελεκητές πέτρες. Ο ένας από αυτούς περιέχει μικρή σαρκοφάγο σπασμένη σε μεγάλα τεμάχια. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε επακριβώς τι θα γίνει με τις δύο αυτές προσόψεις, όμως θα πρέπει τουλάχιστον να διατηρηθούν έστω και μακριά από τη φυσική τους θέση. Ίσως, σ' ένα μελλοντικό **θεματικό πάρκο του πολιτισμού μας, να τοποθετούνταν σε παρόμοιους τάφους**, οι οποίοι ελπίζουμε ότι θα αποτυπωθούν τουλάχιστο στο χαρτί.

15 Οκτωβρίου 2002

Ο Σύνδεσμος καταπιάστηκε επίσης με το πρόβλημα που παρουσιάστηκε στην παλαιοχριστιανική (;) βασιλική του Αγίου Τυχικού βόρεια της Λεμεσού καθώς και με το πρόβλημα στον τρόπο ανασκαφής στον Άγιο Αθανάσιο Πεντασχοινίτη. Αρθρογραφήσαμε επίσης για την απώλεια του ελεφαντοστέϊνου γλυπτού που εικονίζει το Θεό Μπές (πιν. XIXα) (παρατίθεται η ανακοίνωση) η οποία πιθανότατα να αποφευγόταν αν υπήρχε διορισμένος αρχαιολόγος στο Επαρχιακό Μουσείο της Λάρνακας

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ
Τ.Κ. 20058, 1600 ΛΕΥΚΩΣΙΑ -ΚΥΠΡΟΣ
ASSOCIATION OF CYPRIOT ARCHAEOLOGISTS
P.O.BOX 20058, 1600 NICOSIA -CYPRUS

Αρ. Φακ.:2.1.10/05

31 Οκτωβρίου 2005

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Η νέα απώλεια από το Τμήμα Αρχαιοτήτων του αγαλματιδίου του θεού Μπες που χρονολογείται γύρω στο 1200 π.Χ. και προέρχεται από το αρχαίο Κίτιο, μας αναγκάζει να επανέλθουμε στα ακόλουθα πάγια αιτήματα του Συνδέσμου.

1. Διορισμός πολιτικού προϊστάμενου, ο οποίος να είναι αρχαιολόγος, για να προωθήσει τα πολλά προβλήματα του φθίνοντος Τμήματος Αρχαιοτήτων. Αν αυτό δε γίνει, να προωθηθεί τάχιστα η ίδρυση Αρχής Αρχαιοτήτων, η οποία να επανδρωθεί κυρίως από αρχαιολόγους, για να μπορέσει να επιτελέσει σωστό έργο.

2. Η πολιτική της χωρίς προγραμματισμό και στόχους αποστολής πρωτότυπων αρχαιοτήτων στο εξωτερικό για έκθεση να επαναξιολογηθεί, να τεθεί σε νέες βάσεις και να γίνεται με πολλή φειδώ. Η κατ' εξακολούθηση απώλεια αντικειμένων, χωρίς μάλιστα κυρώσεις, δεν τιμά κανένα (βλέπε έκθεση Σεβίλης, σφραγιδόλιθο από τα εργαστήρια του Κυπριακού Μουσείου).

3. Η Λάρνακα πρέπει να έχει μόνιμο αρχαιολογικό λειτουργό. Δεν μπορεί να υπάρχουν επιστήμονες-λειτουργοί όλων των κυβερνητικών τμημάτων στην πόλη της Λάρνακας και να μην υπάρχει ο υπεύθυνος αρχαιολόγος, ο οποίος θα έχει και την ευθύνη για το τι μπαίνει και τι βγαίνει από το επαρχιακό μουσείο της πόλης. Εδώ υπεισέρχεται και θέμα ευθιξίας των πολιτικών και άλλων φορέων της Λάρνακας, οι οποίοι θα έπρεπε προ πολλού να είχαν απαιτήσει αυτό το διορισμό.

Με την ευκαιρία αυτής της απώλειας διερωτώμαστε αν η γενικός ελεγκτής της Δημοκρατίας ελέγχει το περιεχόμενο των Μουσείων, τουλάχιστο σε κάποια τακτά χρονικά διαστήματα, ή μήπως οι θησαυροί στα μουσεία και τις αποθήκες τους δεν θεωρούνατι κρατική περιουσία.

Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων, τέλος, δηλώνει πως το σπουδαίο αυτό αντικείμενο/δεν πρέπει να κλάπηκε από το προσωπικό του Τμήματος Αρχαιοτήτων, το οποίο θεωρούμε υπεράνω υποψίας.

για το διοικητικό συμβούλιο

κος Στέλιος Περδίκης
γραμματέας

Δρ. Ανδρέας Δημητρίου
πρόεδρος

Με την Κυπριακή Βουλή η συνεργασία μας υπήρξε άψογη. Είχαμε προσκληθεί επανειλημμένα για να εκφέρουμε απόψεις πάνω στην καταστροφή της πολιτιστικής μας κληρονομιάς στα κατεχόμενα και όχι μόνο. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η παρέμβασή μας για τις τοιχογραφίες του Αγίου Ευφημιανού Λύσης, η οποία συνέβαλε τα μέγιστα προς την κατεύθυνση εξιχνίασης του τι συνέβη μέχρι σήμερα. Υποβάλαμε μάλιστα και τρισέλιδο

υπόμνημα, το οποίο ετοιμάστηκε από το μέλος μας κ. Χ. Χοτζάκογλου, για σαφή γνώση του προβλήματος από το κοινοβούλιο. Μάλιστα αποταθήκαμε και στον ίδιο τον Πρόεδρο της Βουλής ζητώντας συνάντηση μαζί του με σκοπό να τον ευαισθητοποιήσουμε, ώστε να ληφθούν σημαντικές πολιτικές αποφάσεις.

Τα στέγαστρα του Κουρίου και της Κάτω Πάφου

Τον Σύνδεσμο απασχόλησε εκτενώς το θέμα των στεγάστρων του Κουρίου καθώς και του αναψυκτηρίου που θα ανεγειρόταν βορειο-ανατολικά του θεάτρου. Αρθρογραφήσαμε επανειλημμένα στον τύπο, κληθήκαμε και από τη Βουλή, είχαμε και την ενίσχυση τοπικών φορέων της Λεμεσού καθώς και του Κινήματος των Οικολόγων, όπως και του καθηγητή του Μετσόβιου Πολυτεχνείου κ. Κορρέ χωρίς όμως να καταφέρουμε να πετύχουμε την αλλαγή των σχεδίων, γιατί είχε ήδη προηγηθεί προ μεγάλου χρονικού διαστήματος η υπογραφή των συμβολαίων με τον ανάδοχο του έργου. Το μόνο καλό που προέκυψε ήταν το γεγονός ότι στη μελέτη της κατασκευής των στεγάστρων στην Πάφο κληθήκαμε μαζί με άλλους φορείς να εκφράσουμε σκέψεις πάνω στα σχέδια που προετοίμαζε συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός οίκος, χωρίς να μας φέρει η επίσημη πλευρά προ τετελεσμένων, όπως συνέβη στο Κούριο.

Στις δημόσιες ανακοινώσεις μας για το Κούριο επιμέναμε πως ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Κύπρου κ. Δ. Μιχαηλίδης έπρεπε να είχε εμπλακεί στην όλη διαδικασία προστασίας των ψηφιδωτών, καθότι επαΐων επί του θέματος. Όμως αγνοήθηκε πλήρως από την επίσημη πλευρά, γι'αυτό και προτίμησε να μείνει μακρυά. Ούτε κι εμείς κληθήκαμε ούτε και οι άλλοι διαμαρτυρηθέντες κλήθηκαν, όμως νιώσαμε έντονη την ανάγκη να εκφράσουμε τις απόψεις μας, τουλάχιστον ως μαρτυρία για το μέλλον, όταν θα αποδειχθεί ότι η όλη προσπάθεια έγινε για φιγουρατζίδικες αρχιτεκτονικές κατασκευές. Πολύ αργότερα αποφάσισε και ο κ. Μιχαηλίδης να μιλήσει για το Κούριο. Σε συνέντευξή του στο Φιλελεύθερο της 15ης Ιανουαρίου 2006, ήταν πολύ οξύς και αποκάλεσε τις κολόνες των στεγάστρων «φρικτές και κάθετα αντίθετες με κάθε αρχή συντήρησης ψηφιδωτών». Εμείς καλοσωρίσαμε τις δηλώσεις του όπως κάνουμε και με όλους τους πανεπιστημιακούς, όταν κάνουν αισθητή την παρουσία τους στα δρώμενα της κοινωνίας μας και τους αναμένουμε μπροστάρηδες στην αντιμετώπιση των διάφορων προβλημάτων.

Η παρέμβασή μας για το Κούριο είχε, όπως προαναφέρθηκε, ως αποτέλεσμα την έγκαιρη πρόσκλησή μας για τα στέγαστρα των ψηφιδωτών στην Κάτω Πάφο. Κληθήκαμε στις 17 Νοεμβρίου 2003 μαζί με άλλους φορείς στο χώρο της Κάτω Πάφου, ανταλλάξαμε εκτενώς απόψεις με τους αρχιτέκτονες του έργου στην παρουσία του αρμόδιου Υπουργού, όμως μέχρι σήμερα δεν έγινε τίποτε προς αυτή την κατεύθυνση και τα ψηφιδωτά ταλαιπωρούνται από την καθημερινή έκθεσή τους στις καιρικές συνθήκες

Χωρίς αμφιβολία, τα ψηφιδωτά στην Κάτω Πάφο έχουν ανάγκη προστασίας, όμως στην καρδιά της αρχαίας πόλης, στα σημεία όπου προγραμματιζόταν η στήριξη των μελλοντικών στεγάστρων, έγιναν εκ των προτέρων ανεπίτρεπτες εκσκαφές, όχι ανασκαφές(!), χωρίς να κρατηθεί ημερολόγιο και με πλήθος οστράκων, τεμαχίων τοιχογραφιών κτλ. μέσα στους

σωρούς των χωμάτων τα οποία πετάχτηκαν δίπλα στα ορύγματα λες και σκάφτηκαν λάκκοι σε σημεία που εκ των προτέρων γνωρίζαμε πως δεν περιείχαν ίχνος αρχαιότητας ! Το φωτογραφικό υλικό μαρτυρεί του λόγου το αληθές. Παρουσιάζει τους σωρούς των χωμάτων όπως πετάχτηκαν έξω από τους λάκκους που προορίζονταν για τη στερέωση των στεγάστρων που θα ανεγείρονταν για προστασία των ψηφιδωτών στο κέντρο της αρχαίας πόλης της Νέας Πάφου. Όταν επισκεφθήκαμε το χώρο είχαν αρχίσει να φυτρώνουν χόρτα, επειδή προηγήθηκαν οι φθινοπωρινές βροχές. Οι φωτογραφίες που παρατίθενται είναι αψευδείς μάρτυρες του τι ακριβώς συνέβη (πιν.XIXβ-XXII).

Διαμαρτυρηθήκαμε εντονότατα και τότε, χωρίς να σημαίνει πως είχαμε προσωπική διελκυστίνδα με οποιοδήποτε και αυτό πράττουμε και θα πράττουμε πάντα. Αν κάτι δεν γίνεται σωστά, εμείς πάντα θα εκφραζόμαστε, γιατί μόνο έτσι μπορούν να διορθωθούν μερικά πράγματα. Δεν πάσχουμε ούτε από το σύνδρομο του καιροσκοπισμού ούτε του ωφελιμισμού, γιατί θεωρούμε πως στα πνευματικά και τα επιστημονικά ζητήματα νικητές είναι εκείνοι που γνωρίζουν την αλήθεια και τη διακηρύσσουν φανερά και την ίδια στάση αναμένουμε από όλους όσοι εργάζονται για τις αρχαιότητες.

Δρ. Ανδρέας Δημητρίου
Πρόεδρος Σ.Κ. Αρχαιολόγων.

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

Στις 13 Αυγούστου 2006 απεβίωσε, πλήρης ημερών, ο συντηρητής και αρχαιολάτρης Χρυσόστομος Παρασκευάς. Ο Παρασκευάς υπήρξε, μαζί με τους Γεώργιο Αναστασίου και Κακουλλή Γεωργίου, ένας εκ των πρώτων τεχνικών και συντηρητών του Κυπριακού Μουσείου.

Ο Χρυσόστομος Παρασκευάς γεννήθηκε στο Δάλι το 1915 και ήταν το μικρότερο παιδί της οκταμελούς οικογένειάς του. Σε ηλικία 12 ετών είχε την τύχη, όπως ο ίδιος πολλές φορές σημείωνε, να εργαστεί με τη Σουηδική Αρχαιολογική Αποστολή, όταν το καλοκαίρι του 1927 άρχιζαν ανασκαφές στο Ιδάλιον. Η ευστροφία, η ευαισθησία και ο ζήλος που επέδειξε για την αρχαιολογική έρευνα, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ήταν μικροκαμωμένος και ευέλικτος, συνέβαλαν ώστε ο Erik Sjoqvist να του αναθέσει τη συλλογή και ταξινόμηση των οστράκων της ανασκαφής. Η συνεργασία με τους Σουηδούς συνεχίστηκε και στο Σουηδικό Ινστιτούτο στη Λευκωσία, το «Στούντιο» όπως το αποκαλούσαν. Από το Φθινόπωρο του 1928 ήταν τακτικός υπάλληλος της Σουηδικής Αρχαιολογικής Αποστολής μέχρι το 1931, όταν πια ολοκληρώθηκε το έργο της. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής συνδέθηκε φιλικά με όλα τα μέλη της αποστολής, με τους οποίους διατήρησε επαφές χρόνια αργότερα.

Ο Χρυσόστομος Παρασκευά ξεναγεί τη Θεοδώρα Πιερίδη στις ανασκαφές στο χωριό Σίντα.

Το Μάϊο του 1931, παρά το νεαρό της ηλικίας του (λίγο πριν κλείσει τα δεκαέξι), προσελήφθη στο Κυπριακό Μουσείο, στο οποίο υπηρέτησε μέχρι τη συνταξιοδότησή του το 1977. Με υποτροφία της τότε αποικιακής διοίκησης της Κύπρου παρακολούθησε το 1958 μαθήματα συντήρησης στο Ινστιτούτο Αρχαιολογίας του University College of London.

Στην πολύχρονη σταδιοδρομία του στην κυπριακή αρχαιολογία εργάστηκε με κορυφαίους Κύπριους και ξένους αρχαιολόγους όπως τους Πορφύριο Δίκαιο, Βάσο Καραγιώργη, Einar Gjerstad και James Stewart. Ευτύχησε να γνωρίσει τη γη της Κύπρου και τους θησαυρούς που κρύβει στα σπλάχνα της, προτού αυτή ακρωτηριαστεί και χωριστεί σε «Βορρά» και «Νότο».

Ο Χρυσόστομος Παρασκευάς απέκτησε τέσσερα παιδιά και τέσσερα εγγόνια.

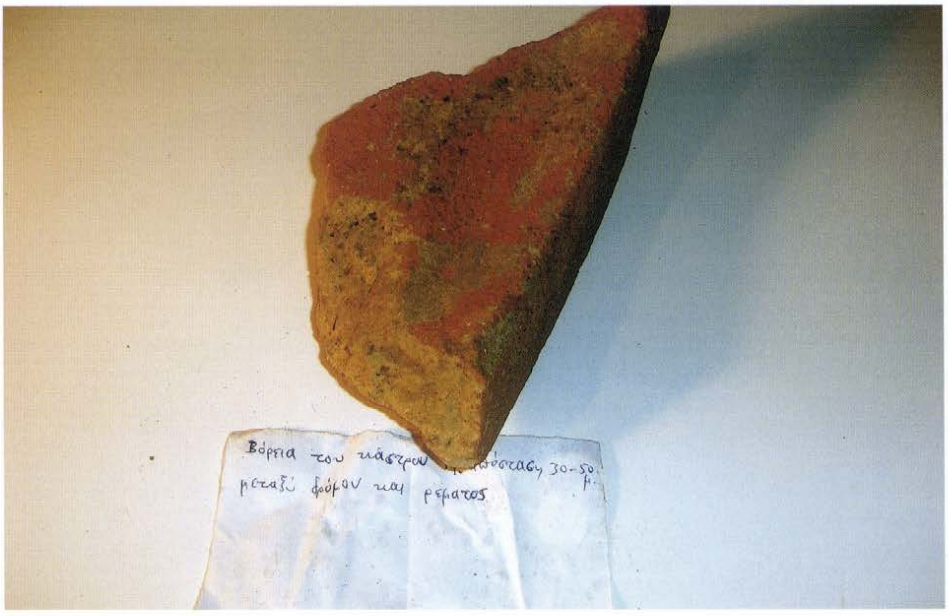
Αναστασία Χάματσου
μέλος Σ.Κ. Αρχαιολόγων

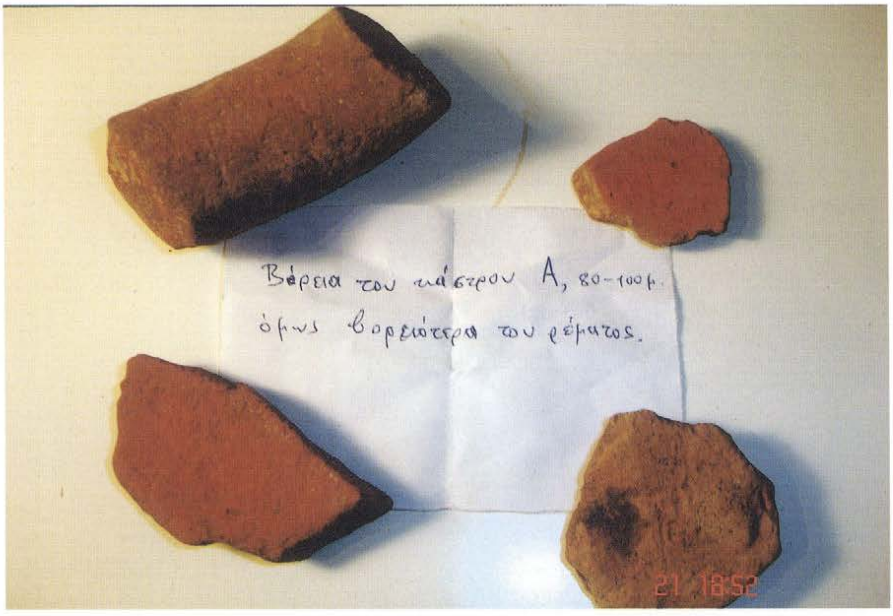
a. Ginani: surface sherds from southwest of Castle A and circular threshing floor.

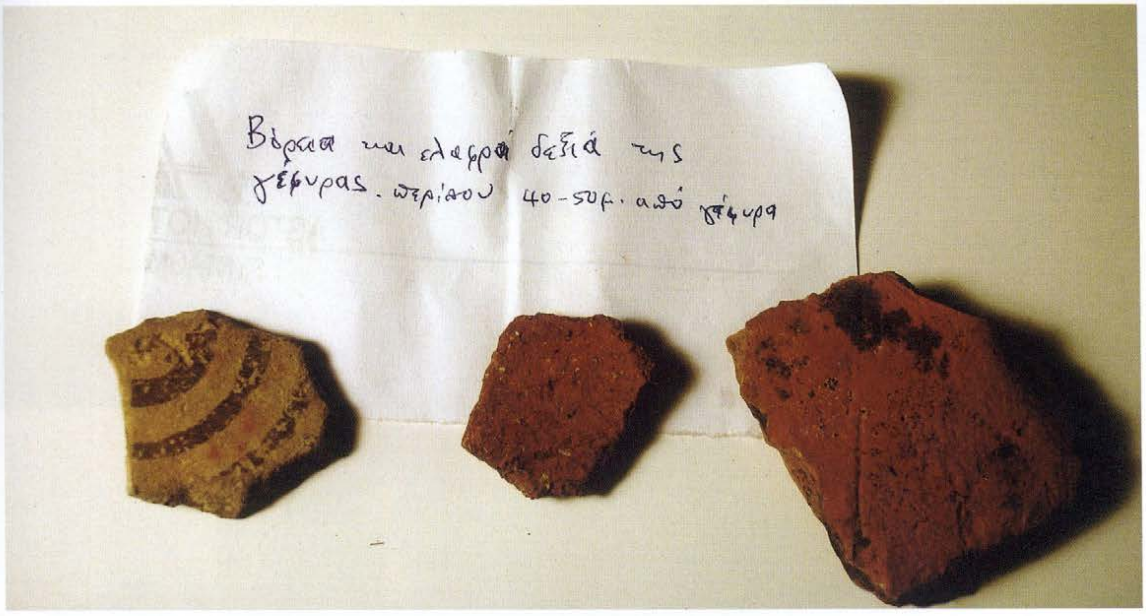
b. Ginani: surface sherds from north of Castle A, in the area enclosed by the rural road to the south and the stream to the north.

a. The biggest sherd shown also on pl.2. It is estimated that the handmade uessel to which it belonged had a mouth diam of 26 cm. Breadth of upper side of lip is between 3,5 to 3,7 cm. Its overhanging part is 1,2 cm.

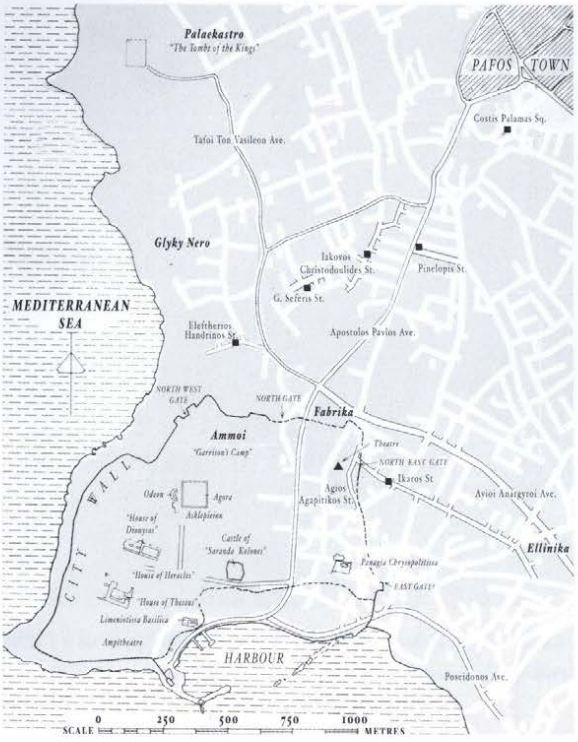
b. Ginani: surface sherds collected next to the northern bank of the little stream in the middle part of central plateau.

a. The few surface sherds collected on the southeastern flank of Venista, which is about 40 m. northeast of a little bridge on the rural road running south-north.

b. The two sherds collected from just inside the western gate of Castle A. The big one was lying on the foundation wall of a tiny room.

Palaekastro
"The Tombs of the Kings"
PAFOS TOWN
Tafoi Ton Vasileon Ave.
Costis Palamas Sq.
Glyky Nero
Ikovos Christodoulides St.
Pinelopis St.
G. Seferis St.
MEDITERRANEAN SEA
Eleftherios Venizelos St.
Apostolos Pavlos Ave.
NORTH WEST GATE
NORTH GATE
Fabrika
Ammoi
"Garrison's Camp"
Theatre
NORTH EAST GATE
Ikaros St.
Agios Agapitikos St.
Avios Anargyroi Ave.
Odeon
Agora
Asklepieion
"House of Dionysus"
Castle of "Saranda Kolones"
Ellinika
Panagia Chrysopolitissa
"House of Heracles"
EAST GATE
"House of Theseus"
Limenistiria Basilica
Amphitheatre
HARBOUR
Poseidonos Ave.
CITY WALL
0 250 500 750 1000
SCALE METRES

a

b

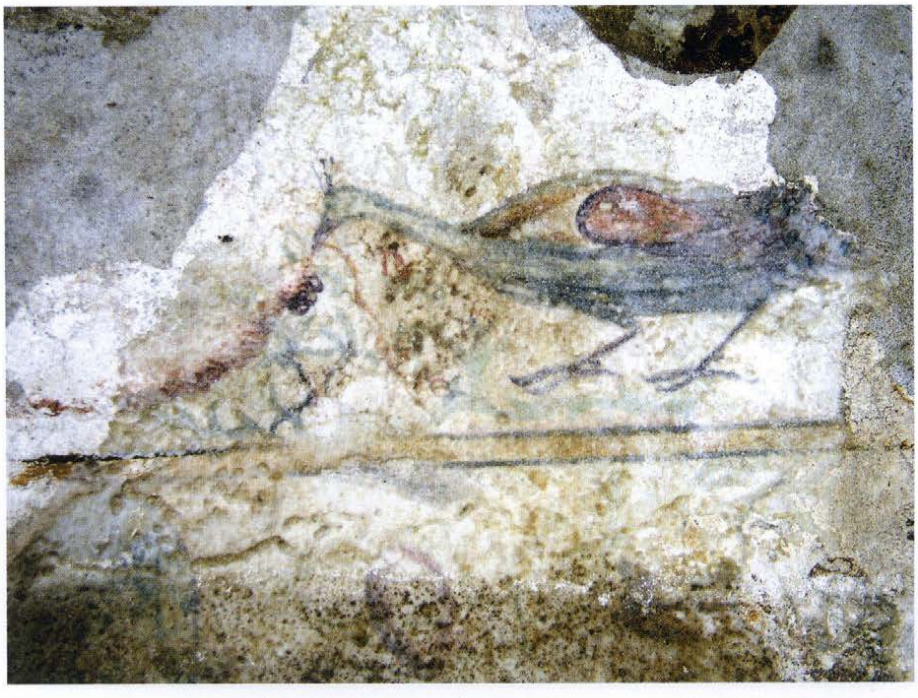
c

d

a

b

a

b

c

a

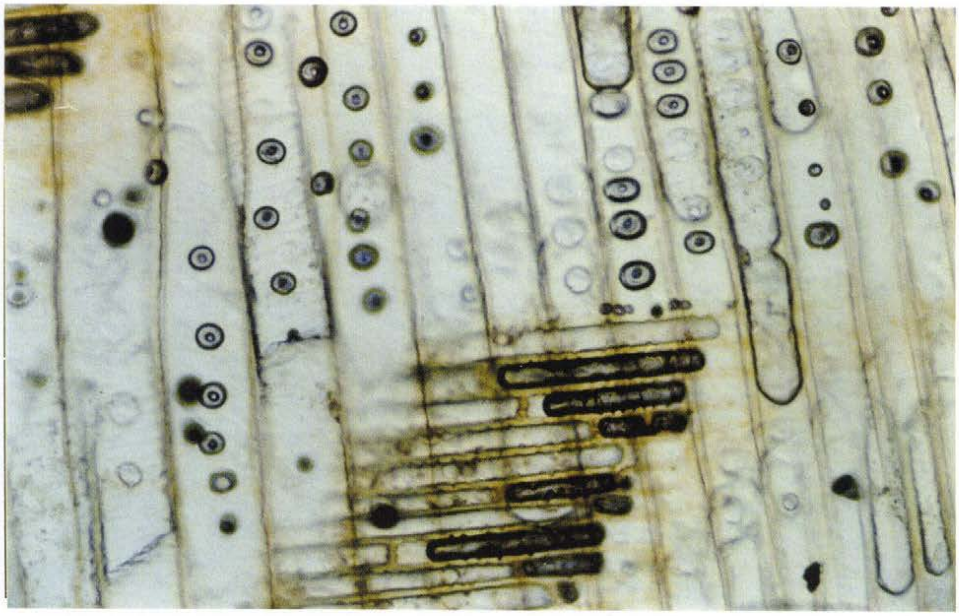
b

α. Η εικόνα όπως παραλήφθηκε στο εργαστήριο.

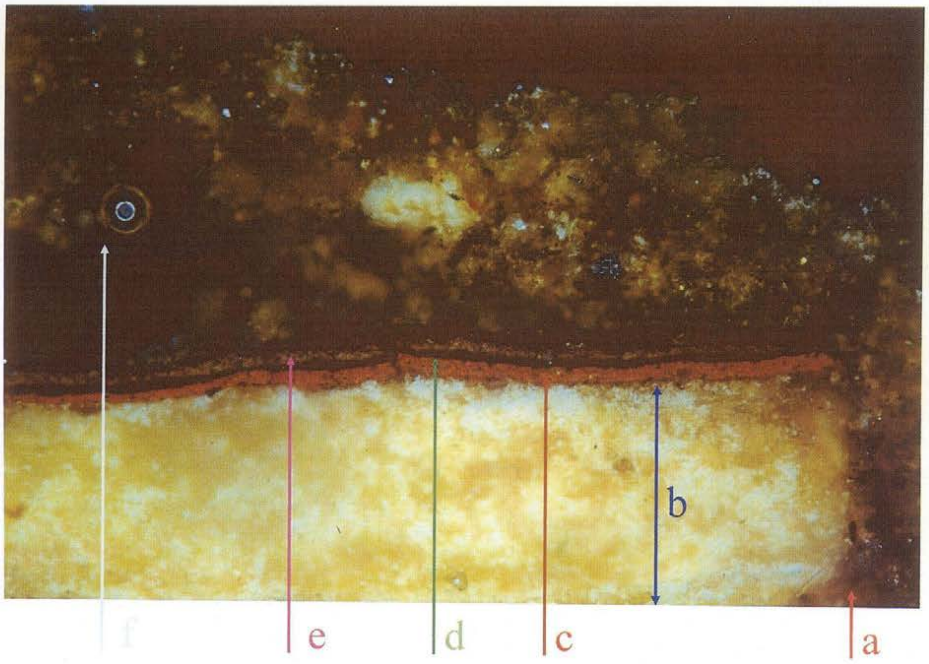
β. Η πίσω όψη της εικόνας.

α. Μορφοανατολική ανάλυση του ξύλου της εικόνας.

δ.

α. Επιλεκτική ανάλυση της επιζωγράφισης.

β. Στρωματογραφική ανάλυση της χρωματικής επιφάνειας της εικόνας.

α. Ρωγματώσεις στο θεμέλιο.

β. Δοκιμαστική αφαίρεση των διαφόρων επιζωγραφίσεων

γ. Σταδιακή αφαίρεση όλων των στρωμάτων πάνω από τη χρωματική επιφάνεια.

δ. Η ολοκήρωση της εργασίας με την αποκάλυψη της βρεφοκρατούσας Θεοτόκου.

a: A preserved and protected water well at the entrance of Mathiatis Village.

b: The well preserved mechanism of an old water well near Agia Varvara.

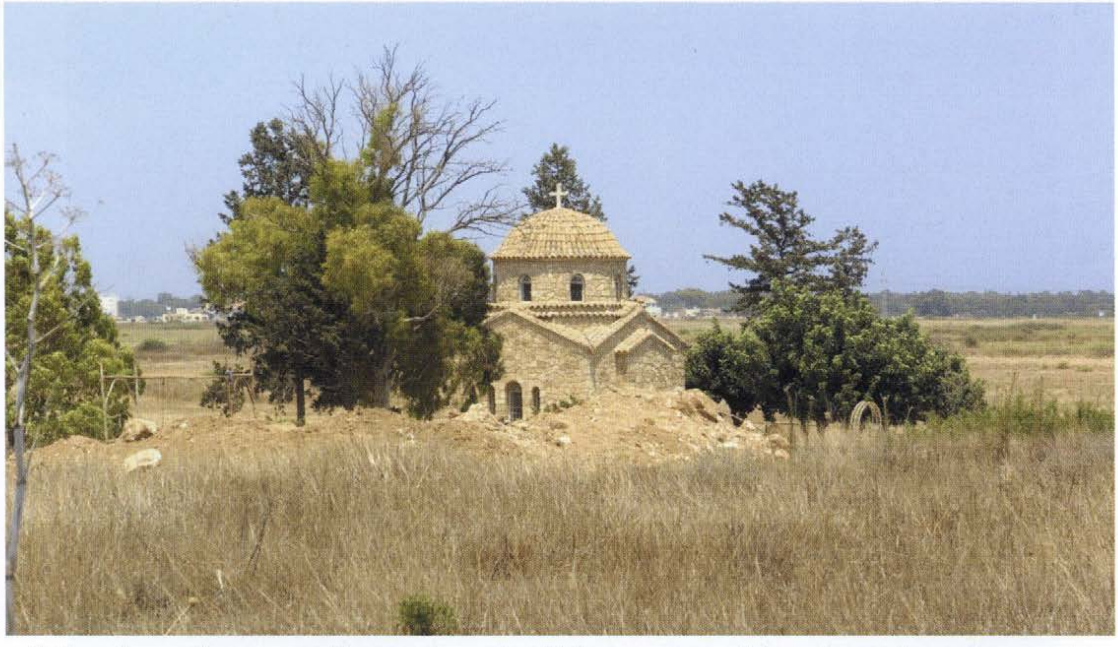
a: A windmill used to pump water for agriculture just a few decades ago. Now it is out of order - but no less attractive for high school students. Sia-Mathiatis area.

b: One of the many still active diesel pumps for irrigation. Sia-Mathiatis area.

α: Στο έδαφος διακρίνονται σαφώς τα ίχνη των τροχών του εκσκαφέα και ο σωρός των χωμάτων που απέθεσε. Στα χώματα μέσα υπήρχαν εκατοντάδες οστράκων και αρκετά διακρίνονται στην επιφάνεια του εδάφους που δημιούργησε η χούφτα του εκσκαφέα.

β: Τα χώματα όπως τα απέθεσε ο εκσκαφέας δίπλα στο παρεκκλήσι πάνω από τον τάφο του Απ. Βαρνάβα, στην ανατολική πλευρά του αρχαιολογικού χώρου.

α: Όστρακα στα χώματα που ανέσκαψε ο εκσκαφέας στη βόρεια πλευρά.

β: Κι άλλα όστρακα από τη βορεινή πλευρά.

α: Πλήθος οστράκων δίπλα στους τάφους που εντοπίστηκαν. Καμία πρόνοια για τη στρωματογραφία του χώρου, όπως απαιτεί η αρχαιολογική επιστήμη.

β: Ο... σεβασμός στους τάφους που ελάχιστες μέρες προηγουμένως ανασκάφηκαν.

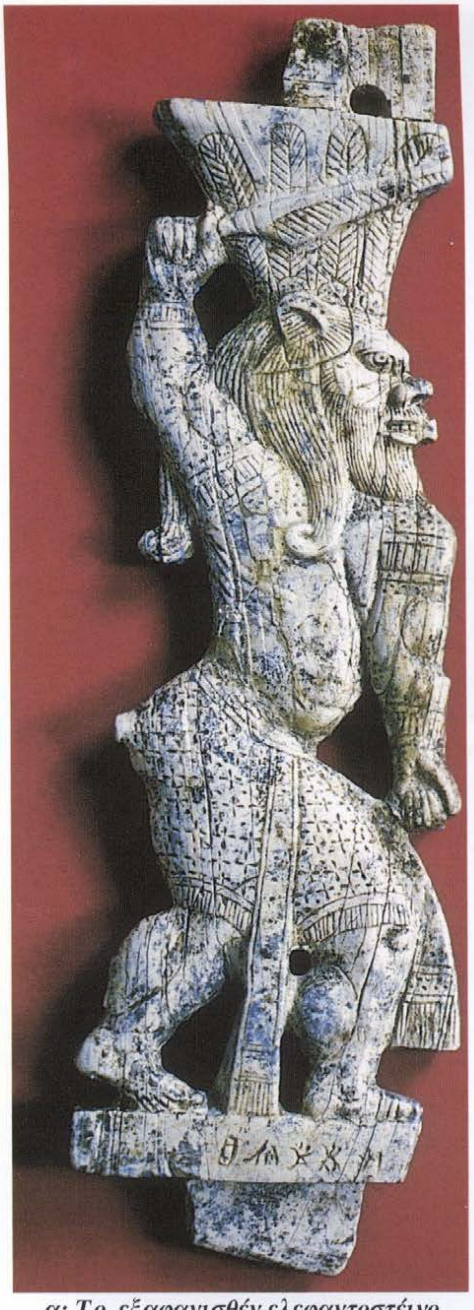
α: Η πρόσοψη του ενός από τους δυο τάφους της Αμαθούντας. Η είσοδός του διακρίνεται πίσω από το σωρό του χώματος.

β: Η πρόσοψη του δεύτερου τάφου πριν αυτός φυλακιστεί στα τσιμέντα.

γ: Μέσα από το άνοιγμα που δημιούργησαν στον τάφο οι οικοδομικές εργασίες διακρίνεται μικρή σαρκοφάγος ή οστεοθήκη σε κομμάτια.

α: Το εξαφανισθέν ελεφαντοστέινο αγαλματίδιο του Θεού Μπες. Στο κάτω μέρος διακρίνεται Κυπρομινωική επιγραφή. Χρονολογείται γύρω στο 1200 π.Χ. και προέρχεται από το Κίτιο.

β: Η οπή στο κάτω μέρος της φωτογραφίας δείχνει τον κύριο οχετό των ομβρίων υδάτων που δημιούργησαν οι αρχαίοι μας πρόγονοι. Η ύπαρξή του είναι γνωστή και είναι απορίας άξιο το πώς κάποιος έσκαψε και εδώ για να στερεώσει στέγαστρο κοντά στην έπαυλη με το ψηφιδωτό του Ορφέα.

α: Ίχνη πυρκαγιάς στο κατώτερο στρώμα.

β: Τα ίχνη καύσης στο κάτω μέρος του λάκκου πρέπει να έχουν συνάφεια με αυτά του πιν. ΧΧα. Τέτοια ίχνη παρατηρήθηκαν και σε τρίτο γειτονικό λάκκο.

α: Σωρός χωμάτων έξω από λάκκο με πλήθος οστράκων που πετάχτηκαν χωρίς λόγο.

β: Σωρός χωμάτων έξω από άλλο λάκκο με πλήθος οστράκων και τεμαχίων ζωγραφισμένων τοίχων.

α: Στο σωρό του χώματος διακρίνεται και εδώ πληθώρα τεμαχίων αγγείων αλλά και τεμάχια ζωγραφισμένων τοίχων.

β: Αστράγαλος διάτρητος σε δύο σημεία, μάλλον για ανάρτηση στο λαιμό ή το χέρι από τον κάτοχό του, ίσως κάποιο παιδί που ζούσε κατά την ελληνιστική ή ρωμαϊκή περίοδο στην Πάφο. Βρέθηκε στους σωρούς των χωμάτων έξω από λάκκο που ανοίχτηκε από το Τμήμα Αρχαιοτήτων.

ΜΕΛΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ
ΓΙΑ ΤΑ ΕΤΗ 2002-2005

Ανδρέας Δημητρίου Ph.D.	*πρόεδρος*
Ανδρέας Ορφανίδης Ph.D.	*αντιπρόεδρος*
Στέλιος Περδίκης	*γραμματέας*
Νίκος Γεωργίου	*ταμίας*
Χρίστος Καρής	*μέλος*

ΓΙΑ ΤΑ ΕΤΗ 2005-2008

Ανδρέας Δημητρίου Ph.D.	*πρόεδρος*
Γιάννης Ηλιάδης Μ.Α.	*αντιπρόεδρος*
Μαριάννα Κτωρή	*γραμματέας*
Ανδρέας Φούλιας	*ταμίας*
Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου Μ.Α.	*μέλος*